

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ УКРАЇНИ
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ

ШІСТНАДЦЯТИ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

Збірник матеріалів наукової конференції,
присвяченої 90-річчю із часу заснування
Харківського історичного музею

16 квітня 2010 р.

Харків
«ОРИГІНАЛ»
2010

УДК 069.01 : 745/749 : 929 : 930
ББК 79.1(4УКР)я5 : 63.2/3(4УКР)я5
Ш87

*Друкується за рішенням науково-методичної ради
Харківського історичного музею,
протокол № 2 від 30 березня 2010 р.*

Редакційна колегія:

O. M. Сошнікова, заступник директора з наукової роботи; *O. D. Івах*, учений секретар, *A. В. Панченко*, завідувач науково-методичного відділу; *B. В. Буличова*, завідувач відділу науково-фондою роботи; *I. П. Шевцов*, лаборант 3-го науково-експозиційного відділу (*усі — Харківський історичний музей*)

Рецензенти:

C. M. Куделко, заслужений працівник культури України, кандидат історичних наук, професор Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна;

C. I. Посохов, доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

Шістнадцяті Сумцовські читання: Матеріали наукової конференції, присвяченої 90-річчю із часу заснування Харківського історичного музею, Харків, 16 квіт. 2010 р. / Харківський історичний музей.— Х.: Оригінал, 2010.— 199 с.

ISSN 978-966-649-066-0.

До збірника увійшли тези доповідей і повідомлень з проблем музеїної справи, збереження та популяризації історико-культурної спадщини співробітників музею, учених вищів, краєзнавців м. Харкова, які брали участь у науковій конференції, присвячений 90-річчю із часу заснування Харківського історичного музею, що проходила в рамках XVI Сумцовських читань.

Для музейних фахівців, істориків, працівників культури, краєзнавців, студентів вищих і середніх навчальних закладів.

ББК 79.1(4УКР)я5 : 63.2/3(4УКР)я5
УДК 069.01 : 745/749 : 929 : 930

ISBN 978-966-649-066-0

© Харківський історичний музей, 2010
© Шевцов І. П., художне оформлення, 2010

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

А. О. Сошніков,

канд. філос. наук, доцент ХНУВС

«ЛЮДИ ИНИЦИАТИВЫ ДОРОГИ ВО ВСЯКИЕ ВРЕМЕНА...»: НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ГРОМАДЯНСЬКА ПОЗИЦІЯ

М. Ф. СУМЦОВА

Актуальність дослідження зумовлена недостатнім висвітленням діяльності видатного українського вченого і громадського діяча, професора Харківського університету, академіка Миколи Федоровича Сумцова, який залишив багату творчу спадщину, що має неоцінне значення для вивчення історії і культури України. На жаль, спроби сучасних дослідників діяльності М. Сумцова оцінити його наукові погляди, внесок у розвиток гуманітарних наук, освіти, культури не дають повного уявлення про велич творчого генію цієї видатної особистості, пристрасного популяризатора наукових знань, пропагандиста ідей свободи, прогресу, гуманізму, духовного спадкоємця Г. Сковороди, В. Каразіна, українських романтиків 1820—1830-х рр., М. Костомарова, О. Потебні.

М. Сумцов тісно пов'язаний з Харківським університетом з 1871 р., куди він поступив відразу по закінченні 2-ї Харківської гімназії. Університет Сумцов закінчив 1875 р. Спрямуванням своєї наукової діяльності він зобов'язаний таким не байдужим до вивчення української літератури, етнографії, народної поезії харківським професорам, як А. Крипичников, О. Потебня, М. Лавровський, О. Лебедєв, М. Дринов. Дійсно, основні праці М. Сумцова присвячені саме українській літературі (давній і новій), а також народній поезії, казкам, замовлянням, думам. Поряд із цим М. Сумцов є знавцем і російської літератури в загальному її значенні. Так, його «Этюды о человеконенавистничестве» стали досить відомими завдяки з наведеними до віршів Пушкіна паралелями з української народної поезії.

Тож мета цієї роботи полягає в об'єктивному розгляді наукового і філософського світогляду М. Сумцова — інтелектуала і просвітника, який належав до тих представників української інтелігенції, чиї професійні інтереси ніколи не замикалися на сфері «чистої науки», відірваної від життєвих потреб суспільства. Ім'я вченого було невіддільне від національно-демократичного руху слов'янства

XIX — початку ХХ ст. Так, до речі, потрібно було мати неабияку громадянську мужність, щоб відстоювати інтернаціоналістичні переконання в роки Першої світової війни, коли офіційна преса була переповнена великороджавними гаслами про незламність російського духу: «Великий націоналізм німецький та великий націоналізм російський — два чоботи пара і народам від них — будуть то чи німці, чи росіяни — одне лихо, війна, насильство, сльози і кров. Всеосяжної і безумовно кращої народності немає і бути не може» [4].

Мета роботи визначила завдання довести, що в особі М. Сумцова вітчизняна наука придбала не тільки видатного пропагандиста наукових знань, але й натхненого організатора дослідницької роботи. Розроблені М. Сумцовым програми етнографічного вивчення селянського населення передруковувались у виданнях губернських статистичних комітетів і місцевої преси всього Півдня Російської імперії. М. Сумцов живо відкликався на запити сучасності як в академічному, так і політичному житті. З ініціативи М. Сумцова XII Археологічний з'їзд став громадською трибуною захисту кобзарів і лірників від свавілля влади. Він входив до складу комісії 16-ти для вияснення потреб університету і був головою університетської комісії з питання щодо розкріпачення української мови, якому й присвятив переконливу статтю «Малорусская цензура» (Русские ведомости, 1905, № 73). Разом з Х. Алчевською М. Сумцов розробив статут харківської «Просвіти» і став одним із організаторів записки до Академії наук про відміну цензурних утисків української мови, викрив шовіністичну політику царизму з цього приводу в центральній пресі, а потім, незважаючи на офіційну заборону, почав читати лекції в Харківському імператорському університеті рідною для більшості студентів мовою. Він завжди визначався досить впевнено на користь основних визвольних громадянських принципів.

Значну увагу приділяв М. Сумцов історії Слобожанщини — давнім шляхам, могилам, залишкам укріплень, археологічним знахідкам. У таких роботах М. Сумцова, як «Очерки народного быта», «Слобожане. Історико-етнографічна розвідка» та інші, висвітлюється складний процес заселення краю, аналізується розвиток господарства, дається неоднозначна оцінка фабрично-промислового розвитку. Праці М. Сумцова позбавлені провінційності, любов до своєї малої батьківщини не заважає вченому бачити в житті слобожан шкідливі звички, забобони, пияцтво, бешкети. Разом з цим М. Сумцов ніколи не обмежував своїх наукових розвідок регіо-

нальними рамками. Діапазон його праць широчезний: від усної народної поезії до вершин художнього слова, від українського прикладного мистецтва до титана італійського Відродження Леонардо да Вінчі, від народного побуту, звичаїв, весільних обрядів, демонології українців до історії вітчизняної філософської думки, педагогіки, літератури, етнографії і фольклористики. Так, у спеціальних статтях і рецензіях М. Сумцов торкається ряду естетичних моментів. Зокрема, слід згадати праці М. Сумцова, що мають безпосереднє відношення до естетики — рецензії на книги «Из лекций по теории словесности» О. Потебні, «Искусство с точки зрения социологии» М. Гюйо, «Эстетика» Р. Прельса, «Эстетика как наука о прекрасном в природе и искусстве» О. Смирнова. У невеличкій хрестоматії «Основы поэтики» (1895), що призначалася як «пособие для общедоступных и литературных чтений», М. Сумцов писав про пробуджене прагнення суспільства до філософського вияснення сутності і завдань мистецтва, посилаючись на твори західноєвропейських та вітчизняних учених, у тому числі особливо виділяючи серед них М. Гюйо й О. Потебню. Оспорюючи вульгаризоване визначення поезії В. Белінським, М. Сумцов вважав, що «джерело поезії ховається не в зовнішньому світі, а в глибині душі людини, у її чутливості і сприйманні». У ряді праць М. Сумцов звертався до змісту співвідношення мистецтва та моралі. Так, у зв'язку з характеристикою творчості Гоголя М. Сумцов оспорював погляд, що за допомогою творчості можна позбутися нав'язливих думок і почуттів, а також особистих вад і пороків. Думка про нетотожність мистецтва та моралі, добра й краси виникає в М. Сумцова у зв'язку з характеристикою поглядів Леонардо да Вінчі: «В историко-эстетическом отношении замечательно вскользь высказанное мнение, что добро и красота не тождественны — не все то хорошо, что прекрасно». Тому М. Сумцов вважав, що мета мистецтва незалежна від вимог моральності і полягає в розширенні споглядання, що, однак, сприяє людській шляхетності. М. Сумцов вбачав призначення мистецтва у відтворенні реальних явищ, але невід'ємно з точки зору натхненого ідеалу. Завдяки цьому «искусство расширяет природу, а созданные фантазии получают значение реальных явлений, вызывают эмоции, расширяют круг понятий и чувств» [3, с. 55]. Таким чином, підкреслюється важливість пізнавально-практичної функції мистецтва, що сприяло поглибленню і розширенню розуміння навколої дійсності.

М. Сумцов висвітлив етнографічну основу творчості І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Гоголя, Т. Шевченка, І. Ман-

жури, українська література зобов'язана йому поверненням з не-
буття поезій Я. Щоголіва і П. Корецького. У своїх працях М. Сумцов
розділяв літературу як ту частину культури, що увібрала в себе
все багатство суспільної думки, знайшла своє вираження у філо-
софських, релігійних, поетичних формах. Наприклад, М. Сумцов
один із перших зробив спробу дослідити Шевченків «Сон» з точки
зору психології творчості. Певне зацікавлення викликає робота
М. Сумцова «О літературних нравах южнорусских писателей
XVII в.» (1906) — чудовий цикл розвідок, присвячений таким укra-
їнським письменникам, як Іван Вишенський, Інокентій Гізель,
Іоаннікій Галятовський, Лазар Баранович. Можна сказати, що це
енциклопедія історичних, літературних, біографічних фактів, в якій
досліджується такі осмислені в дусі культурно-історичної школи
питання, як відношення письменників до читача, погляди пись-
менників на значення мови і книги, розуміння ними моральної та
естетичної ролі творчості. М. Сумцов прагнув систематизувати
існуючі дані про українських письменників XVII ст., відтворити
картину культурного життя тієї епохи, показати вплив літератури
української на російську та польську.

Однією з останніх наукових розробок М. Сумцова стала «Істо-
рія української філософської думки», яка залишилася незакінче-
ною (рукопис був надрукований вже після смерті вченого в № 2—3
Бюллетеня Музею Слобідської України в 1926 р.). У першій частині
«Історії української філософії» М. Сумцов проводить паралелі між
світоглядом Г. Сковороди і французьким філософом XVIII ст. Во-
венарром і знаходить багато спільногого в їх думках і вченнях, хоч
з творами один одного філософи не були знайомі. У другій частині
М. Сумцов наголошує, що своїми думками про «філософію серця»
Г. Сковорода нагадує погляди швейцарського професора XIX ст.
Аміеля. Далі М. Сумцов детально аналізує дослідження російсько-
го професора Ерна, який у своїй праці «Г. С. Сковорода. Жизнь
и учение» (1912), висвітлюючи епоху, в яку жив філософ, догово-
рився до анекдотичних положень, що буцімто українці на той час
були бродячим населенням, яке тільки почало переходити від ко-
чового життя до осідлого. Оскільки Ерн для України чужа людина,
то й Сковорода постає в московському одязі, з пристосуванням до
новомодного містичного пошуку Логосу, Вищого Розуму, на кшталт
філософських думок Булгакова, Лопатіна та інших діячів росій-
ської школи. Нема нічогісінко про стару українську школу, звід-
кіль вийшов славний «старчик». Отже, на життя і творчість
Г. Сковороди Ерн дивився через московські окуляри. Але послу-

хаємо самого Ерна: «Некультурность почти бродячего населения, не забывшего еще свою недавнюю склонность к приключениям, только что начинающего оседать, сочетается с изобилием природы». «Если душа Сковороды родилась в недрах космической жизни, то тело его родилось в стране варварской, некультурной, в стране стихийной природности. Если формой реального целого Сковороды было умопостигаемо-логическое, то материей послужила грубая, своеобразная плоть малоросса-казака XVIII в.». «Наряду с орлиными взлетами мысли... плоские банальные соображения. Наряду с яркой образной поэтической речью, иногда сверкающей молниеносною красотою, церковно-славянская загроможденность, услажденная «подлыми» словечками. Простонародная речь базарною хаотичностью врывается в дифирамбически-восторженый, приподнятый «тон» изложения. В мышлении Сковороды, сильном, глубоком и стройном, есть элементы дурного провинциализма, а в его жизни, сосредоточеной, мудрой и праведной, дают о себе знать неукрощенные капли казацкой крови, бурлящей, тосяющей, упрямой и хаотичной». Ерн запитує: «Чем была тогда Малороссия?» — і відповідає з презирством: «Недавно присоединенная к России, она являла все признаки переходного быта. Отрешаясь от своего удалого, дикого, героического прошлого, она надевала на вольные плечи хомут гражданственности» (попросту кажучи, ярмо кріпацтва, здирства і зневаги). Ерн згадав слідом за Ковалінським, що батько віддав Сковороду в Київську школу, і тут не витерпів, щоб не додати: «Для казака этого много». Отаким дикуном уявляв собі Ерн український народ і навіть сам тому дивувався, що «поистине достойно великого удивления, что сын грубой казацкой среды становится, быть может, образованнейшим русским человеком XVIII века», далі ще раз дивувався, що «при таком родстве» з Сковороди вийшла мудра людина. Таким чином, Ерн одним махом відрізав Сковороду від українського народу та української школи, зробив раптом «русским человеком», порівнював то з Левом Толстим, то з Вол. Соловійовим (не сподівався славетний український «старчик» XVIII ст. на таке філософське товариство з росіян XIX ст.). «Зовсім неясно,— писав М. Сумцов,— з якої ради Сковорода постає у Ерна «первым русским философом», «первым ростком», «родоначальником русской философской мысли», коли Московщина за життя була для філософа краєм чужим і неприємним. Так, маємо цінну вказівку, що Сковорода 73-літнім дідусем приїхав до Ковалінського у Хотетово близ Орла, але рішуче відмовився зостатись тутечки на довге життя, бо мав

«всегдашнее отвращение к kraю сему» і незабаром вибрався в нову далеку подорож додому, щоб вмерти на любій своїй Україні». У дійсності «Сковорода не «руssский философ», а український і тільки український, і не «первый росток», а остання розкішна квітка старого життя, світогляду українського письменства, колишньої могилянської школи, кревний син свого народу, його чула, люб'язна та многодумна дитина. Щоб зрозуміти як слід Сковороду, його думки і почуття, треба пильно придивитись до культурного життя українського народу, до його старої школи і письменства» [2, с. 51–54].

Завершуючи «Спогади», М. Сумцов яскраво висловив своє ставлення до розпочатої 1918 р. справи розвитку національної культури українського народу: «Ні, вмирати ще рано, вмерти тепер шкідливо, треба жити й жити, двічі, тричі проти старого і безнадійного життя, щоб зігрітись хоч трохи в проміннях теплого сонця» (цит. за [5, с. 171]). І це були не просто гарні слова. Під час Громадянської війни, в умовах голоду, холоду, розрухи, незважаючи на старечі хвороби, М. Сумцов підготував до видання і надрукував понад 50 праць, присвячених видатним діячам української культури — Г. Сковороді, Т. Шевченку, П. Кулішу, О. Потебні, І. Нечую-Левицькому, Ф. Мочульському, Ф. Вовку та ін. Саме в цей час М. Сумцов керував Етнографічною секцією Харківського Губкомпісу і розробив широку програму етнографічного вивчення Слобожанщини та підготовки наукових кадрів, очолював Редакційний комітет з видання спадщини О. Потебні, читав лекції в Національному університеті та інших навчальних закладах, брав активну участь у діяльності наукового товариства Харківського інституту народної освіти, підготував і здійснив чотири видання навчального посібника з історії української народної словесності і літератури.

У радянські часи з політичних причин ім'я вченого було забуте, а окремі твори потрапили навіть до «спецхранин» бібліотек, з кон'юктурних міркувань у творчості М. Сумцова шукали головним чином негативи, відмовляючи йому в багатьох наукових пріоритетах і досягненнях. Мовляв, «відмічаючи симпатії М. Сумцова до прогресивних ідей, наявність окремих цікавих положень, ми не знаходимо у нього скільки-небудь цілісної концепції. Він потрапляє під різні впливи, і, сперечаючись або погоджуючись з тими чи іншими авторами, не зумів виробити чітку і послідовну систему поглядів» [1, с. 311]. Насправді ж важко навіть уявити все розмаїття науково-педагогічної і громадської діяльності М. Сумцова, який усім власним життям подавав приклад того невмиріщого україн-

ського духу, який протягом віків всупереч скрутним обставинам і руйнаціям, як фенікс з попелу, відроджується і злітає над вітчиною, заповіданою нам самою історією.

Список використаної літератури

1. *Иваньо И.* Очерк развития эстетической мысли Украины.— М.: Искусство, 1981.— 423 с.
2. Музей Слобідської України ім. Г. С. Сковороди: Бюллетень.— Харків, 1926—1927.— № 2—3.— 83 с.
3. *Сумцов Н. Ф.* Леонардо да Винчи: Исследование.— Х., 1900.— 22 с.
4. *Сумцов М. Ф.* Этюды о человеконенавистничестве // Южный край.— 1916.— 10 февр.
5. *Багалій Д. І.* Наукова спадщина академіка М. Ф. Сумцова // Червоний шлях.— 1923.— № 3.— С. 162—171.

О. М. Сошнікова,
заступник директора з наукової роботи
Харківського історичного музею

**ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ:
ВЧОРА, СЬОГОДНІ, ЗАВТРА
(ДО 90-річчя ЗАСНУВАННЯ ХІМ)**

Харківський історичний музей — один з найбільших і найстаріших музеїв України, провідний науково-дослідний і методичний центр краєзнавства і музеєзнавства на Слобожанщині, який у січні 2010 р. відмітив своє 90-річчя. Збірка музею нараховує понад 250 тисяч пам'яток матеріальної і духовної культури, які є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України.

Харківський історичний музей свій родовід веде від музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди, заснованого в січні 1920 р. Цей культурно-освітній заклад було створено шляхом реорганізації мережі муzejних закладів Харкова. Він увібрал у себе кращі колекції музеїв Харківського історико-філологічного товариства, міського художньо-промислового та університетського музеїв, створених ще в 1880-х рр. Ім'я Г. С. Сковороди було присвоєно музею Слобідської України в 1922 р. у зв'язку з 200-річчям з дня народження просвітителя [1].

Біля витоків Музею Слобідської України стояв видатний учений, етнограф, історик, громадський діяч, академік Микола Федо-

М. Ф. Сумцов — академік АН України, засновник і перший директор Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди

століття, коли етнографія набувала важливого значення у зв'язку з необхідністю вивчення виробничих можливостей окремих районів, якнайповнішого виявлення місцевих ресурсів.

Рідний край М. Ф. Сумцов досліджував і вивчав усе своє життя. Учений розробив і здійснив спеціальну програму збирання етнографічних матеріалів в Охтирському, Харківському, Ізюмському, Старобельському повітах Харківської губернії, організував експедицію в Курську губернію, займався вивченням і систематизацією колекцій. Експедиції під його керівництвом поповнили музей старовинними українськими кахлями, моделями помешкань, повною обставою покуття, народним вбранням, обрядовими речами, зразками керамічного, чинбарського, ковальського, золотарського та інших виробництв, мистецькими витворами. Складалися комплекси особистих матеріалів відомих діячів культури (Г. С. Сковороди, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, М. В. Гоголя, Я. І. Щогольова та ін.). Основою художнього зібрання стала колекція картин та ескізів, яка заповідалася С. І. Васильківським. Подальше її поповнення було обумовлено регіональним характером музею. Колекції комплектувалися в основному витворами слобожанських художників [9, с. 12].

Після смерті М. Ф. Сумцова музей очолила його учениця і послідовниця Р. С. Данківська. Вона намагалася здійснити нереалізовані задуми свого вчителя. Так, у травні 1925 р. на базі музею відбулася I Всеукраїнська краєзнавча конференція, яка націлювала музей на всебічне вивчення минулого та сучасного краю. При

рович Сумцов, широко відомий в Європі як дослідник народного побуту і світогляду. М. Ф. Сумцов був першим директором музею (1920—1922). Він особисто визначив структуру музею, що включала історичний, художній і етнографічний відділи, та розробив наукові засади його діяльності [9, с. 11]. Пріоритетним напрямом роботи музею було всебічне «...вивчення українського народного життя, насамперед місцевого, в усіх відображеннях її різноманітних галузей». І це повністю відповідало загальній тенденції розвитку краєзнавства 20-х рр. минулого

музеї були влаштовані етнографічні курси, створене Товариство друзів Музею Слобідської України, активним членом якого був відомий український історик Д. І. Багалій. Музей видавав «Бюлєтень», де друкувалися наукові праці з етнографії та звіти про роботу музею [1].

На початку 30-х рр. ХХ ст. більшість етнографічних установ була згорнута, наукові кадри зосереджені в Інституті історії матеріальної культури в Києві, а Музей Слобідської України ім. Г. С. Сковороди було переіменовано на історичний.

Напередодні Великої Вітчизняної війни Харківський історичний музей ім. Г. С. Сковороди був одним з найбільших музеїв України. У його фондах зберігалися численні археологічні, образотворчі колекції, багато інших пам'яток історії та культури Слобожанщини. За даними дослідників, фонди нараховували понад 100 тисяч одиниць. У музеї працювали досвідчені фахівці своєї справи, такі як відомий археолог І. Ф. Левицький, мистецтвознавець Н. Л. Столбіна [10, с. 50].

Війна завдала дуже тяжкого удару зібранням Харківського історичного музею: частина речей була втрачена під час фашистської окупації, інша частина дуже постраждала від бомбардування під час евакуації до Уфи (Башкирія).

Катастрофічний стан, в якому опинилися музеї, відсутність опалення, електроенергії, охорони, вимагав від окупаційної влади прийняття невідкладних заходів. Вихід вбачався в об'єднанні музеїв для полегшення вирішення всіх нагальних проблем. Так було створено Музей Слобожанщини, який увібрал у себе історичний, краєзнавчий, антирелігійний музей та Музей Революції. Директором його було призначено О. М. Рудинського [10, с. 50]. Відновлення культурного життя міста могло бстати показником прийняття «нового порядку» населенням, тому Місцева управа вимагала від музеїв скорішого розгортання експозицій. В умовах холоду, голоду, відсутності кваліфікованих кадрів зробити це було нелегко, але нечисленні співробітники Музею Слобожанщини в стислі строки все ж таки виконали це завдання, і вже 14 грудня 1941 р. була відкрита експозиція відділу природи [10, с. 50]. Вона розташувалася в будинку по вул. Університетській, 10. Експонувався матеріал, що знайомив відвідувачів з минулим нашої планети, з давніми геологічними періодами, з розвитком рослинного і тваринного світу. В окремому розділі було репрезентовано комплекс матеріалів, що всебічно характеризували природу і клімат Слобожанщини. Етикетаж було подано німецькою та українською мовами.

Умови існування музею в окупованому місті змушували О. М. Рудинського пристосовувати його роботу до вимог нової влади. Так, для кращого обслуговування німецьких солдат та офіцерів він організовував для співробітників музею заняття з німецької мови. Екскурсії у відділі природи йому доводилося проводити особисто, оскільки він добре володів німецькою мовою. Нерідко йому доводилося виїзджати до німецьких військових частин з лекціями з історії української культури, які він супроводжував демонстрацією оригінальних предметів. 1 листопада 1942 р. відбулося урочисте відкриття археологічної виставки, на якому були присутні представники німецького командування. Її побудова розцінювалася ними як ідеологічна акція, спрямована на доведення незаперечності прав німців на території, які займали племена готів у доісторичні часи. Тут були репрезентовані реконструкції найдавніших тварин, зокрема кістки мамонта, палеолітичне знаряддя з Гончівської стоянки, численна кераміка та багато інших пам'яток археології, здобутих протягом десятиріч експедиціями В. О. Городкова, О. С. Федоровського, А. М. Покровського, В. Ю. Данилевича, В. О. Бабенка [10, с. 51].

Узимку 1943 р. хід воєнних дій докорінно змінився не на користь окупантів, і виставку вони вже не відвідували. У ніч з 14 на 15 лютого 1943 р. будинок, де були розташовані експозиції Музею Слобожанщини, згорів. Речі, що уціліли, були перевезені співробітниками музею на вул. Університетську, 10. У серпні 1943 р. при відступі німців з Харкова була вивезена велика частина етнографічних та образотворчих матеріалів, присвячених мистецтву XVII—XX ст. За період німецької окупації 1941—1943 рр. зібрання харківських музеїв зазнали величезних, непоправних втрат. Загальна кількість знищених предметів, що належали історичному, краєзнавчому музеям та Музею Революції, перевищувала 300 тисяч одиниць [10, с. 51].

Діяльність співробітників музеїв в окупаційний період була винятково самовіданою, вони прикладали героїчні зусилля, щоб зберігти свої збірки, незважаючи на загрозу суворого покарання з боку окупантів та перспективу опинитися в лавах «зрадників», які «співробітничали» з німцями. Доля деяких з них склалася трагічно.

23 серпня 1943 р. Харків звільнено від фашистських окупантів, а вже 28 вересня постановою РНК УРСР «Про поновлення роботи історичного музею в м. Харкові» було продовжено діяльність цього культурно-освітнього закладу. Евакуйовані музейні предмети були перевезені з Уфи до Києва, а звідти — у Харків. З 1943 р. Харківський історичний музей займав приміщення колишнього архієрей-

ського будинку та магазину Жирафдівської мануфактури (вул. Університетська, 8 та 10).

У післявоєнні роки Харківський історичний музей, завдяки творчим зусиллям кількох поколінь працівників, перетворився на один з провідних центрів музейного будівництва в Україні. Гідним представником славної плеяди музейників України цього періоду став Микола Антонович Воєводін, який протягом 37 років (1946—1983) працював у Харківському історичному музеї, а з 1948 р. і до кінця життя був його директором.

Діяльність Харківського історичного музею була багатогранною. Колектив наукових співробітників проводив значну науково-дослідну, експозиційну, фондову та науково-освітню роботу. Під керівництвом М. А. Воєводіна важливого значення набуло наукове комплектування предметами, які характеризували радянський період в історії регіону, що дало змогу створити за цією тематикою однієї з перших в Україні повнопрофільної експозиції, яка дістала визнання громадськості та музейних фахівців [5, с. 53]. Але поряд з цим увага колективу продовжувала спрямовуватися на вивчення історії краю. Із цією метою регулярно проводилися наукові експедиції у старі квартали міста Харкова та райони області, у ході яких, завдяки наполегливій праці музейних співробітників під керівництвом завідувачів відділами З. І. Брязкун та М. Ф. Уманського, були зібрані комплекси землеробських та промислових знарядь, побутових речей, предмети народної творчості. Саме в ці часи зібрання музею поповнили цінні археологічні, етнографічні колекції, реліквії церковної старовини, цікаві пам'ятки історії і культури Слобожанщини, на базі яких стало можливим створити повнопрофільну експозицію музею з усіх періодів історії, підготовити виставки «Доджер з любов'ю (етнографія Слобожанщини)», «Пам'ятки церковної старовини XVII — поч. ХХ ст.», «Відкриті фонди», «Таємничі скарби», що мало величезне значення в справі духовного відродження суспільства.

Нині Харківський історичний музей зберігає своє значення дослідницького, науково-методичного і культурно-виховного центру Харківської області. У 1993 р. Харківському історичному музею було надано нове приміщення по вул. Університетській, 5 [3].

В умовах незалежності України та зростаючого інтересу суспільства до вітчизняної історії перед Харківським історичним музеєм, як і всіма історичними музеями країни, постало важливе завдання у висвітленні об'єктивного показу історичного розвитку держави та почесна місія у процесі формування історичного світогляду

народу. Досягнення поставленої мети передбачає широке вивчення невідомих сторінок історії та культури Слобожанщини. Під час наукових пошуків було виявлено значний обсяг нових матеріалів, що дозволило співробітникам музею підготувати і захистити п'ять дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, видати монографії з археологічної та етнографічної тематики, щорічно публікувати в наукових, науково-популярних збірниках та періодичних виданнях понад 50 робіт, брати участь у міжнародних, всеукраїнських та міських наукових конференціях. З 1994 р. в Харківському історичному музеї запроваджені Сумцовські читання на честь видатного українського вченого і громадського діяча, академіка АН України, першого директора Музею Слобідської України М. Ф. Сумцова. Щорічно в рамках Сумцовських читань проводяться наукові конференції, на яких розглядаються актуальні питання з історії Слобожанщини, стан музеїної справи в регіоні та перспективи їх подальшого розвитку, проблеми науково-дослідної, експозиційної, виставкової, науково-освітньої діяльності музеїв та питання пам'яткоохоронної роботи в області. За результатами наукової конференції видається збірник матеріалів.

Особливе значення має пошукова і науково-дослідна робота музею, що базується на цілеспрямованому науковому комплектуванні музеїнých фондів новими матеріалами, які висвітлюють маловідомі сторінки нашого краю. Останні роки музей комплектується матеріалами археологічних, етнографічних та історичних експедицій, меморіальними комплексами речей видатних харків'ян, фотографіями, документами, речовими матеріалами, пов'язаними з діяльністю підприємств, закладів освіти та культури Харківщини. Щорічно співробітниками відділу археології музею проводяться охоронні археологічні дослідження на Верхньосалтівському археологічному комплексі — одному з найбільших міст великої степової імперії — Хазарського каганату (середина VII — кінець X ст.) та на стоянці пізньопалеолітичного періоду біля с. Кам'янка Ізюмського району. Продовжуючи традиції Музею Слобідської України, фонди ХІМ постійно поповнюються цікавими етнографічними предметами цілих родин корінних слобожан. Наприклад, матеріали родин Сидоренків — Обухових — Козирських чітко і наочно дають інформацію про життя харків'ян, їх культуру та побут за останні майже 100 років історії Харківщини. Відділ етнографії музею також підтримує тісні зв'язки з народними умільцями О. Грайко, З. Овсієнко, І. Дмитрієвим та ін. Кожен рік колекція музею поповнюється на 1500 предметів. Нині в фондах музею зберігаються цінні археологічні, етнографічні,

Унікальна національна реліквія України — гетьманський прапор кінця XVII ст. із фондів Харківського історичного музею

numізматичні колекції, зібрання вітчизняної, іноземної зброї та військового спорядження, прапорів, історичних документів, фотоматеріалів, меморіальних речей, творів живопису та інших пам'яток матеріальної і духовної культури, що висвітлюють історію нашого краю з давнини до сучасності.

Завжди актуальним буде залишатися питання створення відповідних умов для зберігання музеїчних предметів. За останні п'ять років музей придбав сучасне обладнання для таких груп зберігання, як документи, кераміка та скло, газети, книги, брошюри. Значну роль у фондовій роботі музею відіграє реставрація музеїчних предметів. За останні роки друге життя отримали такі унікальні предмети початку ХХ ст. з музейної колекції ХІМ, як твори Є. Г. Волошинова, деякі плакати, годинники, бюст Т. Г. Шевченка роботи скульптора П. Верна, посуд, меблі тощо [3].

Справжньою подією 2008 р. не лише для Харкова, а й усієї України стала реставрація унікальної національної реліквії — гетьманського прапора кінця XVII ст. із фондів Харківського історичного музею. Надзвичайну цінність цієї пам'ятки засвідчує той факт, що прапор є єдиною такою реліквією XVII ст. у 20-мільйонному Музейному фонду України, і це лише одне з трьох гетьманських знамен, збережених на світовому рівні (друге зберігається у Москві, а третє — у Стокгольмі). Реставрація прапора проводилася за підтримки тодішнього прем'єр-міністра України Ю. В. Тимошенко та

при сприянні Фонду інтелектуальної співпраці «Україна — ХХІ ст.» у реставраційних майстернях Національного музею Krakowa (Польща) з вересня 2007 по вересень 2008 р. Після цього прапор був представлений для загального огляду на міжнародній виставці «Україна — Швеція: на перехрестях історії (XVII—XVIII ст.)» у Національному музеї історії України, яку відкривали Президент України Віктор Ющенко та король Швеції Карл XVI Густав. З квітня 2009 р. унікальна реліквія козацької доби експонується в Харківському історичному музеї і є справжньою гордістю Слобожанщини [4].

Важливим напрямом діяльності з вивчення і популяризації пам'яток історії та культури Слобожанщини є подальше удосконалення виставкової роботи. Щороку музей організовує більше двох десятків різноманітних тематичних виставок. Особливо популярна серед відвідувачів була виставка «Свіча скорботи». Завдяки вдалому архітектурно-художньому рішенню та застосуванню сучасного технічного обладнання матеріали виставки промовисто та емоційно розповідали про страшну трагедію, якої зазнав український народ у часи голоду 1932—1933 рр. Зовсім інший характер мала колекційна виставка кераміки «Перлина Слобожанщини» — виставка будянського фарфору із фондів Харківського історичного музею. Прекрасний посуд, оригінальне художнє оформлення виставки допомагали відвідувачу поринути у світ прекрасного, змушуючи забути про щоденні проблеми і нелегке життя в сучасних умовах. А виставка «Велич подвигу народного» висвітлює інший час і присвячена подіям Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.

З повагою і шаною молоде покоління сприймає нагороди передвоєнних і воєнних часів, побутові речі фронтовиків і жителів Харкова, з цікавістю слухає розповіді працівників музею про фашистський режим у Харкові і розглядає експонати цього періоду (макет «душогубки», в якій знищували харків'ян і вивозили за місто, мотузки, на яких вішали людей у нашому місті, та інше). Гарною залишкою музею є використання відеоматеріалів часу окупації Харкова та його визволення в роки Великої Вітчизняної війни — це спрямлює сильний емоційний вплив на молодь, вона замислюється про необхідністьувічнення пам'яті полеглих захисників Батьківщини, про необхідність цінувати минуле і захищати сучасне, про патріотизм і дружбу між народами заради миру, щастя людей. А це дуже актуально особливо в наш нелегкий час.

У 2009 р. нарешті вдалося відкрити довгоочікувану харків'янами стаціонарну виставку «Харківщина. 1917—1940 рр.», на якій за допомогою документів, знайдених в архівах, фото, предметів по-

Фрагмент стаціонарної виставки «Харківщина. 1917—1940 рр.»

бути того часу, меморіальних комплексів відомих харків'ян співробітники музею спробували показати дуже суперечливий період нашої історії — з одного боку, складний, трагічний, сповнений втрат і розпачу, сліз і крові, з іншого — геройчний, сповнений мрій та сподівань на краще життя, адже в 30-ті рр. минулого століття Україна перетворилася з аграрної на потужну індустріальну країну, і суттєве значення в цьому належить Харкову [4].

Колектив Харківського історичного музею підтримує міжнародні зв'язки у виставковій роботі. Так, у жовтні 2009 р. фондом «Україна 3000» і Крайовим об'єднанням Райнланд (Німеччина) у приміщеннях Харківського історичного музею була представлена міжнародна виставка «Тріщина через усе життя», що ґрунтуються на спогадах примусових робітниць в землі Райнланд. Співробітники

музею доповнили виставку документами, фотографіями, оригінальними речами з фондів музею, які документально доповнювали спогади робітниць та промовисто розповідали про всі етапи вербування українських робітників на роботи до Німеччини. Сухі віти з багряними гронами калина, червоними яблуками та польовими квітами досить емоційно передавали відчуття наших українок, коли вони згадували своє скалічене життя в неволі. Виставка була подарована організаторами музею в ознаку спільноти праці та подальшого творчого співробітництва.

Важливою характеристикою музею як соціокультурного інституту є його орієнтація на контакти з громадськістю. Харківський історичний музей щороку обслуговує понад 240 тисяч відвідувачів на рік. Основна наша аудиторія — учні та студенти, для яких сучасний музей є важливим засобом не тільки безпосередньо історичного пізнання, але і формування світогляду. На базі експозицій та виставок в музеї ведеться активна науково-освітня робота. Лекторії, факультативні заняття, зустрічі з відомими харків'янами, ігрові вікторини для школярів з історичної та краєзнавчої тематики, музейні свята тощо — усе це робить відвідування музею цікавим та пізнавальним, сприяє патріотичному вихованню молоді.

Дієвим засобом у популяризації історії краю, колекцій музею є співпраця нашого закладу з друкованими засобами масової інформації («Слобідський край», «Вечерний Харків», «Культура», «Время», «Параллельные миры», «Аспекты», «Новая демократия», «Урядовий кур'ер»), обласним та комерційним радіо та телебаченням, де співробітники музею розповідають про роботу музею, нові виставки та цікаві надходження [4].

Підсумовуючи викладене вище, слід зазначити, що колектив Харківського історичного музею наполегливо працює за всіма напрямами музейної діяльності, гідно виконуючи державне завдання — збереження, виявлення та збір музейних предметів і колекцій, вивчення музейних предметів і колекцій, публікація відомостей про музейні предмети і колекції та здійснення просвітницької діяльності. Сьогодні лише музеї стоять на сторожі національної гідності, формують історичну етику і складають останню справжність у скрізь віртуальному світі, оскільки Музейний фонд України — це той «золотий» запас країни, що не підлягає девальвації, невичерпаній як сама Україна та її історія, який гарантує спадкоємність та неперервність цивілізаційних процесів у країні і суспільстві [8, с. 3]. Саме таке розуміння місії музею в сучасній Україні покладено в основу Закону України «Про внесення змін до Закону

України «Про музеї та музейну справу» від 5 листопада 2009 р. [2]. Саме такою є і роль Харківського історичного музею — одного з найважливіших елементів культури регіону в умовах сучасної цивілізації. Для зміцнення його позицій необхідне відновлення постійно діючої повнопрофільної експозиції, яка б показувала історію Харківщини з найдавніших часів до сьогодення в контексті історії державотворення України; використання сучасних технологій як у науково-дослідній, фондовій, експозиційній, так і масовій роботі.

Усе це зумовлює необхідність прийняття цільової обласної Програми відновлення повнопрофільної діяльності Харківського історичного музею. Програма має за мету зосередження зусиль органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування на виконання пріоритетних напрямів роботи по відродженню повнопрофільної діяльності Харківського історичного музею в умовах сучасної цивілізації як багатофункціонального інституту соціальної пам'яті з функціями документування, вивчення, збереження та популяризації історичних цінностей Харківського регіону — одного з найбагатших в Україні за кількістю пам'яток та об'єктів державного і світового значення.

Список використаної літератури

1. Документи про проведення наукової конференції, присвяченої 75-річчю Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди.— Харків, 1995 // Архів ХІМ, ф. Р-5942, од. зб. № 999.
2. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про музеї та музейну справу» від 5 листопада 2009 р.
3. Звіт Харківського історичного музею за 1995 р. // Архів ХІМ, ф. Р-5942, од. зб. № 988.
4. Звіти Харківського історичного музею за 2005—2009 рр.
5. Єрпульова В. М. М. А. Воєводін: сторінки біографії // Треті Сумцовські читання: Матеріали наукової конференції, присвяченої 95-річчю XII Археологічного з'їзду.— Х., 1995.— С. 52—54.
6. Івах О. Д. Харківський історичний музей в ХХІ столітті. Основні напрями діяльності // Дев'яті Сумцовські читання: Збірник матеріалів наукової конференції «Музей і сучасність».— Х., 2004.— С. 5—9.
7. Засипкіна І. П., Рудь Л. В. Про використання фондів Харківського історичного музею при вивченні історії України у вищому навчальному закладі // П'яті Сумцовські читання: Матеріали наукової конференції «Музей: історія і проблеми сьогодення».— Х., 1999.— С. 37—40.
8. Музей.— 2009.— № 11.— 90 с.
9. Рыбальченко Л. Л. О некоторых аспектах деятельности Музея Слободской Украины им. Г. С. Сковороды в 20-е — начале 30-х годов // Пер-

- ші Сумцовські читання: Тези наукової конференції, присвяченої 75-річчю музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди.— Х., 1995.— С. 11, 12.
10. Рибальченко Л. Л. Харківський історичний музей у період німецької окупації 1941—1943 рр. // Матеріали наукової конференції, присвяченої 110-річчю Харківського художньо-промислового музею.— Х., 1996.— С. 50, 51.
 11. Велика Л. П. Музейне експозиційне мистецтво.— Х.: ХДАК, 2000.— 160 с.

В. М. Яковлев,
заступник директора з наукової роботи
Національного меморіального комплексу
«Висота Маршала І. С. Конєва»

**ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДІВ УСНОЇ ІСТОРІЇ
 В РОБОТІ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ
 «ВИСОТА МАРШАЛА І. С. КОНЄВА»**

9 травня 2010 р. ми відзначаємо 65-ту річницю Великої Перемоги над німецько-фашистськими загарбниками. За ці роки з'явилися нові покоління, які не знали жахів тієї кривавої війни, що пройшла вогняним смерчем по долях кількох поколінь наших співгромадян, залишила глибоку незагойну рану на довгі десятиліття, принесла із собою в кожну сім'ю горе і страждання, залишила по собі руйну і згаряща.

Другій світової війні та її складовій — Великій Вітчизняній війні присвячено десятки тисяч наукових та науково-популярних праць, документальних публікацій і мемуарів. І зараз події Другої світової війни займають провідне місце у вивчені історії ХХ ст.

Історія війни висвітлювалась дослідниками по-різному: як історія військових дій, дипломатії, економіки, тилу. За радянських часів узагалі було розроблено відповідну офіційно-парадну версію. Останнім часом стало з'являтися все більше публікацій, інтернет-проектів, в яких війна досліджується через сприйняття пересічної людини, що зі зброєю в руках захищала рідну землю, працювала в тилу, пережила всі жахи окупації, побувала в гітлерівських концтаборах. Вивчення особистого сприйняття історичних подій людиною тієї трагічної епохи дає досліднику повноту розуміння глобального виміру історії.

Вивчати суб'єктивне сприйняття минулого допомагає усна історія, яка пройшла довгий шлях з моменту свого академічного

проголошення в кінці 40-х рр. ХХ ст. і до сьогодні. Спочатку вона з'явилася як вузький напрямок в рамках бібліотечної та архівної справ, поступово завоювала визнання професійних істориків, які знайшли в усних спогадах джерело інформації про минуле.

Усні спогади людей дають можливість отримати різного роду інформацію. Методика інтерв'ювання, спосіб транскрибування і в результаті інтерпретація накопичених матеріалів допомагає проаналізувати ту чи іншу подію з точки зору звичайної людини. Методи отримання і аналізу інтерв'ю мають численні варіанти.

Час швидкоплинний, і, на жаль, залишається все менше ветеранів Великої Вітчизняної війни, людей, які пережили ті сповнені нелюдського напруження фізичних і моральних сил роки. Тому для співробітників Національного меморіального комплексу «Висота Маршала І. С. Конєва», який є важливою ланкою в збереженні пам'яті та патріотичному вихованні зростаючого покоління, велике значення мають спогади кожної пересічної людини, кожне свідчення очевидців, які зазнали фізичної наруги та психологічного шоку. На щастя, серед наших громадян залишається ще досить людей небайдужих до власної історії, які діляться з нами часточкою правди про ті трагічні і водночас героїчні часи на прикладі власної долі. Без їхніх спогадів, думок про пережите неможливо в повній мірі усвідомити масштаби тієї кривавої війни, зробити відповідні висновки.

У вересні 2008 р. працівниками меморіального комплексу була здійснена експедиція до Балаклійського району (с. Гусарівка і с. Чепель). На підставі зібраних матеріалів було змонтовано документальний фільм «Трагічний 1942 рік». В основу фільму покладено спогади ветеранів Великої Вітчизняної війни (Івана Карповича Прудського, Миколи Григоровича Кононенка, Миколи Івановича Завгороднього) та ветерана праці Василя Матвійовича Кондратенка, які вражают своєю правдивістю і розповідають про події 1942 р.

У 2009 р. було організовано експедиції до с. Польова (для збору матеріалів про бої в серпні 1943 р. на висоті 201,7) та до смт Вільшани (щодо уточнення інформації про партизанський рух в 1941—1942 рр.) Дергачівського району.

Досвід проведення подібних інтерв'ю, як і взагалі світова практика, показує, що широке використання методологічної бази усної історії є перспективним напрямом у роботі музеїв, особливо воєнно-історичної спеціалізації. Адже для нас важливо не лише познайомити відвідувачів з перебігом подій Великої Вітчизняної війни за допомогою музейних експозицій та виставок, але й донести до

них особисті почуття та настрої людей того часу, що, в свою чергу, формує не просто абстрактне сприйняття минулого, але й дозволяє задіяти почуття, емоції сучасної людини, налагодити зв'язок між поколіннями.

А. В. Панченко,
зав. Відділу ХІМ

РОЗВИТОК МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ ХАРКІВЩИНИ у 2009 р.

Кризові явища, що панували в українській економіці 2009 р., на жаль, негативно позначилися і на розвитку музейної сфери Харківської області. Позитивні зрушення, що спостерігалися в музеїному будівництві Харківщини в 2007—2008 рр., загальмувалися, перш за все, через обмежене фінансування.

Так, не було виділено коштів на закупівлю експозиційного обладнання, створення художніх проектів у Ізюмському, Куп'янському, Валківському краєзнавчих музеях, приміщення яких були відремонтовані в попередні роки. За таких умов єдиним виходом для цих музеїв була робота у виставковому режимі.

Крім цього, не відтворена експозиція Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових, що була знищена пожежею ще на початку 2008 р. Не закінчено ремонт в Історико-археологічному музеї-заповіднику «Верхній Салтів». Не в повному обсязі були проведені роботи з реконструкції меморіального комплексу «Висота Маршала І. С. Конєва»: будівля музею і на сьогодні продовжує підтоплюватися, спостерігається значне протікання покрівлі, відсутня система водопостачання. У результаті перші два із цих музеїв були закриті для відвідувачів взагалі, а музей меморіального комплексу не приймав екскурсантів протягом півроку.

Усе це, а також тривалий карантин у листопаді 2009 р. спричинили зменшення кількості відвідувачів харківських музеїв порівняно з 2008 р. Однак не можна не відмітити, що поза всі труднощі у звітному році кількість відвідувачів тільки комунальних музеїв закладів міста та області склала 1 041 556 осіб, для яких було проведено 12 885 екскурсій, у тому числі майже 241 тисячу осіб прийняв Харківський історичний музей.

Разом з тим музеї продовжили пошуки нових методів роботи з відвідувачами. Розроблені нові освітні програми для різних вікових груп у Харківському літературному музеї. Також співробітниками Харківського літературного музею за участю фольклорного

гурту «Височани» проводилися інсценізації українських народних казок та фольклорні свята. У Куп'янському краєзнавчому музеї у звітному році розроблено та впроваджено програму з музейної педагогіки «Музейні речі-легенди». Ще одним новим та цікавим заходом у цьому музеї є Великодній фестиваль за участю учнів міських і районних навчальних закладів, художників та майстрів Куп'янщини, підприємств хлібобулочної галузі та представників церкви.

Харківською міською художньою галереєю було організовано та проведено Перший фестиваль вуличного мистецтва «StreetArt-Fest», у межах якого протягом чотирьох місяців за участю 39 професійних художників було створено 28 монументальних живописних панно, що прикрасили вулиці нашого міста. Під час фестивалю була проведена трафарет-акція для всіх городян, а закриття відзначилося підсумковою фотовиставкою. Також міська художня галерея цього року долучилася до міжнародного проекту «Ніч музеїв», під час якої була проведена акція молодого художника Гамлета Зіньковського «24 години на табуреті». Протягом року в галереї працювали і користувалися великою популярністю два аналітичних клуба інтелектуального кіно.

У Літературно-меморіальному музеї Г. С. Сковороди упродовж року активно працював відеозал «Невичерпна криниця», в якому відвідувачі могли подивитися фільми з історичної та етнографічної тематики.

Активно проводилася виставкова робота. Протягом року в музеїніх закладах та поза музеями було відкрито 461 виставку.

Серед найбільш цікавих — виставки Харківського історичного музею «Україна козацька: погляд крізь століття» та «Харківщина. 1917—1940 рр.», а також виставка «Сергій Васильківський — барбізонець з українською душою», що проведена в Київському музеї російського мистецтва за проектом Харківського художнього музею. Велике зацікавлення викликала виставка-показ весільних суконь, проведена Куп'янським краєзнавчим музеєм за участі підприємств міста, що працюють у галузі індивідуального пошиття одягу, квіткового дизайну, випічки хліба.

Усе більшої уваги музейні співробітники приділяють популяризації краєзнавства та залученню до краєзнавчої роботи широких верств населення. Так, у звітному році було видано книги «Видатні люди Зміївщини» та «Зміївщина — Слобожанщина перлина», автором яких є директор Зміївського краєзнавчого музею М. І. Саяний.

Краснопавлівським краєзнавчим музеєм 2009 р. у співпраці з Лозівською телекомпанією «Сигма» було започатковано створення документальних фільмів про народних майстрів Лозівщини.

Працівники Літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди спільно з Харківською державною академією дизайну та мистецтв та Малою Південною залізницею започаткували проект «Жива вода», метою якого є впорядкування криниць Золочівського району. У рамках проекту було проведено екологічний семінар «Формування в громадян, зокрема молоді, дбайливого ставлення до водних ресурсів та довкілля».

В археологічній експедиції Харківського історичного музею під науковим керівництвом кандидата історичних наук І. А. Сніжко взяли участь вихованці археологічного гуртка Харківського міського палацу дитячої та юнацької творчості.

З метою популяризації краєзнавчих досліджень музеями Харківської області було проведено 12 конференцій, 2 семінари, 6 круглих столів, в яких взяли участь краєзнавці, вчителі, учнівська та студентська молодь.

Традиційно пройшли етнографічні та історичні фестивалі, у підготовці і проведенні яких брали активну участь музейні заклади Харківщини: «Сковородинівська весна», «Сьогодні Купала — завтра Івана» (Літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди), «Меч Святослава» (Ізюмський краєзнавчий музей), ветеранської пісні (Меморіальний комплекс «Висота Маршала І. С. Конєва»), фольклорно-етнографічне свято Івана Купала в с. Чемужівка (Зміївський краєзнавчий музей).

З метою підвищення кваліфікації музейних співробітників Харківщини було підготовлено та проведено семінар з питань визначення оціночної вартості музейних предметів, семінар з питань зберігання та експонування музейних предметів, що містять дорогоцінні метали та коштовне каміння, та виїзд до музеїв м. Полтави (Харківський історичний музей), проведено навчальний семінар для музейних працівників «Музейна педагогіка: відкритість, творчість, ефективність» (Харківський літературний музей).

Упродовж року активно поповнювалися музейні збірки, кількість музейних предметів основного фонду склала 460 431 предмет, що на 9504 предмети більше, ніж у 2008 р.

З метою поліпшення умов зберігання фондових колекцій та розширення музейних експозицій, навіть за умов обмеженого фінансування, вдалося провести ремонтні роботи в Харківському художньому та Харківському історичному музеях, у краєзнавчих

музеях Печенізького, Лозівського, Красноградського, Зміївського, Золочівського районів, була відремонтована будівля Штабів військових поселень у м. Чугуєві для розміщення експозиції галереї «Лауреати премії ім. І. Репіна». Також у травні 2009 р. до нового відремонтованого приміщення переїхала обласна художня галерея «Мистецтво Слобожанщини».

Таким чином, ми бачимо, що навіть за умов складного економічного становища, завдяки самовідданій праці спеціалістів, музеїні заклади Харківщини продовжують розвиватися, переходячи на новий якісний рівень.

О. В. Жукова,
кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри музеєзнавства та пам'яткоznавства ХДАК

ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ ЕКСПОЗИЦІЙ АНСАМБЛЕВИХ МУЗЕЇВ (НА ПРИКЛАДІ МУЗЕЮ ЧИНАДІЙОВСЬКОГО ЗАМКУ В ЗАКАРПАТТІ)

Ансамблеві музеї — це музеї, діяльність яких базується в першу чергу на ансамблях пам'яток архітектури, історії, природи як нерухомості з їх інтер'єрами, прилеглою територією, природним середовищем. Функцію документування такі музеї виконують шляхом збереження або відтворення ансамблю нерухомих пам'яток і властивого їм оточення [4].

В Україні ансамблеві музеї створюються шляхом музеєфікації історико-культурних пам'яток. Але, на жаль, досі остаточно не вирішено питання про експозиційне будівництво в таких музеях.

Якщо звернутися до теорії музеєзнавства, ансамблеві музеї самі по собі не мають потреби в експозиції [5, с. 135], адже музеєфікований об'єкт, сам пам'ятник і є головним експонатом. Тим більше що подібна музеєфікація завжди здійснюється відносно визначних об'єктів історії та культури. Але в цей же час саме експозиція допомагає якнайповніше розкрити інформаційний потенціал будь-якого історико-культурного об'єкта.

Так якою ж має бути експозиція в ансамблевих музеях?

Українська практика музеєфікації пам'яток свідчить про те, що дуже часто історико-архітектурні об'єкти використовуються для розміщення в них колекційних музеїв, нівелюючи тим самим особливості самого пам'ятника [1, с. 68] (наприклад, Золочівський

замок, Ужгородський замок, Чорна кам'яниця у Львові і т. д. [2]). При цьому не береться до уваги головна вимога музеєфікації, згідно з якою сам пам'ятник виступає головним експонатом. Завданням такого музею є збереження пам'ятки й відтворення притаманного їй оточення. Відповідно до цього експозиція, розміщена в пам'ятках архітектури, покликана якнайповніше розкрити їх інформаційний потенціал шляхом відновлення взаємозв'язків між елементами середовища [5, с. 132]. Тільки таким чином розкриваються властивості пам'ятника, закладені в ньому із самого початку. Колекційний ж музей всього лише використовує стіни пам'ятки у своїх власних цілях, що не здатне розкрити особливості пам'ятника і реалізувати його функції. Тому музеєфікація видатних архітектурних об'єктів шляхом створення в їх стінах колекційного музею не відповідає принципам використання нерухомих пам'яток історії та культури.

Якщо мова йде про експозиційне будівництво на базі ансамблевого музею, то тут можлива експозиція, побудована за ансамблевим методом. Це музейна експозиція, яка зберігає або реконструює на документальній основі реальну обстановку життя конкретної людини або типової обстановки для соціального прошарку певної історичної епохи. Основною структурною одиницею ансамблевої експозиції є природний експозиційний комплекс — інтер'єр, де музейні предмети представлені в середовищі свого побутування завдяки відтворенню існуючих між ними зв'язків [4].

При вирішенні цього питання знову виникає проблема — як правило, для створених раніше або заново створюваних ансамблевих музеїв не вистачає оригінальних музейних предметів [1, с. 109], оскільки вони давно є частиною фондів колекційних музеїв. Адже в українському музеєзнавстві поширенна практика побудови в ансамблевих музеях експозицій, створених у більшості своїй з предметів-оригіналів [2]. То чи можна створювати ансамблеву експозицію в музеєфікованій пам'ятці архітектури на основі неоригінальних експонатів? Якщо мова йде про колекційні музеї, то відповідь однозначна — ні. А от в ансамблевих музеях...

Щоб відповісти на це запитання, необхідно звернутися до теорії музейного експозиційного будівництва. Як відомо, музейна експозиція будується на основі предметів-оригіналів і різноманітних додаткових засобів (новоробів, макетів, відтворень, копій, моделей, різноманітного картографічного матеріалу і т. д.) [3, с. 307].

В ансамблевому музеї, на відміну від колекційного, експонатом-оригіналом є сам пам'ятник і його складові елементи (форми,

образ, стіни, будівельний матеріал, будівельна техніка), через які виявляються властивості пам'ятника і реалізуються його функції. Внутрішнє ж наповнення (знову звертаємося до теорії музеєзнавства) покликане лише найбільш повно розкрити інформаційний потенціал, реконструювати на документальній основі типову для соціального прошарку певної епохи обстановку життя [5, с. 133]. Тому, спираючись на теорію музейного експозиційного будівництва, цілком віправдано, маючи за основний експонат-оригінал сам пам'ятник і його складові елементи, відтворити властиве їм оточення за допомогою неоригінальних предметів — різноманітних новоробів і відтворень [3, с. 308].

Яскравим прикладом, що дозволяє простежити особливості побудови експозицій ансамблевих музеїв, є музей «Чинадійовський замок», створений на базі пам'ятки фортифікаційної архітектури в с. Чинадійове Закарпатської обл.

Цей населений пункт уперше згадується як Сент-Міклош ще в 1214 р. Ця назва походить від маєтку, названого на честь св. Миколая. Хоча русини заснували це поселення під назвою Чинадійове, поряд з цим назва Сент-Міклош фігурує в документах до 1944 р. [2].

У 1264 р. угорський король Іштван V дарує Чинадійове магістру Аладар. Через деякий час Чинадійове перетворюється в центр домінії, а 1387 р. власником цієї домінії стає магнат барон Перені.

Представники роду баронів Перені в XV ст. зводять у Чинадійовому укріплений замок. Ця твердиня на століття стала центром Чинадійовської домінії. Спочатку замок був оточений земляними валами та ровом, з південної частини підступ до нього захищала річка Латориця.

Зі зміною власників, а також в силу свого прямого призначення — оборонного, замок часто перебудовувався. Так трапилось, наприклад, після нападу польських військ князя Любомирського 1657 р., коли замок був сильно пошкоджений.

У 1703 р. тут знаходився Ференц II Ракоці після поразки в битві з австрійцями під Мукачевим.

Сучасного вигляду замок набув тільки лише після перебудови 1839 р. під керівництвом архітектора Германа Ігнаці. Фортифікаційну споруду оточував старовинний парк, закладений 1749 р. власником замку Ференцем Башінаді [2].

Під час фашистської окупації замок перетворили на в'язницю.

На сьогодні це сурова сіра кам'яна споруда, прямоугільна, двоповерхова, всього з двома кутовими вежами і метрової товщини

стінами. Сіра строгість і скромність будівлі видає в ній романський стиль. Єдина прикраса на вікнах нижнього ряду — простий орнамент. Під дахом збереглися вікна бійниць. Підвальні приміщення замку мали господарське призначення. На першому поверсі було шість кімнат, зал, каплиця і великий вестибюль. Другий поверх схожий за плануванням: шість малих кімнат, великий зал і довгий коридор.

Музей у замку був організований художником і громадським діячем І. Бартошем. Він також є автором експозиції. Розроблена ним концепція передбачає реконструкцію реальної обстановки життя власників замку і відтворення типової атмосфери епохи Середньовіччя, а також створення експозиції, яка б розкривала історію замку і його власників. У рамках цієї концепції експозиція складається з окремих комплексів — відновлених інтер'єрів, де музеїні предмети представлені в середовищі свого побутування завдяки відтворенню існуючих між ними зв'язків.

Ця реконструкція здійснюється на документальній основі. За замовленням творця музею були проведені архітектурно-археологічні дослідження замку і навколоїшніх територій, проведено глибоке вивчення архівних документів і описів, у ході яких було виявлено багато цікавого матеріалу, що дозволяє відтворити справжню обстановку.

Так, приміром, було напевно встановлено утилітарне призначення різноманітних приміщень замку на кожному з етапів його існування. У результаті досліджень були також виявлені таємні ходи, прорізані в товщі стін по всьому периметру будівлі, не відомі раніше. Важливим моментом для відтворення духу епохи і розуміння історичної дійсності стало встановлення місцезнаходження функціональних приміщень, в яких проживали або тимчасово перебували відомі в історії особистості. Наприклад, точно встановлено, в якій з кімнат верхнього поверху свого часу була розташована спальня графині Ілоні Зріні. У ній вона таємно приймала вождя антигабсбургського руху Імре Текелі.

На сьогоднішній момент замок ще перебуває на етапі реставрації. Тим не менш, на повністю відреставрованому першому поверсі північної частини замку розміщені три експозиції: хол замку, зал прийомів і банкетний зал.

Замковий хол — це парадний вхід, який веде до північної, головної частини замку. Незважаючи на те що обидві частини споруди з'єднані між собою і є в архітектурному плані єдине ціле, з південного боку існує свій, автономний вхід.

Інтер’єр парадного входу простий і становить типовий інтер’єр холу замків епохи Середньовіччя. Це груба кам’яна кладка. У центрі протилежної від входу стіни розміщений герб роду Перені — засновників твердині і перших власників Сент-Міклоша (с. Чинадійове). Єдині експонати — це лицарські обладунки і величезна карта Чинадійового — збільшена копія з середньовічного креслення, що прикрашає стіну наче гобелен.

У залі прийомів (парадному залі) свого часу проводилися урочистості, прийом гостей. Експозиція цього залу розповідає про власників замку. Стіни прикрашені картинами, але не просто зображеннями на абстрактні теми, а портретами всіх власників замку. Подібна практика була традиційною для багатьох аристократичних маєтків і родових замків. Експоновані картини — не оригінали, а високохудожні копії з оригіналів, що зберігаються в музеях Європи. Роботи виконані самим автором експозиції І. Бартошем — відомим закарпатським художником.

Поруч, у вищуканому оформленні,— інформація про власників замку, особисті речі — копії з оригіналів, що зберігаються в різних музеях. Експозиція парадного залу побудована за хронологічним принципом і за хронологічним порядком розповідає про власників замку — від найперших баронів Перені, які й спорудили твердиню, і до останніх — графів Шенборнів, від яких замок перейшов у державну власність.

Із залу прийомів широкий прохід веде в бенкетний зал, повністю реконструйований на підставі описів і зображень типової для родових замків обстановки цієї історичної епохи таким, яким він цілком імовірно міг бути в XVI—XVII ст.

У центрі залу — довгий дерев’яний стіл, за який сідали учасники бенкету. На чолі столу — масивний дубовий трон господаря, на протилежній стіні від якого традиційно розміщувалося дзеркало. Це робилося для того, щоб господар завжди бачив, що відбувається за його спиною, і міг уникнути раптового удару кинжалом або можливості бути отруєним.

Уздовж стін розташовані дерев’яні лави для гостей, які під час бенкетів присувалися до столу. Усі меблі в цій експозиції — це новороби, але виконані за малюнками XVI — XVII ст., що дає можливість точно відтворити оздоблення приміщення їдальні цієї епохи.

Цікавою знахідкою є невелика археологічна експозиція, що складається з оригінальних предметів, виявлених під час досліджень на замковій території. Вона виконана у вигляді картини, в яких

мальовнича композиція з археологічних знахідок розміщена у вишуканій рамі під склом. Цілком можливо, що саме так міг прикрасити стіни залу один із його власників. Таким чином, археологічні предмети не виділяються із загального задуму, а гармонійно доповнюють обстановку, відтворюючи інтер'єр банкетних залів, характерний для замків Закарпаття XVI — XVII ст.

У цілому, в експозиції музею Чинадійовського замку немає практично жодного предмета-оригінала. Вона майже повністю побудована на відтвореннях і новоробах, але при цьому спирається на глибоке знання побуту і традицій тодішньої історичної епохи. Усі деталі експозиції, предмети інтер'єру — меблі, рами, окремі предмети побуту — це точні відтворення, виконані з оригінальних креслень, малюнків та інших ілюстрацій.

Цілком можливо, що саме так і виглядав цей похмурий середньовічний замок у період найяскравіших сторінок своєї історії. Ми бачимо, що, для того щоб передати історичну інформацію відвідувачеві, зовсім не обов'язково розміщувати колекційний музей на території архітектурної пам'ятки; так само не обов'язково для створення експозиції мати тільки предмети-оригінали.

Приклад музею «Чинадійовський замок» яскраво ілюструє особливості створення експозиції в ансамблевому музеї. Головне її завдання — це реконструювати на документальній основі правдиву реальну обстановку, характерну для цього пам'ятника в конкретний історичний період. Використані для цієї мети новороби, відтворення, своїми зовнішніми формами, кольором і матеріалами, місцем розташування здатні наповнити внутрішній зміст відповідною атмосферою, «оживити» пам'ятку. Це дозволяє відвідувачам отримати найбільш повну історичну інформацію про історико-культурний об'єкт — завдання, яке ставить перед собою експозиційне будівництво в цілому.

Список використаної літератури

1. Маньковская Р. В. Музееоведение в Украине.— К.: б. и., 2000.— 140 с.
2. Музейний простір України // Інтернет-ресурс.— Режим доступу: <http://www.prostir.museum.ua>.
3. Поляков Т. П. Как делать музей? (О методах проектирования музейной экспозиции).— М.: Высш. шк., 1997.— 420 с.
4. Российская музейная энциклопедия // Интернет-ресурс.— Режим доступа: <http://www.museum.ru>.
5. Сотникова С. И. Музеология.— М.: Дрофа, 2004.— 190 с.

МУЗЕЙНА СПРАВА ТА ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

О. А. Желтобородова,
зав. відділу ХІМ

ДО ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ СТАЦІОНАРНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ «НАШ КРАЙ у IX — на початку ХХ ст.»

У незалежній Україні в процесі розбудови держави та розвитку української національної ідеї зростає значний інтерес суспільства до власного історичного коріння, особливо до питань історії, пов'язаних з етапами національно-культурного відродження.

Харківський історичний музей як науково-освітній центр з метою відродження і збереження духовних традицій українського народу, а також продовження країнських традицій Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди залучається до патріотичного виховання населення шляхом створення повнопрофільної експозиції з історії Харківщини. Спираючись на досягнення сучасної історичної науки і музеології, автори майбутньої експозиції намагатимуться музейними засобами показати, як у межах загальних історичних закономірностей еволюціонував наш регіон, а також виявити все те особливе, специфічне, характерне для нашого краю в економічному, політичному і культурному житті, у ментальності слобожан.

Отже, нова експозиція з історії Харківщини покликана стати наочним посібником з історії рідного краю, поглибити знання з історії України.

У Харківському історичному музеї відкрита для відвідувачів експозиція «Наш край у IX—XVIII ст.», що висвітлює історію Слобожанщини за вказаний період у контексті загальної історії України. Вона викликає великий інтерес у відвідувачів різних вікових груп та соціального статусу. Але окремі історико-теоретичні аспекти в сучасній історичній науці набули новогозвучання. Тому, на думку автора, деякі питання, та особливо підходи в їх висвітленні, застаріли і потребують переосмислення.

При створенні проектної документації для повнопрофільної музейної експозиції з історії Харківщини слід застосувати найновіші досягнення вітчизняної історіографії та історичного краєзнав-

ства. Виходячи з цього, необхідно провести реекспозицію історико-тематичних розділів експозиції «Наш край у IX—XVIII ст.». Слід приділити увагу показу періоду феодальної роздрібності Київської Русі — часу появи та розвитку української народності [6, с. 89]. Ці питання актуальні і для історії нашого краю, оскільки з другої половини Х ст. більша частина території сучасної Харківської області входила до складу Давньоруської держави. Для емоційного наповнення та передачі духу епохи музеїні предмети слов'янської доби треба представити у вигляді реконструкцій житла, одягу, навіть діорами з видами Донецького городища як типового міста Київської Русі.

Особливе місце в експозиції посідає козацька доба та пов'язані з нею процеси українського державотворення. Ця тема досить популярна і має виховну патріотичну спрямованість. Тому доцільно розширити частину експозиції, присвячену періоду Національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої, який у подальшому набув доленоенного значення для України [7, с. 67]. На думку автора, треба доповнити експозиційний зал документами та військовими картами зазначеного періоду, щоб показати хід військових дій під час війни, а також процеси становлення та розвитку Гетьманської України. У прямому взаємозв'язку з подіями Визвольної війни відбувається заселення і освоєння території Слобожанщини. При висвітленні цього питання слід наголосити, що заселення Слобідської України було пасіонарною хвилею. Перші переселенці були найактивнішою частиною українського суспільства, які на Слобожанщині здійснили свій соціальний ідеал — перехід до козацького стану.

Наступним кроком при створенні повнопрофільної експозиції автор ставить за мету доповнення діючої експозиції «Наш край у IX—XVIII ст.» матеріалами з історії краю (особливо Харківщини) у XIX — на початку ХХ ст. — періоду українського національно-культурного відродження. Ці хронологічні рамки обумовлені, з одного боку, реформами щодо зміни статусу слобожанських земель у складі Російської імперії, з іншого — революційними перетвореннями, що вирізнили Харків як осередок революційної боротьби. Звичайно, що цей розділ експозиції у виховних та освітніх цілях за своїм змістовим перебігом має відповідати тематиці та хронології контексту загальної історії України. Тому деякі теми, які мали вплив на історичний розвиток України, будуть лише означені, щоб відвідувачі могли уявити невпинний хід вітчизняної історії.

В українській та російській історії XIX ст.— час великих перетворень, викликаних реформами (реформи воєнних поселень, судочинства, адміністративна, земська реформи, відміна кріпосного права тощо), війнами (Вітчизняною 1812 р., російсько-турецькими), соціальними та культурними змінами. Цей епохальний відрізок історії надзвичайно багатий на видатні особистості, політична або творча діяльність яких залишила відбиток на розвитку майбутніх поколінь. Не є винятком і наша Харківщина — тоді більша частина Слобожанщини. Тому метою експозиції стане показ історичного розвитку Слобожанщини, зокрема Харкова. Саме в цей час місто Харків перетворилося на великий суспільно-політичний, економічний та культурний центр. Отже, ми звертаємося до вивчення та популяризації цього періоду як одного з ключових в історії регіону. Для реалізації задуму передбачається створення нового художнього образу «старого Харкова», в експозицію треба включити ряд наукових реконструкцій за такими темами: дворянський, селянський побут, університет, торговий дім, банківська установа, магазин, музичний салон тощо.

Автор вважає за необхідне показати, що в розвитку міста велику роль відігравало не лише вигідне географічне положення, а насамперед населення. Розповідь регіональної історії в особистостях матиме більш яскравий та неповторний характер у висвітленні окремих подій, поглибить знання про рідний край та його видатних діячів.

Одна з провідних ідей, що буде втілена музейними засобами,— показати значення Харкова як своєрідного осередку культурної та прогресивної думки України. Адже саме тут на певних етапах історії спостерігався сплеск національної та державницької свідомості, а просвітницькі та мистецькі традиції мали історично обумовлені глибокі українські корені [1, с. 218]. Упродовж XIX ст. помітно зростає інтерес до національної історії. Виявилося це в збиранні та публікації історичних джерел та пам'яток, виданні журналів та альманахів, створенні історичних праць з історії України.

Автор пропонує зосередитися на можливості використання внеску харківських науковців В. Н. Каразіна, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, М. І. Костомарова, Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова в дослідження з історії України, розвиток науки та культури.

Однією з актуальних для дослідження та експозиційного висвітлення є проблема ролі особистостей в історії міста Харкова. Автор вважає, що в майбутній експозиції необхідно помістити матеріали про перебування в нашему місті видатних людей. Є впевненість,

що фактичні матеріали про перебування та творчу діяльність у місті знаменитостей — акторів, політиків, науковців — викликають неабиякий інтерес у відвідувачів. Втілення цих ідей потребує значної пошукової роботи, налагодження зв'язків з приватними колекціонерами, меценатами, із залученням до співпраці наукових громадських організацій.

При створенні експозиції з історії Харківщини особливу уваги слід надати створенню її художнього образу, що матиме емоційний вплив на відвідувачів. Для розкриття тем розділів експозиції автор пропонує використати різні методи показу. Особливу перевагу слід надати створенню експозиційних комплексів для передачі духу епохи та наглядної демонстрації атрактивних музеїних предметів в інтер'єрах. На думку автора, експозиційний простір необхідно поділити на зони, що відповідатимуть тематичним розділам експозиції. Зробити це можна за допомогою застосування в оформленні тканин контрастових кольорів, освітлення, монтажу складних подіумів та допоміжних предметних реконструкцій. Для повноти розкриття інформаційного потенціалу музеїних предметів в експозиції треба використовувати технічні засоби з демонстрацією відеоматеріалів, що вміщуватимуть інформацію про унікальні пам'ятки, використані у показі.

Критерії відбору та оцінки експозиційних матеріалів мають ґрунттуватися на науковій основі. Основним критерієм слугуватиме їх значення для розкриття вирішальних етапів історичного, соціально-економічного та культурного розвитку Слобідської України. Автор пропонує використати якомога більшу кількість унікальних матеріалів з різних колекційних груп. Насиченість експозиції оригінальними музеїними предметами дасть змогу передавати наукову інформацію в доступній емоційній формі.

Отже, відповідно до вимог експозиційного будівництва та сучасного рівня розвитку історичного краєзнавства експозиція «Наш край у IX — на початку ХХ ст.» стане джерелом та наглядним посібником з вивчення та популяризації історичного розвитку Слобожанщини та її центру — міста Харкова.

Список використаної літератури

1. *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України.— Х., 1993.
2. *Багалій Д. І., Міллер Д. П.* Історія міста Харкова за 250 років його існування (з 1655 по 1905 рр.).— Т. П.— Х., 1993.
3. Збірник доповідей та повідомлень наукової конференції до Міжнародного дня музеїв «Музей і майбутнє».— Дніпропетровськ, 1998.

4. Збірник наукових доповідей та повідомлень VIII Всеукраїнської наукової конференції «Історичне краєзнавство і культура». — Ч. 1.—Х., 1997.
5. Музееведение. Вопросы научного содержания экспозиции краеведческих музеев: Сб. науч. тр.— М., 1987.
6. Смолій В. А. Історія України.— К., 1999.
7. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький.— К., 1993.

О. М. Пантелеї,
зав. відділу ХІМ

ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ СТАЦІОНАРНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ З ЕТНОГРАФІЇ

Слобожанщина — особливий історико-етнографічний регіон, який можна порівняти з яскравим килимом, витканим представниками різних етнографічних районів України та Росії. Так історично сталося, що саме цей край у другій половині XVII ст. став притулком та батьківчиною для переселенців з Поділля, Середнього Подніпров'я, Підмосков'я, Воронезької губернії тощо. Розмаїттям своєї матеріальної та духовної культури вони надали нашому краєві справжньої неповторності та створили самобутню історико-культурну спадщину [5, с. 156]. Тож не дивно, що саме цей факт і нині обумовлює наукову зацікавленість цією темою українських та російських етнографів, істориків і навіть відвідувачів Харківського історичного музею (ХІМ). Останніх найчастіше цікавлять питання про етнічний склад населення, пріоритети його життедіяльності щодо осель, знарядь праці, їжі, одягу, прикрас, свят, обрядів — тобто тих компонентів культури, які мали місце в житті людей і функціонували в тісному взаємозв'язку. Та, на жаль, відповіді на поставлені запитання мають лише інформативний характер, бо і нині в нашему музеї немає ні виставки, ні стаціонарної експозиції з етнографії, яка б повною мірою висвітлювала багатуючу матеріальну та духовну культуру Слобожанщини і задовольняла інтереси відвідувачів. Діюча виставка «Наш край у IX—XVIII ст.» лише остононь торкається етнографічних питань і не розкриває все багатство різноманітності етнокультури Слобідського краю.

Тим часом Харківський історичний музей має значний джерельний потенціал — одну з найчисленніших та найцінніших етнографічних збірок на Лівобережній Україні [3, с. 34]. Оскільки саме музеям належить чільне місце в донесенні історичних джерел

та інформації до широкої громадськості, то в нинішніх умовах на-
гальною потребою та одним із найсуттєвіших завдань співробітни-
ків відділу етнографії є створення великої стаціонарної експозиції
з етнографії рідного краю. У доцільності створення такої експозиції
переконує і музейна практика. Так, декілька років тому у нашо-
му музеї була створена етнографічна виставка «Світ народного май-
стра», яка користувалася великою популярністю у відвідувачів.
Згадана виставка хоча і не була досконала в плані матеріально-
технічного забезпечення, але містила багато цікавого наочного та
інформативного матеріалу.

Для того щоб нова стаціонарна експозиція з етнографії була
більш успішною, саме зараз, на етапі наукового проектування, слід
обов'язково звернути увагу на низку чинників:

— нова експозиція має бути збудована на рівні вимог часу — на
якісному обладнанні з відповідним освітленням, аудіовізуальними
та технічними засобами (для показу та прослуховування носіїв ін-
формації, які мають організувати художньо-смисловий осередок)
[2, с. 134]; бажаним було б використання музики, народних пісень
і навіть відтворення звуків природи. Експозиція повинна відрізня-
тися від попередніх виставок своїм неповторним художнім образ-
зом, а саме характерним для нашого краю слобожанським колори-
том та індивідуальністю;

— ураховувати актуальність виставкових тем, їх опрацьованість
і неопрацьованість з метою подальшого вивчення;

— зважати на інтереси всіх категорій відвідувачів музею, щоб
задоволити зростаючий попит на висвітлення різних аспектів
матеріальної та духовної культури Слобідського краю;

— оцінювати стан фондових зібрань відповідно до ступеня за-
безпеченості муzejними предметами при розкритті тем і правиль-
ної організації предметно-просторового оточення (під час групув-
ання експонатів виділяти найголовніші, унікальні та раритетні);

— при плануванні тематико-експозиційних комплексів (відтво-
рення реконструкцій різних зон слобожанської оселі, подвір'я,
куточка майстра) задіяти не лише муzejні предмети, а різні допо-
міжні матеріали: імітації зрубів; реконструкції печі, полу, лав,
жердки, сволоку, стріхи, тину, колодязю; штучні квіти (соняшни-
ку, кручених паничів, ромашки, волошки, маку, мальви); в'язанки
перцю, часнику, цибулі тощо.

Стрижневими напрямами нової експозиції стануть:

- самобутність Слобідського краю;
- населення нашого регіону з його світоглядом та уявленнями;

- зайнятість населення, ремесла, народні промисли;
- слобожанське житло;
- побут;
- звичаї та вірування;
- розмаїття народної творчості.

Хронологічно експозиція охоплюватиме кінець XIX — початок XX ст., оскільки більшість експонатів колекції ХІМ датується саме цим періодом.

Головним принципом побудови виставки буде комплексно-тематичний показ з включенням ансамблів (фрагмента селянського подвір'я, інтер'єру слобожанської хати, куточка майстра).

Виставку планується розташувати на другому поверсі у двох прохідних залах загальною площею 80 квадратних метрів.

Центральною композицією експозиції першого залу буде великий стилізований віночок із штучних квітів, який планується повісити під стелею; від нього (замість стрічок) у різні сторони залу будуть спрямовані різноманітні рушники. Оскільки цей зал має видовжenu форму (а по центру слід залишити вільний прохід для відвідувачів), то експозиційний матеріал планується показувати на планшетах, у вітринах та скляних столиках, які будуть розставлені по периметру, під стінами. Саме тут буде наданий матеріал, що характеризуватиме Слобідський край, розповідатиме про його населення, його світогляд, уявлення, заняття, промисли (ткацтво, вишивку, гончарство, деревообробку, гутництво, ковальство).

Перехід з одного залу в інший буде виглядати як фрагмент селянського подвір'я з символічною стіною хати із двома вікнами, дверима, стріхою, тинком, прикрашеним штучними квітами, господарчим реманентом, колодязем тощо.

Центром експозиції другого залу, її об'єднуючою ланкою стане інтер'єр слобожанської оселі з божницею (з іконами, прикрашеними рушником, лампадкою; столом, вкритим скатертиною; лавами) та робочим кутком (із піччю, мисником, лавами, господарським начинням тощо).

Слід також пам'ятати, що Слобожанщина XVIII—XIX ст. це яскравий взірець діалогу різних культур (насамперед української та російської), тож у новій експозиції потрібно обов'язково відобразити їх самобутність та одночасно взаємовплив [4, с. 24]. Цій темі можна присвятити окрему вітрину чи куточек.

Звичайно, охопити всі сторони багатогранної слобожанської культури у двох експозиційних залах досить непросто. Тож, до

майбутньої експозиції ще одна вимога — вона має бути мобільною з обладнанням простим у використанні, щоб при необхідності можна було її доповнити, замінити експонати, висвітлити якусь нову тему [1, с. 46].

Нова експозиція має стати безцінною скарбницею виховання та збереження історико-культурної спадщини, національної культури, самосвідомості, історичного досвіду багатьох поколінь, всього того найкращого, що витримало випробування часом.

Майбутня експозиція буде розрахована на різні вікові категорії відвідувачів. На її основі планується проводити різноманітні тематичні екскурсії та практичні заняття для учнів шкіл і студентів, використовуючи музеїні предмети як наочний матеріал.

Список використаної літератури

1. Полидович Е. А. Этнографический клуб в музее. Перспективы сотрудничества // З досвіду роботи музеїв Донецької області: Матеріали наук.-практ. семінару музеїних працівників Донецької області.— Донецьк, 2001.— С. 45—47.
2. Искусство музеиной экспозиции. Современные тенденции архитектурно-художественных решений: Сб. науч. тр.— М., 1982.— 156 с.
3. Сушко В. А. До питання про експонування етнографічних колекцій // Місія та можливості музею на сучасному етапі: Доповіді та матеріали Всеукраїнської наукової конференції до Міжнародного дня музеїв.— Х., 2008.— С. 34—43.
4. Шейміна Н. М. Деякі проблемні аспекти перебудови музеїних експозицій // Музей і майбутнє: Доповіді та повідомлення наукової конференції до Міжнародного дня музеїв, 1997 р.— Дніпропетровськ, 1998.— С. 24—27.
5. Велика Л. П. Роль музею в етнографічному вивчені краю // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії і культури.— К., 1991.— С. 156—163.

Л. Г. Овчіннікова,
ст. наук. співробітник ХІМ

ХУДОЖНІЙ ОБРАЗ НОВОЇ СТАЦІОНАРНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ З ЕТНОГРАФІЇ

Скарбницею рідкісних та дивовижних предметів називають музеї, призначення якого — належне збереження культурної спадщини. Кожний музеїний предмет — це відбиток певної епохи, відгомін давнього минулого, знамення прийдешнього. Музей покли-

каний сприяти вирішенню суттєвих проблем сьогодення, відтворенню історичної справедливості [4, с. 19].

У сучасних умовах пошуку українським суспільством виходів з кризи, що охопила всі сфери його життя, важливо визначити місце та роль музею, точніше музейного предмета в широкому розумінні як свідка минулого культурно-історичного досвіду певної епохи. Необхідно цілеспрямовано використовувати властивості музейних предметів для створення музейної експозиції, щоб вона була здатна ефективно сприяти становленню стабільного, скріплених багатими традиціями суспільства [2, с. 38].

Головне завдання художнього оформлення нової стаціонарної експозиції полягає в тому, щоб усіма доступними засобами яскравіше розкрити її зміст, допомогти краще показати експонати, щоб відвідувач музею набагато чіткіше, швидше і з найменшими затратами зусиль сприймав експозицію з добре організованими експонатами [1, с. 97]. Слід пам'ятати, що обтяженність залу різностильними вітринами, хаотичний показ експонатів, неестетичне їх оформлення, невдало вибраний шрифт підтекстовок завжди відштовхує відвідувачів [5, с. 89]. Тож художнє оформлення нової стаціонарної експозиції з етнографії рідного краю в Харківському історичному музеї має бути на якісно високому рівні.

Розглядаючи зали, де має бути розташована ця експозиція (два прохідних зали другого поверху ХІМ), треба зробити висновок про те, що нам необхідно для розкриття цієї теми, а саме:

- гармонійне співвідношення об'ємів та площин;
- уміле використання площ стін та підлоги;
- вдале освітлення і колір в оформленні зали і окремих експонатів;
- чітке композиційне вирішення групування експонатів;
- узгодженість оформлення кожного експоната з загальним оформленням обох зали.

Усі ці елементи художнього оформлення створюють цілісне уявлення про експозиційні зали. Кожний елемент художнього вирішення здійснюється в поєднанні з іншими. Приміщення майбутньої експозиції, вітрини, скляні столики, планшети, освітлення, оформлення експонатів та текстів мають бути взаємопов'язані і підпорядковані загальній художній ідеї.

Нова стаціонарна експозиція буде займати площа 80 квадратних метрів і її треба спланувати таким чином, щоб було достатньо місця для розташування об'ємних експонатів (плуг, борона, жлукто, терница, колодязь, тинок, піч, хатні меблі) та обслуговування

експкурсійних груп. Для прикрашення залів та створення в них атмосфери емоційного сприйняття бажано використати штучні квіти (соняшники, маки, мальви, ромашки тощо) та штучні в'язанки цибулі, перцю, кукурудзи.

У першому залі відвідувачі познайомляться з Слобожанським краєм, його багатонаціональним населенням, а також з головними заняттями слобожан, які були вправними майстрами, будівельниками, ковалями, чоботарями, гончарями і передавали своє вміння із покоління в покоління. Матеріали з цих тем (вбрання, вироби слобожанських майстрів) планується показувати у вітринах, пристінних столиках, подіумах та планшетах. Саме ці предмети, що були виготовлені руками майстрів, є типовими, характерними для нашого регіону та яскраво проілюструють і розкриють дух, уподобання та вміння слобожан.

Для підсилення емоційного сприйняття і надання експозиції особливого образу по центру залу під стелею бажано повісити великий слобожанський вінок з різноманітними стрічками та рушниками, який підкреслить національний колорит. Окрасою залу можуть стати вироби місцевих ткаль, вишивальниць, наповнені слобожанською символікою, та збільшенні фотокопії з оригінальних поштових листівок кінця XIX ст. «Типи та види Малоросії». Для показу жіночого та чоловічого народного вбрання будуть задіяні манекени. У цьому залі можна також відтворити куточки майстрів (бондаря, кovalя, гончара).

Перехід із одного залу до іншого доречно оформити як слобожанське подвір'я із стилізованою стіною хати зі стріхою, з двома вікнами, дверима та тинком. Тут можна розмістити різноманітний сільськогосподарський реманент, бочки, відра тощо. Оглядання цього залу бажано доповнити аудіозаписами з частівками, народними піснями, які будуть впливати на емоційний стан відвідувачів і чарувати своєю поетичністю.

У другому залі планується відтворити інтер'єр слобожанської хати, оскільки житло — це один із найважливіших компонентів культури і його розвиток розкриває соціально-економічні умови життя, воно зберігає давні традиції, може відповісти на різні питання, що пов'язані з історією народу [3, с. 4]. Доречно буде показати покуття з іконами та рушниками, стіл, покритий скатертиною під образами, та робочий кут з макетом печі з каухлями для приготування їжі та різноманітним хатнім начинням: мисником, відрами, посудом, рогачами, хлібними лопатами, лавами, стільцями, полом для спання, жердкою для одягу, скринею та прялкою.

Запропонований художній образ має сприяти розкриттю концептуального вирішення нової стаціонарної експозиції з етнографії, підсилити емоційний вплив на глядача, забезпечити ефективний контакт відвідувача з оригінальними музейними предметами та підкреслити національний колорит Слобожанського краю. Ця експозиція буде цікавим місцем для вивчення звичаїв, обрядів, народних традицій Слобожанщини учнями шкіл, студентами та фахівцями.

Список використаної літератури

1. Бондар М. М., Мезенцева Г. Г., Славін Л. М. Нариси музейної справи.— К., 1959.— 200 с.
2. Сушко В. А. До питання про експонування етнографічних колекцій // Місія та можливості музею на сучасному етапі: Доповіді та матеріали Всеукраїнської наукової конференції до Міжнародного дня музеїв.— Х., 2008.— С. 34—43.
3. Музей народної архітектури і побуту // Музей України.— 2004.— № 1.— С. 4—6.
4. Сосницький краєзнавчий музей // Музей України.— 2005.— № 3.— С. 19—21.
5. Художественное оформление музеев.— М., 1965.— 89 с.

Л. М. Орел,
зав. Відділу ХІМ

**ДО ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ ЕКСПОЗИЦІЇ
«ХАРКІВЩИНА СУЧASНА: ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ»**

Уся сучасна історія України — це історія творення, оновлення, історія утвердження принципово нових для нас форм державності, економічних відносин, соціального захисту, забезпечення прав і свобод людини.

Сьогодні українське суспільство — це суспільство, яке переживає перехід від централізованої планової економіки до ринкової, від квазідержавності до державності реальної, від моноідеологічності до плюралізму, від авторитаризму до демократії, від всевладдя однієї партії до представницьких інститутів влади, від закритого суспільства до відкритого, від колективізму до індивідуалізму, від соціальної стабільності до мобільності і плинності соціальних реформ. Отже, твердження про те, що після 1991 р. Україна з об'єкта історії перетворилася на суб'єкт, може бути аксіоматичним.

Важливо, що життя регіонів України завжди перебувало в полі зору історичної науки, але майже ніколи не охоплювалося повністю у великому часовому діапазоні [4, с. 141].

Харківщина — земля особливої долі й особливих людей. За три з половиною століття вона пройшла великий шлях. Віхи цього часу стали віхами історії і всієї України: харків'яни споконвіку були першопрохідниками, задавали тон розвитку інших регіонів, серце Слобожанщини стало серцем українського духовного і економічного відродження. Саме Харків став першою столицею радянської України, зміцнивши підвалини сучасного незалежного державотворення.

Якщо дивитися на події місцевого значення, то раніше в експозиціях ХІМ вони розглядались з вузькотематичним спрямуванням та обходили так звані гострі кути. Переважно це було висвітлення діяльності культурних осередків, фондів, товариств та інших організацій, відокремлених від основної маси населення, унаслідок чого картина перетворення в державі була висвітлена частково.

Питання створення експозиції «Харківщина сучасна: здобутки та перспективи» є пріоритетним у діяльності ХІМ. Ця експозиція має розглядати період незалежності України, який виступає логічним завершенням історії України ХХ ст. і вдалим початком ХХІ ст., визначною віхою в історії розвитку Харківщини.

Відкриття експозиції стане одним із заходів, присвячених черговій річниці Незалежності України та Дня міста Харкова.

Провідна ідея експозиції — висвітлити загальний процес перетворень за роки незалежності України, який вплинув на всі аспекти економічного, соціального та політичного життя, а також спричинив фундаментальне переосмислення національного минулого, та показати перспективні напрямами і план розвитку України та Харківської області на майбутні десятиріччя.

Для побудови майбутньої експозиції дуже важливим є наповнення її оригінальними музеїними предметами. По-перше, музеїні предмети є доказом, ілюстративним фактом історії. Уважно розглядаючи їх, відвідувачі матимуть змогу отримати інформацію, знання не тільки про сам предмет, але і про ті процеси, що відбувались у цей час у суспільстві. По-друге, через музеїні предмети відвідувачі зможуть ніби фізично торкнутися минулих і сучасних подій.

Історичні експозиції, присвячені сучасності, мають зберігати предметний принцип побудови і не перетворюватися в склад продукцій, копій тощо [12, с. 107].

Хронологічними рамками експозиції є період від 1991 року і до наших днів.

Саме експозиція має творчо розвинуті підходи:

- насиченість експозиційним матеріалом;
- атрактивність;
- емоційність і художню образність;
- уникнення зайвої політизації;
- заохочення відвідувачів до самостійного мислення, узагальнення та аналізу фактів.

Традиційно в музеях історичного профілю розділи будуються також за історико-хронологічним та тематичним принципом, де хронологічним буде принцип створення, а тематичним — метод показу.

Стержневими проблемами стане розгляд процесів інтеграції в європейську та світову системи виробництва, науки, культуру, питання залучення іноземних інвестицій, створення спільних підприємств, реформування, кредитування сектора економіки тощо.

Експозиційний показ базуватиметься на фондових колекціях ХІМ. Це документи, фотографії, плакати, книги, брошюри, які ясно ілюструють політичний та соціально-економічний розвиток Харківщини за роки незалежності України.

Важливим для наукової презентації експозиції стане використання предметів речового фонду: зразків виготовленої продукції, знарядь праці, меморіальних речей тощо. Предметний ряд підсилюватиметься статистичними даними щорічників Головного управління статистики в Харківській області, де міститься широкий спектр актуальних показників соціально-економічного стану області порівняно з попередніми роками.

Предметне наповнення експозиції відбудуватиметься відповідно до тематичної структури. Перший розділ експозиції можна вважати вступним, який ставить за мету висвітлювати основні моменти процесу державотворення в Україні від 1991 р. Тут представлени законодавчі документи, які показують перші етапи розбудови незалежної України, а саме: фіксацію кордонів; визначення громадянства; визначення і затвердження національної символіки як державної; запровадження власної грошової одиниці.

Ці питання можуть бути висвітлені за допомогою таких документів:

- Декларації про державний суверенітет;
- Конституції України;

— Законів України: «Про державну символіку», «Про державний кордон», «Про громадянство», «Про збройні сили України».

Для правильного наповнення та виразності розуміння цього розділу заплановано показ таких процесів: реформування банківської сфери — НБУ як головної банківської установи країни, утворення мережі комерційних банків; етапи становлення національної грошової одиниці — тимчасове введення в дію купоно-карбованців, грошова реформа та введення в обіг української гривні; створення української армії та її реформування, участь України в миротворчих операціях та перехід на службу за контрактом.

Другий розділ експозиції буде основним, найбільш суттєво та предметно навантаженим, який розкриватиме важливість і значення промисловості Харківщини для економіки держави, показуватиме зміни та реформи, що відбулися за невеликий проміжок часу. Правильно буде розпочати показ з машинобудівного комплексу регіону, оскільки Харківщина вважається центром машинобудування.

Наступними будуть розкриті такі теми: фармацевтичне виробництво та медицина; транспортний комплекс; зв'язок; засоби масової інформації; внутрішня та зовнішня торгівля; сільське господарство; легка та харчова промисловість; освіта та наука; культура і спорт; релігія і церква; політична та громадська сфера.

Завершальним та підсумовуючим стане третій розділ, який розповість про Харків — значне європейське місто, що має побратимські зв'язки з багатьма містами Європи. Тут будуть представлені матеріали, що розповідатимуть про вручення міській раді трьох нагород Ради Європи. У розділі буде чітко прослідковано підготовку Харкова до футбольного чемпіонату «Євро-2012».

Зовнішнє оформлення наукової структури експозиції відбувається відповідно до архітектурно-художнього задуму.

Експозиція має розміститися на третьому поверсі ХІМ на загальній площі 115 квадратних метрів.

Оскільки всі заплановані теми не можуть бути розкриті однотипними предметами, тому цілком вірогідним стане введення в художнє оформлення експозиції кількох кольорових фонів.

Важливість питань, представлених у першому розділі експозиції, може бути підкреслено використанням спокійної холодної кольорової гамми.

Другий розділ найбільш місткий, заплановані теми в ньому будуть розкривати різноманітні за формою, розміром та змістом експонати, які є атрактивними та історично цінними. Тут, можливо,

не зайвим буде поєднання двох основних кольорів — зеленого та малинового, або їх відтінків, бо саме вони є символічно властивими для Харківщини.

У третьому розділі експозиції, де мова піде про Харків, основним має бути зелений колір, який є символом міста з 355-річною історією, з частковим використанням елементів синього кольору як символу Ради Європи.

Підсумовуючи вище зазначене, ми плекаємо надію, що створення експозиції «Харківщина сучасна: здобутки та перспективи» стане важливою і необхідною:

— по-перше, вона вдало доповнить вже існуючу експозиції музею, наблизивши їх до сьогодення;

— по-друге, надасть змогу заповнити ще існуючі прогалини в комплектуванні музейних фондових збірок потрібними сучасними матеріалами.

А головне — експозиція матиме пізнавальне і велике виховне значення для молоді та інших різновікових груп жителів нашого міста, а також гостей з інших регіонів і країн, предметно розповідаючи про історичні процеси, що розгортаються на Харківщині на сучасному етапі історії країни, прокладаючи шлях до майбутніх звершень.

Список використаної літератури

1. Велика Л. П. Музейне експозиційне мистецтво.— Х., 2000.— 160 с.
2. Історія України ХХ — початку ХХІ століття: Навч. посібник / П. П. Панченко, Н. П. Барабановська, С. С. Падалка та ін.; За ред. В. А. Смолія.— К.: Знання, 2004.— 582 с.
3. Король В. Ю. Історія України: Навч. посібник.— К.: Видавничий центр «Академія», 2005.— 496 с.
4. Український історичний журнал.— 2004.— № 4.
5. Український історичний журнал.— 2006.— № 4.
6. Український історичний журнал.— 2006.— № 5.
7. Український історичний журнал.— 2008.— № 5.
8. Урядовий кур'єр.— 2009.— 11 лют.
9. Харків багатонаціональний: Зб. наук. праць.— Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007.— 200 с.
10. Харків — моя мала Батьківщина: Навч. посібник з народознавства.— Х.: ОВС, 2003.— 544 с.
11. Харківщинознавство: Навч. посібник для учнів загальноосвітніх навчальних закладів.— Х.: Гімназія, 2002.— 304 с.
12. Якубовський В. І. Музеєлогія: Навч. посібник-практикум.— Кам'янець-Подільський, 2006.— 272 с.

А. О. Фененко,
мол. наук. співробітник ХІМ

СУЧАСНІ ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ЇХ ВІССВІТЛЕННЯ МУЗЕЙНИМИ ЗАСОБАМИ

Сучасний період української історії органічно випливає із по-переднього ходу історії України, продовжуючи розвиток тих тенденцій, що були закладені раніше, одночасно формуючи підвалини майбутніх процесів, виступаючи, таким чином, як своєрідний «перехідник» — простір, де відбувається зустріч, поєднання минулого України з її майбутнім. Це обумовлює відмінність цього періоду історії від інших, визначаючи певні особливості характеру вивчення теперішнього історичного часу. Однією із особливостей є те, що вивченю підлягає хід історичних подій, які розгортаються прямо перед очима дослідника, що одночасно і спрошує (дослідник є прямим спостерігачем або, навіть, учасником подій, що зменшує викривлення інформації при передачі від сучасника подій до дослідника), і ускладнює дослідження (аберация близкості; характеристика процесів ускладнюється тим, що вони тільки розгортаються і не завжди можливо простежити напрям руху та майбутні наслідки діючих процесів, і це часто погіршує формулювання узагальнень). У результаті можна відмітити наявність великої кількості джерел, доступних досліднику, порівняно з по-передніми епохами, у той же час незначну кількість наукової літератури для аналізу цього періоду, що ставить на перше місце питання про професійні якості історика-дослідника, оскільки є велика вірогідність зростання рівня суб'єктивності при характеристиці подій. Однак через те, що події розгортаються в майбутнє, визначаючи подальший хід історії, значимість досліджень періоду є високою.

Дослідження питань, пов'язаних із засобами масової інформації (ЗМІ), має велике значення для характеристики сучасності. Скороминучість життя сьогоднішньої людини, постійні зміни та висока швидкість розгортання процесів у країні та світі викликають у пересічного громадянина попит на отримання актуальної інформації для адекватного сприйняття процесів, що відбуваються в суспільстві. Тому питання, пов'язані з пошуком, обробкою та передачею інформації, займають значне місце в сучасному світі. Одним із каналів передачі актуальної інформації виступають ЗМІ.

Однак формування всесвітнього інформаційного простору [3], відносна дешевизна носіїв інформації, а через це легкість передачі

даних призвело до виникнення надлишкового інформаційного потоку, який тисне на людину обсягом нерелевантної інформації, перетворюючись на «інформаційний шум», в якому може пройти непоміченою справді потрібна інформація. Тому постає завдання про відбір серед всієї маси відомостей справді нагальної інформації. Проблема відбору також постає і у зв'язку із зростанням кількості недостовірної або тенденційної інформації, що значно ускладнює формування адекватної картини розглядуваного явища. Таким чином, одним із головних завдань ЗМІ є оперативне донесення до кінцевої аудиторії повної, актуальної, достовірної та об'єктивної інформації.

На теперішньому етапі можна виділити чотири різновиди ЗМІ: періодичні видання, радіо, телебачення та інтернет-ЗМІ.

Періодичні видання є найдавнішим видом ЗМІ. Однак, незважаючи на кількасотлітню історію, вони і зараз зберігають своє значення, хоча поступово витісняються більш оперативними видами ЗМІ. Радіо та телебачення виникли в ХХ ст., швидко захопили аудиторію і досі залишаються одними із найбільш популярних постачальників інформації. Інтернет-ЗМІ — це дітище кінця ХХ ст. Вони стали найбільш оперативними засобами, дозволяючи майже миттєво доносити інформацію про події до широкої аудиторії. Зараз інтернет-ЗМІ — це найперспективніший напрям розвитку засобів масової інформації, і тому переважна більшість ЗМІ починає активно освоювати цей тип комунікації [2].

Світові тенденції розвитку ЗМІ не оминули і Україну, хоча тут визначається і своя специфіка.

Хронологічно дослідження охоплює період від 1991 р. і до сьогодні. Виділення цього періоду обумовлюється не лише політичними процесами — розпадом СРСР і отриманням Україною незалежності, але і лавиною корінних змін у всіх сферах життя суспільства, які слідували за політичними процесами.

Значних змін зазнала і сфера ЗМІ. Переход від партійної монополії до гласності, демократичності, справжньої, а не лише декларованої, та свободи слова привели як до висвітлення раніше заборонених тем і об'єктивної характеристики суспільних процесів, так і до загального розширення тематики і асортименту видань, виникнення публікацій «на всякий смак».

Одночасно тяжка економічна криза, що призвела до зубожіння значної маси населення, а внаслідок цього до падіння тиражів, поставила велику кількість ЗМІ на межі виживання, що привело як до закриття багатьох ЗМІ або їх перепрофілювання, так і до

пошуку додаткових джерел фінансування. Потреба зменшення видатків призвела до того, що багато ЗМІ відмовляються від прямого репортерського дослідження подій, переходячи до використання інформації, яку постачають велиki інформагентства.

Оскільки події аудиторія сприймає не прямо, а через «призму» сприйняття журналіста, то постає питання про його професійні якості, журналістську етику, відсутність заангажованості, політичної і соціальної пристрасності. З розвитком Інтернету конкуренцію професійним ЗМІ склали аматорські проекти, які просуваються вперед «громадськими» журналістами.

Таким чином, дослідження історії ЗМІ, за ціннісним значенням об'єкта дослідження, посідає одне із головних місць у процесі вивчення сучасної історії України.

Одним з методів оприлюднення результатів історичних досліджень є створення музеїчних експозицій та виставок. Музейний предмет, поміщений у штучне, створене дослідником-експозиціонером середовище, стає джерелом інформації не лише про себе, але і про історію епохи. Інформація в експозиції подається здебільшого не вербально, а опредмечено — через музейні предмети та зв'язки, що виникають між ними в експозиції за задумом експозиціонера. Музейний предмет виступає як знак, а сукупність предметів-знаків утворює розповідь. Таким чином у руках експозиціонера опиняється своєрідна «предметна» мова, за правилами якої і будеться експозиційна розповідь [4].

Так, досліднику доступні кілька методів побудови експозиції, на основі яких відбувається формування експозиційного образу, призначеного для сприйняття відвідувачем музею. Найбільш розповсюдженим нині є **тематичний метод**, який передбачає розкриття за допомогою музеїчних предметів певної теми. Для історичного висвітлення засобів масової інформації можливо виділити кілька тем, які охоплюють основні галузі цієї сфери, наприклад:

1. «Журналістика» (передбачає загальну характеристику роботи журналіста як одного з головних дійових осіб ЗМІ, з усією специфікою цієї роботи, напрямами та проблемами).
2. «Періодичні видання».
3. «Радіо».
4. «Телебачення».
5. «Інтернет-ЗМІ».

Використання тематичного методу дозволяє висвітлити найбільш визначні тенденції розвитку ЗМІ, звертаючи увагу на різнобічне та якомога повніше представлення побутування цієї сфери.

Систематичний метод також може зайняти місце при побудові експозиції з теми, зокрема, якщо дослідник має за мету показати видове різноманіття друкованих ЗМІ, яке склалось за період незалежної України.

Експозиції, побудовані з використанням **ансамблевого методу**, викликають високий рівень зацікавлення у відвідувачів, полегшу-ючи сприйняття закладеної дослідником інформації. Розкриття теми можливе через створення різноманітних ансамблевих комплексів, пов'язаних зі сферою ЗМІ, наприклад ансамблю телестудії, що допоможе показати одну із сторін підготовки інформаційних випусків, тобто того, що найчастіше залишається за кадром, однак може зацікавити відвідувача.

Образно-сюжетний метод є достатньо складним, однак за останній час набирає популярності. Він передбачає приділення особливої уваги створенню зовнішнього образу експозиції, який може нести не лише значну кількість додаткової інформації, але і висвітлювати емоційно-аксіологічне сприйняття явища автором експозиційного твору.

Також у розпорядженні експозиціонера є певний арсенал засобів побудови експозиції, серед яких виділяються основні, додаткові та синтетичні [5, с. 47]. Серед основних засобів представлені музеїні предмети і предмети науково-допоміжного фонду. Будуючи експозиції з сучасної історії, дослідник має доступ до значно більшої, порівняно з іншими епохами, бази предметів музейного значення, які можна представити в експозиції. І тут на перший план випливає завдання відбору предметів, які не лише мають необхідні якості оригінальності, інформативності та атрактивності, але і виражают їх найповніше.

У той же час великий комплекс **додаткових засобів** побудови експозиції, який включає різноманітні художні та науково-технічні засоби, допомагає у формуванні яскравого і зрозумілого для широкого загалу експозиційного образу, підкреслюючи певні сторони наукового змісту експозиції, представленого музеїними предметами. При цьому слід уникати переобтяження експозиції додатковими засобами, які часто, завдяки яскравості, можуть заслоняти оригінальні музеїні предмети [7, с. 449]. Хоча при побудові експозицій з сучасної історії ця загроза є меншою, оскільки предмети сучасного виробництва дуже часто мають високу ступінь атрактивності, а незначна давність музеїних предметів дозволяє зберегти їх зовнішній вигляд у початковому стані.

Синтетичні засоби побудови експозиції — образ та сюжет — посідають особливe місце в системі експозиційного будівництва. Формуючи певну систему сприйняття закладеної інформації і варіюючи за масштабом використання, відповідно до впровадженого при побудові методу, вони слугують зовнішнім каталізатором уваги відвідувача, допомагаючи вникнути в суть експозиційної розповіді.

Виходячи з цього, можна сказати, що побудова експозиції є складним проектом — не лише науковим, але і художнім. І значення художньої сторони проектування постійно зростає, перетворюючи експозиційне будівництво на окремий синтетичний вид мистецтва [1, с. 57]. Тому для ефективного проектування необхідна спільна робота наукового співробітника-експозиціонера, який забезпечить наукове наповнення майбутньої експозиції, та художника-дизайнера, який працює над зовнішнім образом музейної експозиції, що полегшує сприйняття відвідувачем закладеної в експозицію інформації, одночасно передаючи втілені в експозиції ідеї [1, с. 68].

Розробляючи архітектурно-художнє оформлення наукового змісту експозиції, працівники музею закладають основу яскравого атрактивного мистецького витвору, не схожого на типове зібрання музейних предметів. Значну роль на цьому етапі відіграє і зовнішній вигляд та планування музейної будівлі, які також можуть слугувати передавачем додаткової інформації, створюючи своєрідну атмосферу, що полегшує сприйняття експозиції [1, с. 76, 77]. Стильові особливості музейної будівлі посідають у цьому особливe місце. Якщо говорити про використання цього елемента при побудові експозицій з сучасної історії України, і зокрема ЗМІ, то можна зробити акцент на використанні як новітніх архітектурно-декоративних стилів, що підкреслюють сучасність, так і традиційних для України архітектурно-стильових надбань, зокрема стилю українське бароко. У цьому разі акцент буде зроблений на поєднанні історії народу з його сучасністю, безперервності народного розвитку та наслідуванні традицій попередніх поколінь. На жаль, цей тип проектування ускладнюється мінімальним рівнем фінансування музейної сфери, що зводить нанівець можливість побудови спеціальних музейних будівель та призводить до необхідності пристосування немузейних будівель під потреби музейного закладу.

Однією із сторін архітектурно-художнього проектування є внуtriшнє планування, оформлення та декорування приміщення, ак-

тивне використання світлового та кольорового оформлення експозицій. Хоча недостатність фінансування зменшують можливий простір для використання цього типу проектування, однак при наймні частково воно може бути впроваджене. Внутрішнє планування приміщень та його оформлення відповідно до запланованого образу дозволяє сформувати у відвідувачів певний емоційний образ, що впливає на характер сприйняття представлених музейних предметів. Для цього активно використовується і різноманітне музейне обладнання, яке може не лише послужити вмістищем для музейних предметів, але і вдало підкреслити певні сторони експозиційного образу, закладеного музейним працівником [7, с. 453]. Емоційне сприйняття людиною оточуючих кольорів, необхідність зробити смисловий акцент на визначених моментах експозиційної розповіді робить доцільним активне використання світла та кольору при побудові експозиції, що допомагає при потребі створити відповідне емоційне навантаження [1, с. 84—87].

Таким чином, дослідження історії сучасної України, і зокрема сучасних ЗМІ, має велике значення для правильного розуміння як минулого нашої держави, так і тенденцій, які визначають її майбутнє. Одним із засобів оприлюднення результатів досліджень цієї теми є їх висвітлення музейними засобами, зокрема створенням експозицій і виставок. В арсеналі дослідника-експозиціонера є достатня кількість необхідних засобів та методів побудови, які дозволяють не лише показати широкій публіці результати своїх досліджень, але і зробити це цікаво і пам'ятно.

Список використаної літератури

1. Велика Л. П. Музейне експозиційне мистецтво.— Х.: ХДАК, 2000.— 160 с.
2. Интернет для журналиста / Под ред. А. Носика, С. Кузнецова.— М.: Галерия, 2001.— 143 с.
3. Зуев С. Э. Измерения информационного пространства (политики, технологии, возможности) // Музей будущего: информационный менеджмент.— М.: Прогресс, 2001.— С. 230—250.
4. Никишин П. А. Музейные средства: знаки и символы // Музееоведение. На пути к музею XXI века: музейная экспозиция: Сб. науч. тр. / НИИ культуры.— М., 1996.— С. 37—52.
5. Поляков Т. П. Образно-сюжетный метод в системе взаимосвязи традиционных методов построения экспозиции // Музееоведение. Проблемы культурной коммуникации в музейной деятельности: Сб. науч. тр. / НИИ культуры.— М., 1988.— С. 35—55.

6. Средства массовой информации постсоветской России: Учеб. пособие / Я. Н. Засурский, Е. Л. Вартанова, И. И. Засурский и др.; Под ред. Я. Н. Засурского.— М.: Аспект Пресс, 2002.— 303 с.
7. Юр'єнєва Т. Ю. Музееведение.— М.: Академический Проект, 2004.— 560 с.

А. Н. Амер,
мол. наук. співробітник ХІМ

СУЧАСНІ ФОРМИ ТА МЕТОДИ РЕКЛАМНОЇ РОБОТИ МУЗЕЮ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У сучасному суспільстві музеї відіграють важливу функцію: зберігають, опрацьовують, експонують, висвітлюють історичну спадщину регіону. Незалежно від свого профілю або правового статусу, кожний музей може і має стати одним з ключових елементів формування культурного середовища. У процесі роботи музеїв важливу функцію відіграють маркетологи, які розробляють стратегію роботи музею з суспільством, а також складають план конкретних дій для досягнення основних цілей. До роботи маркетологів відноситься також і рекламиування музею.

Музейна діяльність — це система основних та додаткових музейних послуг, тобто все те, що можна запропонувати відвідувачу. Виходячи з цього рекламна робота є складовою частиною опрацювання великого масиву інформації і побудови рекламної схеми, на якій основується масова колективна робота всіх працівників.

Неодмінно, щоб надавати якусь послугу, треба розуміти *потреби відвідувачів* та цілі їх візитів. Це завдання виконується завдяки аналітичній роботі. Для цього рекомендується створити «Журнал відвідувачів» і фіксувати в ньому анкети, за допомогою яких не лише збирати інформацію про відвідувача (організацію чи школу), але і проводити опитування щодо побажань та якості наданої послуги. За зазначеними координатами в анкеті можна висилати запрошення та сповіщати про проведення заходів. Постійна робота з відвідувачами музею дає змогу виконати низку завдань:

- прогнозування потреб відвідувачів,
- виявлення послуг, які користуються найбільшим попитом,
- удосконалення взаємовідносин з потенційними клієнтами,
- створення системи «музей — відвідувач — музей» тощо.

Таким чином, проведення низки заходів, спрямованих на роботу безпосередньо з відвідувачем, та використання сучасних підхо-

дів створить можливість краще зрозуміти потреби та зорієнтуватися на споживача.

Серед важливих складових рекламної діяльності є *робота з музеиною інформацією та іміджем*. Інформація — це рушійна сила багатьох процесів сучасного життя. Існують багато підходів до *презентації, розповсюдження та передачі інформації* про музей. Серед них доцільно відмітити найактуальніші на сьогодні — це розповсюдження за допомогою *Інтернету, телебачення та радіомовлення*.

Інтернет-ресурси в сучасному світі займають передове значення, високими темпами витісняючи телебачення та радіомовлення. Майже в кожному домі присутній комп’ютер з виходом до Інтернету, дедалі більше використовуються пошукові системи — Yandex, Google, Bing тощо, за допомогою яких можна знайти й ознайомитись із будь-якою інформацією. Широко застосовується Інтернет у рекламній сфері. Розміщення реклами на веб-сайтах та передача її електронною поштою робить рекламу не тільки малобюджетною, але і найбільш ефективною. Для розповсюдження інформації та активної співпраці музеї відкривають власні інтернет-сайти, які дуже допомагають у рекламній та маркетинговій роботі. За останніми соціологічними дослідженнями було виявлено, що 80 % споживачів будуть шукати інформацію в першу чергу саме в Інтернеті, наприклад:

www.shm.ru — Державний історичний музей, м. Москва;

www.hermitagemuseum.org — Державний ермітаж, м. Санкт-Петербург.

Розміщення реклами на *телебаченні* дозволяє розповсюдити інформацію серед певного контингенту населення. Цікавим рекламним кроком є виступи працівників музею в програмах центральних та регіональних телеканалів. Це специфічний хід непрямого піару, який вважається найбільш бюджетовигідним та ефективним.

Радіомовлення складає ланку платної реклами, але займає не останнє місце в рекламуванні музею. Тут доцільно правильно оцінити та запропонувати сучасну та цікаву інформацію.

Однією з найскладніших та найважливіших є контактування з *пресою*. Потрібно відмітити, що цей рід діяльності відрізняється наявністю дуже сильної конкуренції. Стратегічно не правильним вважається хаотичне висвітлення інформації в пресі. Відділ, відповідальний за маркетингову роботу, будуючи свою роботу з пресою, має виробити план, стосовно якого буде висвітлюватись певна

інформація, і узгодити його з керівництвом музею. Для того щоб виокремити себе в цій сфері, музей повинен завоювати увагу до себе та розповсюджувати лише піар-вигідну інформацію згідно з детально розробленим планом.

Рекламні видання слід розподіляти на *орієнтуючі* та *інформативні*. *Орієнтуюча реклама* допомагає відвідувачу знайти музей та коротко ознайомитись з його послугами (це необхідно в першу чергу для іногородніх та іноземних відвідувачів). Для цього розробляються щити, афіші загального плану, де детально описано, як знайти музей, на якому транспорті краще обратися тощо. Можливо при спонсорській допомозі видати афіші-карти, афіші-схеми з координатами музею та історичних пам'яток. Такі афіші обов'язково мають висвітлювати режим роботи музею.

Інформаційна реклама розповсюджує свідчення про все нове та корисне, що організовує музей: відкриття експозицій та виставок, організація лекторіїв, фахультативів з відомими особистостями на суспільно важливі, історичні теми. Інформаційна реклама відрізняється більшою оперативністю та різновидами форм.

Друковану рекламу можна умовно розподілити на широкорозповсюджену та пряму. *Широкорозповсюджену* — спрямована до всіх верств населення, а *пряма* — до конкретної особистості чи до певної соціально-демографічної категорії.

Отже, на даний момент дуже гостро стає питання про ефективність рекламної роботи. Вона виконує роль посередника між музеєм та відвідувачем та допомагає їм найбільш тісно взаємодіяти.

М. Д. Костюченко,
зас. Відділу ХІМ

НАУКОВО-ОСВІТНЯ РОБОТА МУЗЕЮ В СИСТЕМІ СУЧASNOGO ОСВІTНЬOGO ПРОЦЕСУ (НА ПРИКЛАДІ РОБОТИ ХІM)

Аналіз науково-освітньої діяльності музеїв останнього десятиріччя дозволяє констатувати їх активне залучення до процесів гуманітаризації та гуманізації освіти. Зараз у суспільстві настає розуміння, що музей є унікальним засобом навчання: сотні тисяч цінних експонатів дають можливість безпосередньо доторкнутися до навчального матеріалу, що викладається на уроках історії, народознавства тощо. Емоційні враження після побаченого сприяють

кращому виконанню освітніх та виховних завдань навчального закладу.

У багатьох європейських країнах уже розроблено об'єднані програми діяльності музею та освітніх закладів. Статистика свідчить, що в музеях Голландії, Данії, Англії, Німеччини, Польщі найбільш потенційні групи відвідувачів — це учнівська молодь і студенти (понад 70 %), які приходять в музей разом із педагогами. У музеях не лише презентуються виставки, тут відбуваються уроки історії, образотворчого мистецтва, малювання, пластики тощо. Інформаційний бюллетень «Український музей» (№ 2, 2007) розповідає: «У Британському музеї юрби дітей різного віку приходять на уроки... Усі розуміють значення місця, де відбувається урок. Учні дотримуються певних правил, які виховуються роками... Видно, що похід до музею не є для цих дітей тяжким випробуванням чи інтелектуальним подвигом. З раннього дитинства в них закладається думка, що ходити до музею — це цілком природно...»

Зусилля вітчизняних музейних працівників та педагогів також спрямовані на вдосконалення вже відомих форм взаємодії музею та освітніх закладів — екскурсій, лекцій тощо та розробку нових. Музейний лекторій стає все більш популярною формою роботи з учнівською молоддю. Лекції, що проводяться екскурсоводами на базі музейних колекцій, створюють умови для своєрідної «трансляції» інформації, зосередженої в експонатах, підвищення значущості музейного предмета як символу певної культури, а отже, розширення світогляду учнів, виховання людей, здатних активно пізнавати та розуміти навколоїшній світ. Виступаючи в ролі «форумів для соціального діалогу», сприяючи конструктивній взаємодії між різними поколіннями людей, музейні лекції також виконують важливі соціальні функції. Працівники Харківського історичного музею намагаються якнайактивніше включати цю форму взаємодії з освітніми закладами до своєї діяльності. На базі ХІМ проводяться лекції для учнівської молоді, присвячені сучасним святах та визначним подіям минулого, воєнній історії України тощо. За останні роки поширилася тематика лекцій, що відповідають шкільній програмі, та збільшилася їх кількість. Нині особливої актуальності набувають лекції із зачлененням видатних громадян міста, творчої інтелігенції тощо. Так, у лютому 2010 р. для учнівської молоді було проведено лекцію до 139-річниці від дня народження Лесі Українки за участю А. Столярової, лауреата премії Д. І. Багалія за найкращу краєзнавчу роботу з історії Харківщини.

Музейними працівниками все ширше запроваджується така форма взаємодії з освітніми закладами, як музейний урок. У ході музейних уроків учні не тільки пасивно вислуховують розповідь екскурсовода або вчителя про певний вид діяльності людини або музейний експонат, але й можуть узяти участь у його безпосередньому вивченні, що також сприяє більш глибокому та емоційному сприйняттю навчальної програми. Залучаючись до вищевказаної тенденції, колектив ХІМ проводить музейні уроки як в приміщені музею, на базі музейної колекції, так і на базі навчальних закладів за спільно розробленим сценарієм при залученні музейних експонатів. Як приклад згадаймо музейний урок «Листи 1941 року», проведений співробітниками спільно із бібліотекою Фрунзенського району в травні 2009 р.

Таким чином, взаємодія музею та навчальних закладів значно розширює можливості вчителя у вирішенні завдань уроків історії, поглиблює увагу дітей до навколошнього середовища, допомагає цінувати надбання минулого, історію України, а отже, сприяє формуванню громадянського мислення. Народжується національна свідомість, що формує неупереджене ставлення до інших культур, розуміння ролі та місця національного у світовій загальнолюдській цивілізації. І співробітники Харківського історичного музею докладають чималих зусиль у вирішенні зазначених проблем.

О. П. Співак,
мол. науковий співробітник ХІМ

**ФОРМИ ТА МЕТОДИ
НАУКОВО-ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ МУЗЕЮ
З УЧНІВСЬКОЮ МОЛОДДЮ
З ВИВЧЕННЯ ИСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ**

В умовах становлення України як незалежної демократичної держави особливого значення набуває історичне краєзнавство, яке значною мірою сприяє відродженню духовності і культури, піднесення національної самосвідомості, вихованню патріотизму, органічно поєднує покоління минулі з прийдешніми. Історичне краєзнавство в силу своєї специфіки сформувалося як одна з провідних історичних дисциплін, що живить історичну науку новим фактичним матеріалом, дає можливість простежувати політичні, еконо-

мічні, соціальні та культурні процеси на рівні регіонів, окремих населених пунктів, промислових і сільськогосподарських підприємств. Водночас історичне краєзнавство як сфера громадської діяльності тисяч любителів історії рідного краю дозволяє їм долучатися до власного минулого, витоків національної культури, багатовікових народних традицій.

У контексті розвитку історичного краєзнавства важливе значення відводиться діяльності музеям, які доносять до сучасників свідчення різних історичних епох, широко популяризують історію рідного краю серед усіх верств населення.

Нинішньому етапу розвитку краєзнавства, на думку більшості українських учених, більш-менш повно відповідає таке визначення: «Краєзнавство — це комплексне, наукове і всебічне вивчення певної території (села, міста, області, краю); це популяризація і використання цього пізнання з метою наближення життя до науки; це засіб навчання і виховання національно-свідомих громадян».

Могутнім і невичерпним джерелом духовності, моральності і культури сучасної людини є її любов до рідного краю, його безцінних багатств, глибока пошана до віковічних традицій свого народу.

Якщо говорити про форми та методи науково-освітньої роботи музею з учнівською молоддю на предмет вивчення історії рідного краю, то всі заходи, по-перше, мають спиратись на знання, отримані в процесі вивчення основ, поглиблюючи та розширюючи їх; по-друге, бути логічним продовженням навчальної програми з краєзнавства; по-третє, ураховувати вікові та індивідуальні особливості учнів, їхні інтереси та бажання; по-четверте, бути цікавими і емоційно насыченими.

Одним з основних, пріоритетних напрямів роботи музеїв справедливо вважається організація і проведення екскурсій, покликаних широко популяризувати історію рідного краю, життя та діяльність найбільш видатних співвітчизників засобами музейних експозицій серед відвідувачів музею.

Причому, як свідчать звіти музею, кількість відвідувачів помітно зростає. Це пояснюється посиленням інтересу відвідувачів різних вікових категорій до власного минулого, народних традицій, кращих здобутків науки і культури, а також зацікавленням історією і культурою рідного краю.

Ще одною важливою ділянкою краєзнавчої роботи в музеї є факультативні заняття. Головними особливостями факультативів

є: поглиблене теоретичне вивчення матеріалу, різноманітність форм і методів роботи. В основі факультативних занять лежить глибокий інтерес учнівської молоді до краєзнавства, а також самостійна діяльність. Краєзнавчі факультативи організовують тих учнів, які прагнуть самостійно отримати знання про рідний край, поглиблено вивчати документальні матеріали музеїв, наукову краєзнавчу літературу, брати участь у музейних експедиціях.

Цікавою формою вивчення історії рідного краю також є проведення краєзнавчих учнівських конференцій. Види і тематика конференцій можуть бути надзвичайно різноманітними. Вибір теми визначається з урахуванням завдань програми навчального процесу. Мета конференції буде досягнута, якщо виступи знайдуть живий відгук у присутніх, викличуть інтерес до обговорюваної теми. Такі конференції можуть закінчуватись віторинами, виставкою малюнків на обговорювану тему.

Також дуже цікавим методом вивчення краєзнавства є історико-етнографічна пошукова діяльність. Сюди належить вивчення історії рідного села або міста, вулиці, дослідження історичних пам'яток, збирання і запис народних звичаїв і традицій, пісень і обрядів, легенд і казок рідного краю.

Важливе місце серед форм вивчення краєзнавства займають тематичні вечори-зустрічі, присвячені історичним і пам'ятним датам у житті народу, військовим діячам, діяльності видатних учених.

У канву таких тематичних вечорів можна вплітати поезію, спогади, фрагменти кінофільмів тощо. Усе це дає змогу їм бути емоційно насиченими, цікавими, а інформація стає дохідливою та переконливою.

Ось такі різноманітні форми виховної роботи з учнівською молоддю на предмет вивчення історії рідного краю можуть проводитися в музеї. Але процес освітньої роботи з сучасною молоддю складний, довготривалий, вимагає постійного творчого пошуку ефективних форм і засобів, підвищення власного професійного рівня та вдосконалення методики практичної реалізації поставлених завдань.

Краєзнавчий рух в Україні багатий на цікаві традиції, плідні пошуки і відкриття. Але мало любити свій край — його ще треба добре знати. Знання історії рідного краю не просто збагачує і звеличує людину, воно служить своєрідним містком, що єднає покоління минулі з поколіннями прийдешніми. Пошана до традицій давньої культури та славного минулого творить основи теперішності і є запорукою майбутнього.

Б. А. Івченко,
мол. наук. співробітник ХІМ

МУЗЕЙ І ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ

Музей, особливо історичного профілю, як певна інституція є однією зі складових частин розгалуженої державної системи, спрямованої на патріотичне виховання, тобто виховання в громадян нашої країни любові до Батьківщини. Одним із методів виховання українського патріотизму є використання розповідей і прикладів з історії нашої країни під час екскурсій у Харківському історичному музеї. Окрім того, активна робота, спрямована на патріотичне виховання, проводиться й іншими різноманітними музейними засобами. Досить вдало це можна робити не лише під час екскурсій, але й при проведенні тематичних лекцій і вечорів, присвячених ко-зацькій добі, оскільки ця тема сповнена багатьма прикладами героїчного захисту козаками українських земель проти нападів численних ворогів. Якщо говорити конкретно, такий різновид патріотичного виховання на прикладах історії козацтва відбувається в ХІМ під час проведення екскурсій по експозиціям «Україна козацька» і «Наш край з IX по XVIII ст.». Щороку, 14 жовтня, проводяться тематичні вечори, присвячені дню українського козацтва, куди запрошується народні колективи, які виконують козацькі пісні, а також представники сучасних українських козацьких організацій.

Одним із яскравих прикладів справжнього патріотизму і жертовності в боротьбі за Україну стала загибелю юнаків армії УНР під Крутами 28 січня 1918 р. Про цю героїчну подію розповідається під час проведення екскурсій по експозиції «Харківщина. 1917—1940 рр.». До річниці бою в музеї проводяться тематичні вечори і лекції, присвячені цим подіям.

Особливо вдало патріотизм виховується на прикладах подвигів під час Великої Вітчизняної війни. Задля цього в музеї постійно відкрита для відвідувачів експозиція «Велич подвигу народного», а екскурсоводи акцентують свою увагу на патріотичному вихованні під час проведення екскурсій у цій експозиції. Яскраво продемонструвати любов до Батьківщини можна на прикладі подвигу 25 бійців взводу під командуванням лейтенанта Петра Широніна, які 2 березня 1943 р. біля села Таранівка Зміївського району Харківської області вступили в бій з німецькою 6-ю танковою дивізією і знищили, за різними підрахунками, від 10 до 15 танків і бронемашин ворога. Усі вони (більшість посмертно) за цей под-

виг були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, у тому числі і 7 харків'ян. В експозиції «Велич подвигу народного» представлені фотографії бійців взводу Широніна, особисті речі двох бійців — О. Торопова і самого П. Широніна.

Підсумовуючи, можна додати, що для сприяння патріотичному вихованню в музеї регулярно проводяться тематичні лекції і вечори, присвячені річницям, ювілеям, пам'ятним датам різних часів, а також пов'язаним з історією Великої Вітчизняної війни, на які запрошується ветерани війни. Отже, усе вищезазначене доводить, що в Харківському історичному музеї активно проводиться патріотичне виховання.

**А. В. Панченко,
засв. Відділу ХІМ**

РОЗВИТОК МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ ХАРКІВЩИНИ у 2008 р.

Упродовж 2008 р., незважаючи на кризові явища в економіці, на Харківщині продовжилася тенденція підвищення рівня всіх напрямів музейної діяльності.

Визнанням успіхів харківських музейників є Укази Президента України про надання статусу «національний» Літературно-меморіальному музею Г. С. Сковороди та Меморіальному комплексу «Висота Маршала І. С. Конєва». Також важливим зрушенням для подальшого розвитку музейної справи на Харківщині є рішення обласної ради про надання згоди на прийняття в комунальну власність області Чугуївського художньо-меморіального музею І. Ю. Рєпіна та Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів».

У 2008 р. розпочав роботу Харківський музей приватних колекцій, про створення якого давно мріяли харківські митці.

Великим успіхом є передача будівлі колишнього Шляхового палацу Чугуївському художньо-меморіальному музею І. Ю. Рєпіна.

З метою створення належних умов для функціонування музейних закладів у звітному році на ремонтні роботи було виділено понад мільйон гривень.

Продовжено капітальний ремонт Харківського історичного та Ізюмського краєзнавчого музеїв. Виділено кошти на ремонт та створення експозиції Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» та обласної художньої галереї «Мистецтво Слобожанщини». Після пожежі в січні 2008 р. виконано великий обсяг робіт з відбудови Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових.

Протягом року значна увага приділялася поліпшенню умов зберігання музейних колекцій. Так був проведений капітальний ремонт опалювальної системи в меморіальному будинку Чугуївського художньо-меморіального музею І. Ю. Рєпіна, Історико-археологічному заповіднику «Верхній Салтів» та у Верхньобишинському краєзнавчому музеї, під час якого парове опалення було замінене на більш ефективне електричне.

Капітальний ремонт опалювальної системи проведено в Перво-майському краєзнавчому музеї. Частковий ремонт тепломережі проведений у Красноградському та Великобурлуцькому краєзнавчих музеях.

У Красноградському музеї, крім цього, придбано нове обладнання для фондосховища.

Також було проведено низку заходів щодо посилення охорони деяких музейних предметів.

Протягом року змінилась матеріально-технічна база музеїв. Були виділені кошти на придбання автомобіля «Газель» для Харківського історичного музею. Придбана комп’ютерна техніка в Харківський історичний музей, Зміївський, Дворічанський, Ізюмський краєзнавчі музеї, цифрові фотоапарати в Харківський історичний, Богодухівський, Балаклійський, Ізюмський краєзнавчі музеї, цифрові відеокамери, плазмові телевізори та системи домашніх кінотеатрів до них в Харківський історичний та Зміївський краєзнавчий музеї.

Завдяки збільшенню фінансування та створенню сприятливих умов для роботи музейних співробітників вдалося підвищити результати на всіх напрямках музейної діяльності.

Так, кількість відвідувачів музейних закладів Харківщини цього року вперше за часів незалежності перевищила 1 мільйон і склала 1 071 000 осіб, що на 78,8 % більше, ніж 2007 р. Загальна кількість екскурсій становила 12 724 — на 2295 більше, ніж у попередньому році.

Проведено 491 виставку (у 2007 р.— 447), у тому числі дві виставки були проведені за кордоном — у межах програми «Українська весна» в м. Познань (Польща) та в Державному центрі фотографії Росії в Санкт-Петербурзі. Обидві виставки проведені Харківською міською галереєю ім. С. В. Васильківського.

На 6556 предметів поповнилися музейні збірки, з них 2017 — це археологічні знахідки. Загалом, кількість експонатів у цьому році склала 450 927 предметів.

Слід відзначити, що останнім часом крім звичних форм роботи з відвідувачами харківські музейники намагаються включити до свого арсеналу нові прогресивні напрямки.

Уже є загальновідомими щорічні фестивалі «Сковородинівська весна» (Літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди), музейне свята, присвячене дню народження І. Ю. Рєпіна (Чугуївський художньо-меморіальний музей), свято Івана Купала в с. Чемужівка, у підготовці й проведенні якого активну участь бере Зміївський краєзнавчий музей.

У 2008 р. до цієї роботи долучився Ізюмський краєзнавчий музей. Для святкування Дня міста музеєм був підготовлений та проведений історико-мистецький фестиваль «Меч Святослава», що мав дуже великий успіх в ізюмчан та гостей міста.

До найбільш масштабних проектів 2008 р. можна віднести четвертий фестиваль молодіжних проектів «Нон Стоп медіа», проведений Харківською міською галереєю. Крім цього, під час святкування ювілею всесвітньовідомого фотографа Бориса Михайлова було започатковано бліц-фестиваль актуального мистецтва «БОБ-фест», одним з організаторів якого також стала Харківська міська художня галерея.

Активно впроваджуються в роботу методи музейної педагогіки. У Чугуївському художньо-меморіальному музеї І. Ю. Рєпіна розроблені цикли занять «І оживають речі» і «Абетка мистецтва», у Харківському художньому музеї працює музичний клуб «Фермата», розроблені і діють музейні програми «Краса врятує світ» та «Митці майбутнього», розроблена інтерактивна освітня програма в Харківському літературному музеї.

Разом з тим ціла низка проблем вже роками залишається невирішеною. Вкрай незадовільною є досі залишається охорона музеїв. Не відповідають нормативним вимогам організація охорони жодного з районних музеїв, а також Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових, Міського музею К. І. Шульженко. Усі ці музеї не мають міліцейської або спеціалізованої охорони, а в деяких з них (Барвінківському, Балаклійському, Богодухівському, Чапаєвському, Валківському, Великобурлукському, Верхньобишкінському, Дворічанському, Лозівському, Сахновщинському, Краснопавлівському краєзнавчих та Історико-археологічному музеї-заповіднику «Верхній Салтів») відсутня навіть сторожова охорона. Жодний з районних музеїв не має відповідної до сучасних вимог охоронної сигналізації, і, таким чином, захищають ці музейні колекції, у кращому випадку, лише гратеги на вікнах.

З 52 музейних будівель 26 потребують капітального ремонту. При цьому через поганий стан деяких будівель існує велика загроза збереженості музейних предметів. Так, в експозиційних залах Меморіального комплексу «Висота Маршала І. С. Конєва» роками протікає стеля, від замокання вже постраждали ряд експонатів. У Печенізькому районному краєзнавчому музеї вода стікає по стінах фондосховища, через що в приміщенні підвищена вологість, яка шкодить музейним предметам. У Богодухівському краєзнавчому музеї відсутнє опалення тощо.

Не в найкращому стані перебувають музейні експозиції Харківщини. Через нестачу коштів навіть найбільші музеї працюють на старому обладнанні, більшість музеїв Харківської області не в змозі замовити художні проекти. А ряд музеїв (Валківський, Ізюмський, Люботинський, Куп'янський, Печенізький) через відсутність експозиційного обладнання взагалі працюють у виставковому режимі.

I. M. Ключнєва,
зас. Відділу Луганського обласного краєзнавчого музею

**ЛУГАНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
У ПЕРІОД СТВОРЕННЯ МУЗЕЙНОЇ МЕРЕЖІ ДОНБАСУ**

Події 1917 р., а саме встановлення радянської влади, привели до суттєвих змін у всіх сферах життя суспільства. Починає формуватися нова система та форми управління державою. Створюються нові адміністративні заклади. Першочерговим завданням уряду було відновлення економіки, промисловості та сільського господарства. В умовах господарської розрухи гостро повсталі питання підвищення освітнього рівня населення, підготовки кваліфікованих кадрів. Виникла нагальна потреба в подальшому розвитку освіти, культури, медицини, науки. Процес руйнації старого та формування нового суспільно-економічного устрою потребував принципової зміни суспільного мислення. Постала необхідність у створенні концептуальної моделі музею, яка б відповідала актуальним потребам.

У грудні 1917 р. створено Народний секретаріат України, до складу якого входив народний секретаріат освіти, 29 січня 1919 р. перейменований у народний комісаріат освіти України (Наркомос), якому були підпорядковані заклади освіти та культури. Основні положення державної програми музейної діяльності були запропоновані 1919 р. на Першій Всеосвітській конференції

з музейної справи наркомом освіти А. В. Луначарським. Музей передбачався як «опорний пункт в великому деле народного образования» [1, с. 118].

Починаючи з 1917 р. радянським урядом було прийнято низку декретів та постанов про охорону пам'яток мистецтва і старовини. У 1919 р. створений Всеукраїнський комітет з охорони пам'яток, основним завданням якого було збереження культурних цінностей. 1 квітня 1919 р. був прийнятий Декрет «Про передачу історичних пам'яток і предметів мистецтва в розпорядження Наркомосу УСРР». Одночасно Всеукраїнський комітет з охорони пам'яток мистецтва і старовини виступає з закликом до населення України про збереження культурних цінностей. Усі історичні, архітектурні пам'ятки, витвори мистецтва проголошенні народним надбанням.

17 квітня 1919 р. у Києві пройшло перше засідання комісії з утворення музеїв в Україні. На цьому засіданні було розглянуто питання про створення музеїв при позашкільних відділах народної освіти, запропоновано схему та детальну інструкцію з організації музеїв. Думка створювати музей за інструкцією багатьма присутніми сприйнята не була. Більшість членів комісії розуміли, що не можна передбачити, якими будуть напрями та зміст кожного окремого музею, не можна обмежувати роботу детально розробленими схемами. Центральні установи не повинні нав'язувати схеми та визначати напрями діяльності окремих музеїв і впливати на творчий процес.

Однією із пропозицій було створення центрального музею в Києві, який розрісся б у ряд філій. Існували й інші думки, одна з них — розмежувати керівні центральні установи з районними та створити центр, який мав би головну, керівну роль, сприяв пробудженню ініціативи і підтримував музей матеріально та ідеологічно [2, арк. 3].

Упродовж 1919—1920 рр. в Україні практично всі існуючі музеї були націоналізовані та включені до системи державних музеїв республіканського, губернського, повітового або місцевого підпорядкування. Концепція музею як науково-дослідної і освітньої установи була закріплена на державному рівні. У Донецькій губернії, центром якої з січня по листопад 1920 р. став Луганськ, продовжує свою діяльність Таганрозький музей, заснований у 1898 р., створюються нові музеї: у 1919 р. — у Старобільську, у 1920-му — у Маріуполі, Луганську, селі Верхньому (3-я рота, зараз м. Лисичанськ), 1923-му — у Бахмуті.

28 січня 1920 р. у місті розпочав свою роботу Донецький губернський відділ народної освіти (ГВНО) з підвідділами: дошкільним; шкільним; позашкільним з секціями лекційною та музейно-експкурсійно-виставковою; мистецтв; кошторисно-фінансовим; статистичним та інформаційним бюро. Завідующим Донецьким ГВНО був призначений Я. Істомін [3, арк.1].

З 1 березня 1920 р. музейно-експкурсійно-виставкова секція виділена як окрема секція позашкільного підвідділу. Очолював роботу секції учений, археолог С. О. Локтошев. Під його керівництвом, завдяки його ентузіазму та працелюбності, члени секції з ентузіазмом взялись до роботи. Вони були яскравими представниками інтелігенції Луганщини, фахівцями своєї справи, які прагнули зберегти культурні надбання, створити музейну мережу загальногубернського масштабу. Був розроблений загальний план роботи. У терміновому порядку районним культпросвітним осередкам розіслані циркуляри з приписом негайно вжити заходи з охорони пам'яток мистецтва. Одразу була розпочата розробка програм короткочасних курсів з музеєзнавства для забезпечення районів фахівцями музейної справи, розроблені інструкції для майбутніх районних, волосних, пересувних музеїв. Членами секції було запропоновано поділити території районів губернії на шість умовних підрайонів для покращення культурно-освітньої роботи. У кожному підрайонному центрі планувалось створити місцеві музеї та призначити інструктора-організатора.

На початку березня на одному із засідань завідуючих секціями та інструкторів позашкільного відділу Донецького ГВНО був затверджений кошторис Губернського культурного музею та доручено скласти кошториси комітету з охорони пам'яток, історичного архіву та кошториси археологічних досліджень [3, арк. 1]. Членами секції були опрацьовані матеріали колишнього земського музею, які лягли в основу Губернського культурного музею. Було знайдене приміщення для музею — будівля, власником якої колись був М. Стефанович [4, с. 16—17]. Почалось перевезення та ремонт музейного обладнання. Шафи, як куплені, так і взяті із земської управи, були сильно пошкоджені і потребували суттєвого ремонту. Наступним кроком стало перевезення музейних предметів [5, арк. 161]. Саме з 1 березня 1920 р. починається практична робота зі створення давно очікуваного в Луганську музею. 1920 р. як рік створення музею підтверджується в різних архівних документах: у «Коротких відомостях про Луганський музей» за 1923 р. [6]; у журналі «Освіта Донбасу» № 10—11 за 1923 р. у статті М. П-ої

(Пумпанської) «Ще про музей Донбасу» [7]. Зберігся документ, де уточнюється місяць створення музею — січень 1920 р., це «Довідник по музеях України» (1923 р.) [8]. Скоріш за все, ця дата пов'язана зі створенням у Луганську в січні 1920 р. губернського відділу народної освіти, можливо, саме в цей час і було прийняте рішення про створення губернського музею. У звітних документах за 1923—1939 рр., у графі «дата заснування музею», зазначений тільки рік — 1920-й [9].

Яким бачили майбутній музей його творці? На Луганській губернській конференції профспілок працівників освіти і соціалістичної культури, яка проходила в 1920 р., С. О. Локтюшев, завідуючий музеино-екскурсійно-виставковою секцією при позашкільному підвідділі ГВНО, виступив з доповіддю, в якій окреслив основні завдання цієї секції та зупинився на питаннях створення центрального Губернського культурного музею [10].

На початку ХХ ст. С. О. Локтюшев [11, с.11—24] та його колеги уявляли музей як народний університет, який мав надати населенню краю невичерпний запас духовної наснаги, зберегти для майбутніх поколінь історію, традиції, культурні досягнення жителів Донбасу. С. О. Локтюшев бачив музей як науково-дослідну установу, в експозиції якої всебічно висвітлювали б особливості розвитку регіону. Музей мав сприяти позашкільній освіті. Саме Локтюшев запропонував назву музею — Губернський культурний музей, він же розробив його структуру. Музей мав складатися із відділів: історичного, археологічного, геологічного, етнографічного, промислового, педагогічного з майстернею навчальних посібників. При музеї планувалось створити філії: комітет з охорони пам'яток, екскурсійне бюро, історичний архів.

Штат музею передбачав у кожному відділі наукового співробітника та зберігача. Очолювати музей мав завідуючий музеино-екскурсійно-виставковою секцією. Виходячи із зазначеного вище, скоріш за все першим директором мав стати сам С. О. Локтюшев.

Для поліпшення роботи музею передбачався колегіальний орган — музейна рада (вчена колегія музею). У складі ради мали бути наукові співробітники та зберігачі. Вчена рада мала здійснювати керівництво видавничою діяльністю. У музеї планувалось створити власні друковані засоби, які б висвітлювали музейну діяльність. Музейна рада мала періодично скликати з'їзди музейних працівників губернії. Разом з Губернським музеєм музеино-екскурсійно-виставкова секція ставила за мету сприяння створенню регіональних музеїв місцевого краю, підпорядкованих безпосередньо Губерн-

ському музею. Як зазначено у звітній доповіді завідувача ГВНО — Губернський «музей уже функционирует. При нем образовалось экскурсионное бюро, ставящее своими целями немедленно приступить к экскурсиям» [10]. Таким чином, музей розпочав свою діяльність ще до листопада 1920 р. Практичним результатом діяльності музеино-експкурсійно-виставкової секції, як стверджує в доповіді завідувач ГВНО, було створення Губернського музею з майстернею навчальних посбіників та комітету з охорони пам'яток старовини.

У травні 1920 р. голова комісії з охорони пам'яток мистецтва Б. Г. Вольський (Вобліков) в бесіді з кореспондентом газети «Известия» повідомляв про те, що деякий час буде перебувати в Луганську з метою проведення організаційної роботи у відділі народної освіти. Особлива увага буде приділена підвідділам позашкільної освіти та мистецтва, будуть вжиті заходи щодо створення центральних і районних музеїв.

Однак в листопаді 1920 р. ситуація для Луганського музею кардинально змінюється — губернські установи переведені до Бахмута. Луганськ перестає бути губернським містом, музей втрачає свій статус. Можливості та умови фінансування погіршуються. Більшість членів музеино-експкурсійно-виставкової секції залишаються в Луганську і продовжують працювати в Луганському повітовому відділі народної освіти при пропагандистському відділі політосвіти Луганського районного виконкому. Можливо, саме ці обставини: створений і вже діючий музей, наявність фахівців, музейного зібрання, підготовлені приміщення та обладнання — допомогли зберегти і залишити музей в Луганську, але вже в іншому форматі та на місцевому фінансуванні.

Загальні відомості про кількість музеїв Донбасу в 1920—1923 рр. досить суперечливі. За даними позашкільного підвідділу відділу народної освіти Донецької губернії, на 1 серпня 1920 р. в губернії нарахувалось 13 музеїв: у Бахмутському районі — 1; у Боково-Хрустальському — 2; Маріупольському — 1; Таганрозькому — 4; Тазівському — 1; місті Луганську — 4 [12]. Але в цьому документі чомусь не врахований Старобільський район, де в 1919 р. вже був музей. У доповіді завідувача губернським відділом народної освіти наводяться такі статистичні дані: загальна кількість музеїв — 10, із них функціонують — 8, не функціонують — 2. На всі музей припадало 15 фахівців, інших працівників не було [13]. Згідно з цифровим зведенням, складеним станом на 1 липня 1921 р., у 12 губерніях України у віданні губполітпросвіти нарахувалось: в Олександрівській губернії — 2 музеї; у Донецькій — 16; Катеринослав-

ській — 7; Кременчуцькій — 8; Миколаївській — 18, Одеській — 18; Подільській — 40; Полтавській — 12; Харківській — 11; Чернігівській — 16; у Запорізькій та Київській музеї відсутні [14]. За статистичними даними «Количественной таблицы экскурсионно-выставочных музейных учреждений УССР по нормативной сети и к осуществлению в 1922 году», в Донецькій губернії музеїв всеукраїнського підпорядкування не було; обласного підпорядкування — 1 (планувалось відкрити — 1); губернського — 4; повітового — 13 (планувалось відкрити ще 13); міський музей — 1, районних — 34, «місцевих» — 110 (планувалось відкрити — 44) [15].

Для централізації керівництва музейним будівництвом колегія Наркомосвіти РСФСР 20 квітня 1921 р. затвердила положення про «Главмузей», а 23 травня 1921 р. — положення про губернські музеї при губернських відділах народної освіти. Таким чином, організаційно було завершено процес централізації та підпорядкування мережі музейних установ єдиному керівному органу — «Главмузею». Надалі «Главмузей» влився в «Главнауку» Наркомосвіти. На початковому етапу діяльності музеїв основним проголошувався науковий характер.

Як склалася подальша доля створеного в Луганську Губернського культурного музею, якій тільки-но почав працювати, його музейної колекції — достеменно невідомо. Уже на початку січня 1921 р. в колишньому будинку Стефановича був розташований Музей живописної культури. 23 січня 1921 р. на вул. Садовій відкрив свої двері для відвідувачів Луганський природничо-географічний музей, створений, імовірно, на базі майстерні наочних посібників Губернського культурного музею.

Луганський природничо-географічний музей. Це науково-стacioнарна установа, яка мала за мету сприяти позашкільній освіті народних мас та, по можливості, надавати матеріал для вивчення місцевого краю. Музей мав такі відділи: природничо-історичний, промисловий, географічний.

Музей знаходився за адресою: вул. Садова, колишній будинок Іванова. Для відвідувачів він працював 2 години на день (з 16.00 до 18.00) усі дні тижня, окрім четверга.

Завідувачем музею був призначений О. О. Лундишев. Основна частина експонатів надійшла до музею з колекції колишнього шкільного музею Слов'яносербського земства та з природничих кабінетів ліквідованих навчальних закладів.

На кінець 1921 р. в музеї нараховувалось 273 предмети. Це матеріали табличного характеру — 89, моделі — 7, збірки предметів

з природознавства — 121, предмети промисловості — 43, географії — 12. У 1920 р. загальна кількість відвідувачів становила 2011 осіб. У зимові місяці відвідувачів музею було значно менше, ніж у літку. Узимку приміщення не опалювалося [16].

Музей живописної культури. Відкритий для відвідування 27 січня 1921 р. Основною метою створення музею було надання можливості ознайомити відвідувачів з витворами мистецтва, живопису, культури як сучасності, так і попередніх періодів.

Адреса музею: Полтавський провулок, колишній будинок Стефановича. Це двоповерховий будинок, побудований в стилі пізнього модерну, площею 132 квадратних сажні, в якому було 11 кімнат і два широких світлих коридори. Для відвідування музей працював 3 години на день (з 17.00 до 20.00) щодня, окрім понеділка.

Завідувачем музею була призначена Софія Іллівна Стефанович. Вона була єдиним працівником музею: і директором, і науковим співробітником, і зберігачем, і прибиральницею. В одному із своїх звітів вона стверджує, що головними ініціаторами створення художнього музею були Б. Вольський (Вобліков) і Я. Істомін. Вони нібіто восени 1919 р. [*весени 1919 р. місто ще було під владою армії Денікіна, звільнено 24.12.1919 р.]* привезли до міста велику партю експонатів з Москви та Харкова: картини, меблі, фарфор, бронзу, які лягли в основу художньої колекції музею. Значна кількість картин надійшла із колекцій місцевих шанувальників старовини [17]. У 1922 р. матеріали музею були представлені по розділах: живопис епохи Відродження і XVIII ст.; академічний живопис; новітній живопис (футуристи, кубісти, імпресіоністи); китайське та японське мистецтво; українське мистецтво; англійські гравюри (представлені в окремій кімнаті); стародавні меблі; скульптура; фарфор.

У музеї започатковано створення бібліотеки художньої літератури (на 1923 р. — єдиної в Донбасі). У 1922 р. на базі музею були організовані дві виставки, які не мали ніякого відношення до художнього профілю музею: одна — про холеру, друга — про сифіліс. Надзвичайно складними на той час були господарські питання. Будинок музею потребував серйозного ремонту, відновлення опалювальної системи, ремонту даху. Приміщення не опалювалось.

У листопаді 1922 р. музеї були об'єднані.

Музей живописної культури та природничо-географічний. Важкий економічний стан, післявоєнна розруха, відсутність коштів на утримання двох музеїв, скоріш за все, і стали основною причиною реорганізації. Два музеї були об'єднані в один і 15 листопада онов-

лений музей почав свою роботу як Музей живописної культури та природничо-географічний. С. І. Стефанович залишилась єдиним співробітником музею. На її тендітні жіночі плечі ліг весь тягар організаційної роботи зі створення нової музейної експозиції і поповнення музейних фондів. Перевезені експонати Природно-географічного музею потребували обробки. Весь грудень Софія Стефанович дбайливо розбирала та упорядковувала експонати, які надійшли до музею, крім цього встигала вирішувати організаційні питання та вчасно проводити екскурсії для відвідувачів.

Треба зазначити, що, незважаючи на об'єднання, ситуація так і не покращилася. У грудні 1922 р. С. І. Стефанович пише листа до повітового відділу народної освіти, в якому описує стан будівлі. Тут протягом трьох років не було опалення, каналізація, вигрібна яма не вичищалася, сміття не вивозилося. Комунальні служби не працювали. Будинок потребував серйозного ремонту: дах, опалювальна система, двері, вікна — усе це вимагало заміни або відновлення. Зима надворі, позаду і грудень, і січень, а в музеї так і немає вкрай потрібної однієї тисячі пудів найкращого антрациту. І це у вугільному регіоні. У приміщені дуже холодно, відвідувачів майже немає [18]. Затримка кредиту погіршила і так вкрай важкий стан, завідувачка музею по кілька місяців не отримувала зарплати. У лютому кошти теж не надійшли, проте колекція музею значно поповнилась оригінальними картинами та фарфором. З появою нових речей активізувались відвідування музею.

Згідно зі звітом Донецького ГВНО за перший квартал 1923 р. робота Таганрозького, Маріупольського, Старобільського музеїв організована без збоїв. Робота Луганського дуже слабка. Однак, незважаючи на серйозні труднощі, умови, в яких взагалі не можливо працювати, музей продовжує свою діяльність. Це було можливим тільки завдяки витривалості, ентузіазму та відданості своїй справі С. І. Стефанович [19].

Наприкінці квітня 1923 р. була проведена губернська музейна нарада. М. Пумпанська, представник губполітпросвіти, у своїй доповіді проаналізувала діяльність музеїв Донбасу — Маріупольського, Луганського, Старобільського, Таганрозького. Матеріали наради були опубліковані на сторінках журналу «Просвещение Донбасса». М. Пумпанська пише: «*Но если вся тяжесть испытаний, выпавшая на долю этих учреждений [музеев.— I. K.] в годы разрухи, не стерла их с лица земли, это значит, что они достаточно жизнеспособные, что теперь, когда условия улучшились, пора думать и о том,*

чтобы привлечь внимание советской общественности к этим учреждениям» [7, с. 417].

Аналізуючи роботу Луганського музею, Пумпанська констатує факт: у 1922 р. відбулось об'єднання того, що не можна було об'єднувати — природничо-науковий музей та його додаток — підвідділ санітарно-епідеміологічний — з художнім музеєм. Проведення лекцій про епідемічні хвороби в художньому музеї здивували багатьох жителів міста. Питання, правильним чи ні було рішення про об'єднання музеїв, і досі залишається відкритим [7, с. 423].

Наприкінці 1923 р. усе частіше та наполегливіше повстають питання реорганізації музеїв. Починається переорієнтація музеїв у соціальні.

Найперший та найскладніший етап формування музейної мережі є надзвичайно важливим для розуміння процесів становлення та розвитку музейної справи України, та Донеччини зокрема. Це час закладення основ музейного будівництва, саме 1919—1923 рр. створені перші музеї в регіоні. З'явилися перші муzejники-професіонали. Активно формуються музеїні зібрання. Музеї включені до системи народної освіти як позашкільні заклади. Дослідження цього етапу в розвитку музейної справи є ключовим для розуміння місця та ролі музеїв у суспільному житті.

Список використаної літератури

1. Ковалчук Г. П. Из истории формирования концептуальных представлений о музее как о специфическом объекте культурного пространства // З досвіду роботи музеїв Донецької, Харківської, Луганської областей: Матеріали обласного науково-практичного семінару музеїних працівників Донецької області.— Донецьк, 2003.— 169 с.
2. ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 1, спр. 704, арк. 3.
3. ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 1, спр. 939, арк. 1.
4. Ключнева И. Н. Из истории Луганского краеведческого музея (1920—1943 гг.) // Краеведческие записки.— Вып. IV.— Луганск, 2008.— С. 14—47.
5. ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 2, спр. 939, арк. 161.
6. ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 4, спр. 192, арк. 260.
7. П-ая М. (Пумпанская М.). Еще о музеях Донбасса // Просвящение Донбасса.— Луганськ, 1923.— № 10—11; Краеведческие записки.— Вып. IV.— Луганск, 2008.— С. 417—423.
8. ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 4, спр. 190, арк. 82—107.
9. ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 4, спр. 192, арк. 260; спр. 190, арк. 242; оп. 7, спр. 332, арк. 1; ДАЛО, ф. Р-401, оп. 1, спр. 556, арк. 3; спр. 34, арк. 201.
10. ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 2, спр. 283, арк. 180—183.

11. Ключнєва І. М. Луганській археолог Сергій Олександрович Локтюшев // Краєзнавчі записки.— Вип. V: Археологічне надбання С. О. Локтюшева (до 130-річчя від дня народження) / Автор-упорядник І. М. Ключнєва.— Луганськ: Шико; ТОВ «Віртуальна реальність», 2009.— 480 с.
12. ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 1, спр. 939, арк. 9.
13. ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 1, спр. 939, арк. 135.
14. ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 2, спр. 133, арк. 22, 24.
15. ЦДАВОВ, ф. 166, оп. 2, спр. 133, арк. 80.
16. ДАЛО, ф. Р-405, оп. 1, спр. 31, арк. 13, 13зв.
17. ЦДАВО, ф. 166, оп. 4, спр. 190, арк. 242—244.
18. ДАЛО, ф. Р-401, оп. 1, спр. 540, арк. 2, 2зв; ф. Р-752, оп. 1, спр. 104, арк. 6—7зв;
19. ЦДАВО, ф. 166, оп. 4, спр. 192, арк. 260.

В. І. Попова,
засв. Відділу Луганського обласного краєзнавчого музею

О. В. Зновенко,

ст. наук. співробітник Луганського обласного краєзнавчого музею

З ДОСВІДУ НАУКОВО-ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ ВІДДІЛУ ПРИРОДИ ЛУГАНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Упродовж багатьох років існування Луганського обласного краєзнавчого музею відділ природи проводить широку пропаганду науково-природничих знань взагалі та природоохоронних зокрема.

Якщо на початку створення нової експозиції це здійснювалось переважно за допомогою оглядових та тематичних екскурсій, то в останні роки усе більшого значення в науково-освітній роботі надається тематичним заходам. Це зумовлено, по-перше, необхідністю широкого заличення відвідувачів, по-друге, погіршенням екологічної ситуації в краї, що потребує глибшого та докладнішого висвітлення екологічних проблем. Дуже популярними стали виїзni тематичні екскурсії, особливо «Тваринний світ Луганської області» та «Комахи — наші друзі та вороги». Розповідь про тварин, їх біологію, характерні особливості, значення для природи супроводжується демонстрацією експонатів — чучел звірів, птахів та комах — мешканців більшості ландшафтів області (степових, лісових, сільськогосподарських, міських). Серед них є як рідкісні для краю та занесені до Червоної книги України види, так і досить поширені. Під час розповіді про комах використовуються ще й їх збільшено-

ні кольорові ілюстрації. Виїзні екскурсії найчастіше проводяться в школах серед учнів початкової ланки, у дитячих садках, оздоровчих таборах, кардіологічному санаторії та дитячому будинку і мають не тільки навчальне, але й виховне значення.

Тематичні заходи (бесіди, усні журнали, «круглі столи»), що проводяться відділом природи в музеї, зазвичай складаються з перегляду відеофільму, розповіді наукових співробітників або гостей, невеличкої екскурсії по експозиції або проведення конкурсу.

Наприклад, щовесни до Дня птахів проводиться захід «Пташині пісні». Після перегляду уривка з фільму «Український степовий заповідник» школярам демонструються чучела характерних для краю птахів, яких вони намагаються назвати. У формі бесіди йде розповідь про них, яка супроводжується аудіозаписом голосу кожного. На завершення — екскурсія «Птахи області». Для молодших школярів — веселі конкурси.

Щорічними стали заходи до Дня довкілля, Дня Землі, Дня охорони тварин. Тематика їх різноманітна, але завжди актуальна: життя ґрунтів та їх охорона, збереження природних ресурсів, чистота довкілля, охорона тварин, рідкісна рослинність. Технічні засоби хоч і обмежені, але дозволяють демонструвати будь-які фільми та відеоілюстрації, проводити заходи як у кінозалі, так і в експозиції. В останньому випадку заходи проходять найбільш вдало, оскільки розміщення невеликої групи (30–60 учнів) в оточенні експонатів, діорам, фотографій природних об'єктів створює відповідний настрій та затишну атмосферу. Чимало спільніх заходів відділ природи проводить зі співробітниками Обласного еколого-натуралистичного центру, які зазвичай готують свої окремі сторінки в наших усних журналах. Маючи велику відеотеку екологічних фільмів, вони дуже допомагають відеоматеріалами. Хоча в музеї теж зібрали чимало фільмів.

Наприклад, при проведенні заходу «Збережемо Землю» демонструвалась збірка оригінальних короткометражних мультфільмів з екологічної тематики, ігровий фільм з участю дітей та проводились конкурси на знання та практичне вирішення проблем збереження природних ресурсів (води, газу, деревини) у побуті та на рівні країни.

У заході, присвяченому збереженню рослинного світу, використовувалось електронне слайд-шоу, яке представило всю рідкісну флору краю та додало емоційного забарвлення розповіді.

До Дня води були продемонстровані документальний відеофільм про Сіверський Донець «О, Донче!» та уривки з нового науково-

популярного фільму «Жива вода», що зробило захід дуже інформаційно насиченим.

Співробітники відділу використовують усі можливості, щоб поділитися накопиченими даними про стан навколошньої природи, оскільки краєзнавча література майже відсутня. Завідувач відділу неодноразово брала участь у підведенні підсумків щорічного обласного конкурсу юних лісівників, оцінюючи знання учасниками шкільних лісництв лісової фауни. Стало традицією проводити підсумкову конференцію щорічного конкурсу юних екологів «Ковиловий степ» на базі відділу природи. Це підвищує зацікавленість школярів, які набувають перший досвід науково-дослідницької роботи, а ми маємо змогу допомагати їм у цьому.

Велике значення надається відділом такому напрямку роботи, як публікації в пресі. Це, на жаль, відбувається нерегулярно. Був період, коли за два роки в популярних місцевих газетах «Іжица» і «Теленеделя» було надруковано більше 30 наших статей на природоохоронну та екологічну тематику.

Дуже ефективними для популяризації роботи музею в цілому та природничих знань зокрема є виступи на радіо та телебаченні, яких було чимало. Найбільш цікавим виявився цикл пізнавальних передач для дітей. Двоє ведучих-дошколят вели невимушено бесіду зі співробітником у залах природи, ставлячи свої запитання експромтом про будь-який експонат, що зацікавив їх у цю мить. Ми переконалися, що все почуте з екрану викликало більше довіри і краще засвоювалось маленькими глядачами.

Працівники відділу природи намагаються постійно вдосконалювати свою науково-освітню діяльність, оскільки це дієвий шлях до виховання екологічно досвідченого, соціально свідомого покоління.

С. В. Лисак,

зберігач фондів Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО АВІАЦІЙНОГО ЗАВОДУ ТА СТВОРЕННЯ ЙОГО ЕКСПОЗИЦІЙ

23 березня 1923 р. Товариство авіації та повітроплавання України і Криму виступило ініціатором створення Всеукраїнського акціонерного товариства повітряних сполучень «Укрповітрошлях» — першої авіакомпанії на території республіки. У Харкові почалось будівництво аеропорту, по сусіству з яким розпочали будівництво ангара та цеху авіаремонтних майстерень [9, с. 4].

У річному звіті по повітряним лініям і авіамайстерням Всеукраїнського акціонерного товариства повітряних сполучень «Укрповітрошлях» зазначається: «Работы в мастерских начались с конца октября 1923 г. За первые 7 месяцев штат рабочих провел ряд работ по текущему ремонту самолетов. ВЫВОДЫ: Считать необходимым продолжить развитие авиамастерской, имея в перспективе постройку в ней самолетов для линий внутри губернских сообщений» [4, с. 4, 5].

На початку 1926 р. харківські авіамайстерні стали великим для свого часу підприємством. Уже в травні 1926 р. Управління ВПС видає дозвіл на будівництво в Харкові дослідних літаків та організацію авіаційного заводу [10, с. 10]. 17 вересня 1926 р. наказом № 65 по Правлінню Всеукраїнського акціонерного товариства повітряних сполучень «Укрповітрошлях» на базі авіаційних майстерень створюється авіаційний завод ім. Раднаркому УСРР [13]. Із цієї дати Харківський авіаційний завод (ХАЗ) розпочав довгий шлях своїх трудових звершень.

Для збереження історії підприємства та з нагоди 40-річчя з дня його заснування 17 вересня 1966 р. на території заводу був відкритий «Музей бойової та трудової Слави Харківського авіаційного заводу» [8, с. 2]. Експозиції музею були розташовані в будинку за водоуправління на 3-му поверсі і займали три невеликих кімнати загальною площею 102 квадратних метри. На стенах музею розміщувались фотографії з пояснювальними текстами, а довкола стін та поряд зі стендами на невеликих подіумах були розташовані предметні експонати, моделі літаків, подарунки заводу тощо. Усі ці матеріали та музейні експонати розповідали про завод, літаки та людей, які працюють на підприємстві. Але необхідно відзначити, що матеріалів у музеї було недостатньо, бо довгий час ХАЗ залишався режимним підприємством, оскільки випускав продукцію для потреб оборони держави, і саме через це інформація про його діяльність була дуже обмежена. Також у музеї було недостатньо архівних матеріалів і документів про діяльність заводу з початку його заснування та до часів Великої Вітчизняної війни. Основна частина цих матеріалів згоріла в залізничному вагоні під час евакуації на Урал потрапивши під обстріл ворожої авіації з повітря. Деякі матеріали, газети, фотографії і предмети минулих років для музею були зібрані завдяки допомозі ветеранів праці та ентузіастів, які працювали на заводі до війни [5]. За допомогою цих надбань в експозиції музею була відновлена історія ХАЗу довоєнного періоду: організація авіаційного заводу товариством «Укрповітрошлях»;

перша заводська продукція та її творці; перехід на масовий випуск пасажирських літаків конструкції К. О. Калініна; вирішення складних завдань з освоєння нових зразків авіаційної техніки; збільшення обсягів виробництва, удосконалення продукції, що випускалася на підприємстві; діяльність заводу в роки Великої Вітчизняної війни; праця колективу під лозунгом «Все для фронту! Все для перемоги!», евакуація на Урал; випуск бойової техніки після визволення Харкова; трудові та бойові подвиги робітників заводу [2].

Друга частина експозиції музею ХАЗу розповідала відвідувачам про післявоенне відродження та подальше нарощування потужності підприємства; забезпечення авіації машинами для попередньої підготовки льотних кадрів; будівництво на заводі літаків Як-18 та МіГ-15 УТІ; перехід на випуск реактивної техніки; освоєння і се-рійне виробництво реактивних пасажирських літаків Ту-104 та Ту-124; розширення та технічне переоснащення підприємства; впровадження нової технології і удосконалення організації праці; подальше підвищення ефективності підприємства, якості і надійності продукції заводу на основі прискореного науково-технічного прогресу; Ту-134 — один із кращих пасажирських лайнерів Аерофлоту; снігоходи «Харків’янка» та товари народного споживання [17].

В експозиції музею були стенді, присвячені організації в цехах і відділах заводу соціалістичного змагання за дострокове виконання планових завдань п’ятирічок та річних соціалістичних зобов’язань, за рух «За комуністичне відношення до праці», «За економію і ощадливість матеріальних та енергетичних ресурсів на кожному робочому місці» та «Завдання XI п’ятирічки — без збільшення ресурсів», розповідалось про роботу з молоддю і наставництво над нею більш досвідчених працівників заводу, про організацію бригадної форми праці, що складалася із кількох кваліфікованих працівників і великої кількості учнів та малокваліфікованих робітників, а також про багато інших трудових починань передових працівників підприємства [18, с. 31]. Трудові успіхи колективу заводу неодноразово відзначались високими нагородами. У 1976 р. завод був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, у 1984 р.— орденом Жовтневої Революції, також заводу було передано на постійне зберігання Пам’ятний Прапор Міністерства і ЦК профспілки працівників авіаційної промисловості. За творчу активність та працьовитість неодноразово були відзначенні високими державними нагородами і робітники заводу [6, с. 230, 231]. Більша кількість цих нагород зберігалась у музеї і яскраво доповнювала його експозицію.

У 1991 р. у зв'язку з розпадом Радянського Союзу в державі припинили свою діяльність партійні і комсомольські організації. Тимчасово припинив свою роботу і музей Харківського авіаційного заводу, який був до цього часу під опікою парткому. Знову згадали про музей наприкінці 2000 р., коли на авіаційному заводі, який уже мав назву Харківське державне авіаційне виробниче підприємство, почали розробляти заходи щодо підготовки до 75-річчя заснування підприємства, яке планувалось урочисто відзначити у вересні 2001 р. [5].

Новий музей історії ХАЗу було заплановано розмістити на 3-му поверсі корпусу № 17, де раніше була заводська ідаліня і фабрика-кухня. Для цього була розпочата реконструкція і ремонт самого будинку, де окрім музею планувалось розмістити різні відділи заводу, а на 1-му поверсі — новий заводський медичний комплекс. Головним ініціатором та керівником усіх робіт зі створення музею був генеральний директор А. К. М'ялиця. Саме за його наказом № 210 від 28 березня 1998 р. «Про святкування 75-річчя ХАЗу» [12] було затверджено оргкомітет з підготовки і святкування 75-річчя ХАЗу, який очолили керівники відділу № 145 М. В. Тернов і О. А. Стешенко. Також до складу оргкомітету увійшов і О. М. Оберемко, якого призначили директором нового музею. Для розробки музейних експозицій були також залучені художник-оформлювач цеху № 001 М. І. Гайдамак, моделіст В. В. Данилов, сумлінно працювали на благо музею відділи № 104, № 107, № 145, цехи № 1, № 2, № 10, № 17, № 20, № 28, № 29, № 32, № 42 [3, с. 12].

А. К. М'ялицю було затверджено «Заходи з підготовці до святкування 75-річчя ХАЗу» [7], де зазначалися всі поступові етапи роботи зі створення нового музею історії заводу. За цим планом була проведена дуже велика і кропітка робота з інвентаризації музейних предметів, розподіл усіх існуючих матеріалів старого музею на періоди в хронологічному порядку, щоб визначити необхідну кількість нових музейних предметів, їх розміри та принципи розміщення. Одночасно проводилися роботи з ремонту, реставрації і створення нових музейних предметів. Генеральним директором ХАЗу було ухвалено список та план-графік «По виготовленню, реставрації і художньому оформленню експонатів музею історії ХАЗ» [11; 16], видано розпорядження № 19.12.00 від 22 грудня 2000 р. «Про підготовку експонатів для створення музею підприємства» [14] відносно заходів з підготовки до святкування 75-річчя ХАЗу і Положення № 1-145 від 2000 р. про виготовлення нових і реставрації існуючих експонатів музею заводу.

Вагомий внесок у будівництво музею зробили авіамоделісти, які виготовили моделі літаків своїми руками. Усі моделі літаків було виготовлено в масштабі 1:20, над ними працювали колективи: авіамодельної лабораторії відділу № 145 на чолі з М. М. Меліховим та його помічниками А. Г. Максимовичем і В. А. Крамских; група спеціалістів клубу юних техніків «Горизонт» і група авіамоделістів із Харківського авіаційного інституту [5]. У результаті кропіткої роботи цих колективів було виготовлено унікальні моделі — близькі до оригінала — літаків, які в різні часи серійно будувались на Харківському авіаційному підприємстві [1, с. 5].

У створенні нового музею та його експонатів брала участь і Рада ветеранів війни і праці ХДАВП. Був ухвалений «Список консультивної групи ветеранів заводу з підготовки експонатів музею історії ХАЗ» [15].

«Добрим подарунком працівникам заводу на честь 75-річчя підприємства стало відкриття музею історії заводу в новому просторовому приміщенні. 17 вересня 2001 р. у присутності високих гостей, представників засобів масової інформації та заводчан урочисто перерізали червону стрічку біля входу в музей» [3, с. 12].

Експозиції нового музею розміщаються в трьох залах:

— *перший зал*: «Історія ХАЗу з часів заснування підприємства і до кінця Великої Вітчизняної війни»;

— *другий зал*: «Історія ХАЗу: післявоєнний період і до сьогоднішнього дня»;

— *третій зал*: «Технічний».

Експозиція першого залу розділена на шість підрозділів:

I. «Перші кроки (1926—1933 рр.)»: історія заснування Харківського авіазаводу; конструкторська діяльність К. О. Калініна; першісток — літак К-2.

II. «Крила нового світу (1926—1933 рр.)»: пасажирські і санітарні літаки К-3, К-4 та його творці; К-5 — най масовіший вітчизняний літак.

III. «Час великого ривка (1926—1933 рр.)»: К-5 — флагман пасажирського літакобудування; К-6, К-8, К-10 та К-12 — випробувальні літаки ХАЗу.

IV. «Літак-гігант К-7 (1926—1933 рр.)».

V. «Якщо завтра у похід... (1934—1940 рр.)»: XAI-1 — перший вітчизняний літак з шасі, яке вбиралось до крила; швидкісний літак-розвідник XAI-5 (Р-10).

VI. «Вогненні роки (1934—1945 рр.)»: конструкторська діяльність на заводі П. О. Сухого і П. Д. Грушіна, їх літаки Су-2 та Гр-1, льотчик-випробувач Г. Я. Коробко.

Експозиція другого залу поділяється на тринадцять розділів:

I. «Із руїн і попелу (1946—1953 рр.)»: визволення міста Харкова в 1943 р., учасники відновлення ХАЗу, надійні крила Як-18.

II. «Повернення до мирного життя (1946—1953 рр.)»: початок ери вітчизняної реактивної авіації, літак-солдат МіГ-15 УТІ.

III. «Подвиг ветеранів війни в пам'яті вдячних нашадків (1954—1985 рр.)».

IV. «Ветеранам війни і праці — пошана та повага (1986—2001 рр.)».

V. «Друге відродження (1954—1985 рр.)»: перший в світі серійний пасажирський реактивний літак Ту-104; Ту-124 — продовження трудових традицій; Ту-134: нова машина — нові можливості.

VI. «Працівники неба (1954—1985 рр.)»: освоєння і випуск самохідних пасажирських трапів; організація ділянки універсальних складальних пристроїв (УСП); високі державні нагороди ХАЗу.

VII. «Людина праці — гордість заводу (1954—1985 рр.)»: трудові успіхи колективу та робітників заводу, які були відзначенні високими державними нагородами; товари народного споживання; будівництво житла тощо.

VIII. «На службі науки і техніки (1954—1985 рр.)»: снігоход «Харків'янка» в Антарктиді; Ту-104 — літаюча лабораторія невагомості; спецпроекти для космічних програм держави.

IX. «Ракетний щит Батьківщини (1975—1992 рр.)»: виробництво на заводі сучасної ракетної техніки — крилата ракета Х-55 та безпілотний літак-розвідник Ту-141.

IX. «Вище всіх, далі всіх, швидше всіх (1986—1995 рр.)»: сторінки біографії та конструкторська діяльність О. К. Антонова; початок освоєння на заводі літаків Ан-72 і Ан-74.

XI. «Спадкоємці і продовжуваčі (1986—1995 рр.)»: літак Ан-74; діяльність директорів ХАЗу; на літаках з ім'ям О. К. Антонова — у ХХІ ст.

XII. «Вступ у ХХІ ст. (1996—2001 рр.)»: Ан-140 — перший серійний літак України; літак Ан-74ТК-300 — українсько-російське співробітництво.

XIII. «Регіональний пасажирський літак Ан-74ТК-300П».

Експозиція «Технічного» залу більш наочна. Тут експонується дуже багато різноманітних деталей, вузлів, приладів, з яких складають літаки, а також предмети широкого вжитку. На стендах показано механізацію процесів виробництва ХАЗу та виробництво літака Ан-74Т-200А в різних варіантах.

Доповненням до експозиційних стендів музею є спеціальні столи, на яких розміщені предмети, документи, особисті речі, наго-

роди, почесні грамоти, значки та інші експонати, які належали їх власникам у різні роки роботи на ХАЗі. Стіни музею прикрасили портрети знаменитих конструкторів літаків та інших відомих людей ХАЗу, які внесли вагомий внесок у розвиток підприємства і будівництво літаків.

Сьогоднішній музей дає можливість чітко уявити всі етапи становлення ХАЗу, розповідає про його кращих людей, про літаки, які прославили харківську марку в усіх куточках Землі, про те, як саме працюють тисячі заводчан, створюючи крилату славу місту Харкову та Україні.

Список використаної літератури

1. Домнич А. Новий музей полюбився і заводчанам, і гостям // За Батьківщину.— 2002.— № 21—22 (4161—4162).— С. 5.
2. Евсеев Ю. М. Прошлое с нами. Конструкторский отдел Харьковского авиационного завода. 1926—2001 гг. / Ю. М. Евсеев, В. П. Лопатина.— Х.: типография ХГАПП, 2001.— 264 с.
3. Заводчан запрошує новий музей // За Батьківщину.— 2001.— № 19—22 (4135—4138).— С. 12.
4. З чого починався наш завод // За Батьківщину.— 2004.— № 17—18 (4209—4210).— С. 4, 5.
5. Карпин В. Л. Не изменяя себе.— Х.: типография ХГАПП, 2009.— 385 с.
6. Карпин В. Л. Судьба по имени авиация. Годы, люди и события на Харьковском авиационном. Воспоминания почетного ветерана труда ХГАПП.— Х.: типография ХГАПП, 2007.— 275 с.
7. Мероприятия по подготовке к празднованию 75-летия ХАЗ // Архив Музея истории Харьковского авиационного завода.
8. Музей истории Харьковского авиационного завода: [буклет].— Х.: типография ХГАПП, 2010.— 8 с.
9. Нестеров А. Ф. Харьковскому государственному авиационному производственному предприятию 75 лет / А. Ф. Нестеров, В. С. Савин // Авиация и Время (Спецвыпуск).— 2001.— № 51.— 40 с.
10. Первые из первых. 75 лет ХГАПП / Под ред. А. К. Мялицы.— Х.: типография ХГАПП; Основа, 2001.— 416 с.
11. План-график по изготовлению, реставрации и художественному оформлению экспонатов музея истории ХАЗ // Архив Музея истории Харьковского авиационного завода.
12. Приказ № 210 «О праздновании 75-летия ХАЗ» от 28 марта 1998 г. // Архив Музея истории Харьковского авиационного завода.
13. Приказ № 65 по Правлению Украинского акционерного общества воздушных сообщений «Укрвоздухпуть» от 17 сентября 1926 г. // Архив Музея истории Харьковского авиационного завода.

14. Распоряжение № 19.12.00 «О подготовке экспонатов для создания музея предприятия» от 22.12.2000 г. // Архив Музея истории Харьковского авиационного завода.
15. Список консультативной группы ветеранов завода по подготовке экспонатов Музея истории ХАЗ // Архив Музея истории Харьковского авиационного завода.
16. Список по изготовлению, реставрации и художественному оформлению экспонатов Музея истории ХАЗ // Архив Музея истории Харьковского авиационного завода.
17. Харьковский авиазавод: История, современность, перспективы / Под ред. П. О. Науменко.—Х.: типография ХГАПП, 2006.—436 с.
18. Харьковскому авиационному — 60 лет.— М.: Машиностроение, 1986.—192 с.

А. М. Прохоров,
заслужений Музей історії Південної залізниці

**ДО СТВОРЕННЯ
НОВОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ
МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ ЗАЛІЗНИЦІ**

З нагоди 140-річчя виникнення Південної залізниці 6 липня 2009 р. було відкрито нову експозицію «Шляхом нових звершень» у Музеї історії Південної залізниці та відновлено його роботу для відвідувачів.

Музей історії Південної залізниці було засновано 1967 р. з нагоди 50-ї річниці Жовтневої революції. Тоді він мав назву історико-революційного. Упродовж наступних років експозиція музею змінювалась кілька разів, хоча концептуальних змін не відбувалося.

Уже в перші десятиліття існування музею було сформоване значне фондове зібрання, основою якого стала група фотодокументів. Загальна кількість зібрання склала близько тисячі музейних предметів. Okремо слід виділити атрактивні предмети науково-допоміжного фонду — макети локомотивів та вагонів. Про дружні зв'язки колективу Південної залізниці із залізницями Чехословаччини, НДР та інших країн колишнього соцтабору розповідають численні сувеніри-подарунки. Значним є зібрання нагородних документів післявоєнного часу, коли була створена сучасна матеріально-технічна база залізниці.

Музей проводив широку культурно-масову роботу, за яку йому було присвоєно звання народного. Директорами музею були справжні фахівці залізничної галузі, заслужені працівники магістралі.

У першому залі для створеної тоді експозиції значна увага приділялася революційній боротьбі залізничників дореволюційної доби, у наступному залі — трудовим та військовим подвигам 30—50-х рр., а в останньому — розвитку залізниці в 70—80-ті рр. минулого століття. Музей був оснащений рухомим залізничним макетом, звуковим супроводом та залізничною схемою з кольоровою підсвіткою, мав дві діорами. Він став одним з кращих музеїв на громадських засадах у Харкові. Методичне керівництво здійснювало Харківський історичний музей.

У новітній час незалежності України постала необхідність оновити експозицію музею. Уперше до справи в музеї залучили працівників з фаховою історико-музейною підготовкою, провели конкурс на краще художньо-архітектурне вирішення. Нова експозиція була створена за чотири місяці. Це завдання було покладено на нового завідувача та зберігача. Процес створення нової експозиції майже співпадав у часі з капітальним ремонтом усіх його приміщень. Слід зазначити, що стан наукової розробки історії Південної залізниці поки що є недостатнім, і узагальнюючої роботи з цього приводу не має. Незадовільне ведення фондою докumentації в минулому, загальний стан зібрання, відсутність науково-допоміжного апарату та специфіка історичного матеріалу — усе це суттєво ускладнювало роботу зі створення нової експозиції.

Однак ці труднощі були подолані. Незважаючи на стислі строки, вдалося провести широку пошукову роботу як у власних фондах музею, так і Харківського історичного музею, Дорожньому архіві Південної залізниці, бібліотеках міста. У результаті цього вдалося значно розширити розділ дореволюційної історії залізниці, більш об'єктивно, на наш погляд, висвітлити період радянської історії.

Розроблена нова концепція та художньо-експозиційне вирішення зберегло традиційне зонування експозиційного приміщення на три зали, яке додатково було акцентоване кольором обладнання, виготовленого дизайнерською фірмою «Укр-СВ». Приміщення та обладнання відповідають сучасному стилю хай-тек, що вдало перегукується з науково-технічною складовою профілю самого музею.

Більша частина ілюстративних експозиційних матеріалів була перетворена в електронний вигляд та роздрукована на пластикових стендах згідно зі створеними макетами та затвердженою структурою експозиції. Громіздкі матеріали розміщені на стелажах та подіумах, але певна потреба в суттєвому експозиційному обладнанні за-

лишається. Загалом, архітектурно-художнє вирішення і сучасний вигляд музейних приміщень спровалюють сильне враження.

Оновлено дві діорами музею: перша з них присвячена участі залізничників у встановленні радянської влади в Харкові, друга — боям за визволення Харкова від німецько-фашистських загарбників 1943 р.

Експозиційні матеріали залу сучасної історії Південної залізниці були дбайливо відіbrane та передані в електронному вигляді відповідальними працівниками окремих служб Південної залізниці. Активна допомога музею з боку громадського активу залізничників зробила можливим створення нового — найбільшого в Харкові — діючого залізничного макету з трьома поїздами (Ретро-поїзд, Столичний експрес, Швидкісний поїзд майбутнього TGV-Лідер), чотирма вокзалами, стрілочними переводами та сигналізацією. Його роботу супроводжує широка фонограма.

Після закінчення оглядової екскурсії або під час проведення окремих заходів музей має можливість показу відеоматеріалів з історії та сучасності магістралі. За останній час складена фонотека музею, яка має зразки ретропозаписів (професійні марші та пісні залізничників радянського часу). У музеї, з огляду на велику чисельність експонатів у відкритому показі, прийнята групова система відвідування з обов'язковим прослуховуванням екскурсії. Відвідувачами музею за перше півріччя його роботи були працівники магістралі та учнівська і студентська молодь Харківщини в приблизно рівному співвідношенні.

Науково-дослідна робота спирається на роботу в мережі Інтернет, бібліотеках та архівах міста. Так, у минулому році була проведена пошукова робота задля створення історичної реконструкції вокзального приміщення, надані консультації та підіbrane матеріали для краєзнавців Харківщини. Поступово створюється бібліографічний апарат, детальніше проводиться атрибуція предметів зі старих музейних фондів.

Створена експозиція має значну насиченість матеріалами, що дозволяє проводити на її базі широку науково-освітню роботу, зокрема тематичні екскурсії по кожному залу або їх частинах.

До відзначення 65-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні розроблено тематичну екскурсію, яка висвітлює роль залізничників у здобутті перемоги, і дві позамузейні пішохідні екскурсії до історичних об'єктів: холодногірського шляхопроводу ім. М. Караєва та паровоза-пам'ятника на території електровозного депо «Жовтень». До цієї ж дати створюється пересувна виставка (четири стен-

ди), заплановано проведення окремих заходів спільно з Радою ветеранів Південної залізниці.

Музей планує брати участь у відзначенні 70-річного ювілею Малої Південної залізниці та інших заходах, які проводитимуться на залізниці й у Центральному будинку науки і техніки Харківської дирекції залізничних перевезень.

У першому півріччі буде проведено облік музеїв та музейних кімнат бойової і трудової слави в структурних підрозділах залізниці. Особливу увагу працівниками музею буде приділено фондовій роботі, дооблаштуванню фондосховища. Гостро стоїть питання створення науково-допоміжного апарату.

Отже, маємо надію на плодотворну роботу Музею історії Південної залізниці на благо харків'ян, гостей міста та працівників Південної магістралі.

Г. П. Ярміш,

заступник директора з наукової роботи

Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди

МИКОЛА СУМЦОВ — ДОСЛІДНИК ТВОРЧОСТІ Г. С. СКОВОРОДИ

В експозиції Національного літературно-меморіального музею (НЛММ) Г. С. Сковороди цілий зал відведено вшануванню пам'яті Г. С. Сковороди. У розділі «Вивчення життя та творчості Г. Сковороди в XIX—XX століттях» чільне місце займає портрет неперевершеного знавця історії Слобожанщини, відомого етнографа, фольклориста та філолога, академіка Миколи Федоровича Сумцова (1854—1922). Учений знаний і як літературознавець, історик культури, музеєзнавець, який прагнув «наблизити здобутки науки до читача з народу». Співробітники НЛММ Г. С. Сковороди пишаються, як багато зробив М. Сумцов для поширення вчення мандрованого філософа, який обрав для вічного спочинку благодатну землю Слобожанщини.

М. Ф. Сумцова по праву називають трудоголіком. Жодна культурна акція харківської інтелігенції не проходила без його участі. Спільно із членами Харківського історико-філологічного товариства він переймався в 1894 р. упорядкуванням могили Г. С. Сковороди з нагоди сотих роковин від смерті філософа.

Досліджуючи історію Слобідського краю, у своїй історико-етнографічній розвідці «Слобожане», у розділі «Відозви про слобожан» Сумцов зазначив: «Треба думати, що люди були заможні і розумні, тим більше, що через 100 літ Слобожанщина робиться

любим краєм славнозвісного філософа Сковороди, що з паличкою в руці і з торбою за плечима багато вештався поміж панами й селянами, навчаючи їх на все добре» [3, с. 70].

До ХІІ Археологічного з’їзду, що відбувся в Харкові 1902 р., учений підготував грандіозну етнографічну виставку, на основі якої в 1905 р. був утворений при Харківському університеті Етнографічний музей. У січні 1920 р. цей музей перетворений на Музей Слобідської України, якому присвоїли ім’я Г. С. Сковороди, про якого в «Хрестоматії по українській літературі» 1918 р. М. Ф. Сумцов сказав: «Сучасники бачили в ньому мандровану академію». М. Красиков у передмові до книги М. Ф. Сумцова «Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України» зазначає: «Сумцов, кажучи так про Сковороду, мав на увазі, звісно, не навчальний заклад, а щось значно більше» [3, с. 33].

На жаль, друкованих робіт або рукописів про Г. С. Сковороду часів життя вченого у фондах нашого музею немає. Проте їх зміст відомий із сковородознавчих праць інших визначних дослідників учення українського Першорозуму, зокрема з робіт академіка Д. Багалія, відомого вченого-сковородознавця А. П. Ковалівського (1895–1969), 115-річчя від дня народження якого ми вшанували в лютому цього року.

Наш музей видрукував сковородознавчі роботи А. Ковалівського. У передмові до книги доктор філософських наук, професор ХНПУ ім. Г. С. Сковороди Леонід Ушkalov зазначає: «Професор Харківського університету Андрій Ковалівський був одним із найцікавіших і найглибших дослідників життя та творчості Григорія Сковороди під добу українського Ренесансу 1920-х років. Талановитий і молодий на ту пору вчений активно рецензує сковородинознавчі розвідки, які з’являються в Україні та за кордоном... публікує та коментує присвячені Сковороді прецикаві уривки з «Історії української філософської думки» Миколи Сумцова» [2, с. 3]. Цілий розділ у книзі відводиться дослідницьким рукописам академіка Сумцова про Сковороду. У передмові до сумцовських робіт А. Ковалівський визначає, які фундаментальні дослідження провів М. Ф. Сумцов, готовуючи матеріали про Г. С. Сковороду. У 1927 р. А. Ковалівський опублікував у «Бюллетені Музею Слобідської України» (№ 2/3) сковородинознавчу працю померлого академіка М. Ф. Сумцова — розділ з незакінченої «Історії української філософської думки». У передмові до неї Ковалівський приділяє увагу зв’язкам філософії Сковороди з філософією Заходу (Швейцарії та Франції) і з староукраїнською культурою XVII—XVIII ст.

Дослідження М. Сумцова про Г. Сковороду складають 126 аркушів, які, у свою чергу, розподіляються так: 1) Вовенарг і Сковорода — 30 аркушів; 2) Сковорода і Аміель — 14; 3) філософські паралелі до Сковороди — 8; 4) Сковорода і Ерн — 35; 5) Г. Смотрицький і Сковорода — 5; 6) Дм. Туптало (Ростовський) і Сковорода — 10; 7) Сковорода і Біблія — 9; 8) перевага в Сковороди разуму. Скука-тоска — 10.

За часів М. Сумцова Г. Сковороду пов'язували із західною філософською думкою через Даніеля Мейнгарда, також проводили аналогії зі Спінозою, античними письменниками та «отцями церкви». М. Ковалинський, перший біограф Г. Сковороди, згадує про любов філософа до Платона, Сенеки.

До цього ряду західних авторів М. Сумцов додає ще двох — Вовенарга та Аміеля. Як зазначає А. П. Ковалівський, «перший з них був провансальєр. Але тип філософського думання „Півдня Франції“ в даному разі наближається до швайцарського. Для нас же надто цікавий той факт, що провансальський народ займає відносно Франції положення, аналогічне до того, що займала Україна в царській Росії. Врешті, що до Аміеля, то, звичайно, ніякого реального зв'язку його зі Сковородою нема чого усталювати, оскільки Аміель жив у XIX столітті, але він був женевець, філософ, вірний по духу тій старій швайцарській філософській течії і таким чином ще раз зв'язує собою Сковороду з усім колом швайцарської думки» [2, с. 67].

Стаття «Сковорода і Ерн» відкриває іншу важливу проблему: зв'язок Сковороди зі старою українською літературою. М. Сумцов зазначає, що російські дослідники силкуються втягти Сковороду до російської філософії, навіть нівачать учения Г. Сковороди (Л. Карсавін у праці «Восток, Запад и русская идея» 1922 р. на с. 57 зазначав, що російські філософи були містиками, не «кажучи навіть про Сковороду, що зробився відомим в значній мірі завдяки своєму прізвищу»). Важливим є те, що стаття М. Сумцова веде нас до подальшого детальнішого вивчення Сковороди на грунті українського культурного життя, причому його нариси про Сковороду й Гарасима Смотрицького та Дмитра Туптала (Ростовського) є наступними розробками цих проблем.

Рукописами М. Сумцова цікавився академік Д. І. Багалій. У своїй великій праці «Г. С. Сковорода» він наводить короткий зміст V—VIII розділів дослідження М. Сумцова. Вони і сьогодні викликають велику зацікавленість для кожного, хто працює над вивченням питань, пов'язаних з філософією Сковороди: 1) зв'язку Сковороди

із західньою філософією; 2) питання коренів його в попередній філософській думці в Україні.

Д. Багалій у своїй розвідці про Г. Сковороду в другому розділі «Погляди на особу Г. С. Сковороди» відводить дослідженням М. Сумцова про Сковороду та Ерна багато місця, зосереджуючи увагу на зв'язках Сковороди з українським народом. Усіх дослідників вражає фундаментальна робота В. Ерна про Г. Сковороду, в якій він зазначає: «...фигура Сковороды — одна из самых замечательных на протяжении всей истории человеческой мысли и жизнь его есть одна из тех редких, чистых и благородных жизней, которыми по справедливости может гордится человечество» [2, с. 156] і одночасно обурює ставленням до українського народу: «Некультурность почти бродячего населения, на забывшего еще свою давнюю склонность к приключениям, только что начинающего оседать, создается, сочетается с изобилием природы... Если душа Сковороды родилась в недрах космической жизни, то тело его родилось в стране варварской полукультуры, в стране стихийной природности» [2, с. 156]. Головна ж ідея статті М. Сумцова полягає в тому, що Сковорода був сином свого народу і є не першим паростком, а останньою розкішною квіткою старого життя і світогляду українського народу.

М. Ф. Сумцов дуже високо цінував культурні надбання українського народу, тому й ставив за мету глибоко їх вивчити і донести до нашадків. Підсумком його грандіозної наукової роботи був, беззаперечно, Музей Слобідської України, якому як вияв великої поваги і любові до народного любомудра (як уже зазначалося раніше) було присвоєне ім'я Григорія Савича Сковороди. Продовженням музеєзнавчої справи М. Сумцова, його глибокої поваги до народного генія було створення співробітниками Харківського історичного музею в 1972 р. на відзначення 250-річчя Г. С. Сковороди експозиції літературно-меморіального музею геніального філософа. А колектив співробітників нашого музею пишається, що і ми причетні до дослідження творчості видатних діячів української культури — М. Ф. Сумцова та Г. С. Сковороди.

Список використаної літератури

1. Багалій Д. Український мандрований філософ Григорій Сковорода.— К.: Орій, 1992.— 469 с.
2. Ковалівський А. Григорій Сковорода: дослідження і переклади.— Х.: Атос, 2007.— 213 с.
3. Сумцов М. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України.— Х.: Атос, 2008.— 557 с.

О. А. Желтобородова,
зав. відділу ХІМ

**РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ
У ХАРКОВІ у кінці XIX — на початку XX ст.
МІСЬКЕ УЧИЛИЩЕ ім. О. С. ПУШКІНА**

З перших моментів заселення нашого краю була закладена система освіти на Слобожанщині. Письмові документи XVII ст. вказують на відкриття початкових шкіл ще 1675 р. Д. І. Багалій у своїй праці «Історія Харкова за 250 років існування» писав, що на Слобожанщині, а особливо в місті Харкові, населення прагнуло вивчати грамоту [1, с. 660].

У XIX ст. у Харківській губернії розвиток системи освіти був підпорядкований земській управі. Саме її юрисдикції належало право відкривати та контролювати роботу початкових та середніх шкіл. Велику роль у навчанні нижчих верств населення відігравали церковнопарафіяльні школи. Специфікою регіону було відкриття та діяльність Харківського імператорського університету і його вплив на стан просвітництва. Прогресивна громадськість міста неодноразово виступала з клопотаннями про розширення кількості початкових та середніх освітніх закладів.

Початкові навчальні заклади в Харківській губернії поділялися на школи писемності, парафіяльні училища, повітові народні училища. У закладах першої категорії учнів навчали читанню та письму, арифметиці, вони вивчали Закон Божий. У парафіяльних училищах до навчального процесу додавалися курси з історії та природознавства, а також церковний спів. Організовані на кошти парафії, приватних осіб або громадських організацій, ці заклади були досить бідними, не мали державного кошту і призначалися для дітей нижчих верств населення [1, с. 667].

Підручниками для навчання слугували Євангеліє, Псалтир, Часослов, Молитовник, букварі: «Наше родное», Русский букварь, азбуки.

Початкова освітня структура XIX — початку XX ст. постійно змінювалася, як і склад попечителів. Так, засновником парафіяльних училищ у місті було Харківське громадське управління. До просвітництва залучалася не лише інтелігенція, а й купецтво, ремісничі цехи та приватні особи. Часто училища та школи виникали з ініціативи купців, які жертвували гроші, землю або будівлі для шкіл. Таким чином виникли 3-те парафіяльне училище, попечите-

лем якого був купець М. С. Клементов, та Іллінське парафіяльне училище для жінок на Москалівці [3, с. 32, 33].

Яскраву сторінку в розвитку освіти на Харківщині вписав видатний учений, педагог М. Ф. Сумцов. У 1898 р. він очолив спеціально обрану Училищну комісію міської думи, що мала дослідити можливість введення в Харкові загального навчання.

У 1902 р. було відкрито міське училище ім. О. С. Пушкіна, попечителем якого став М. Ф. Сумцов. Воно було створене на основі Положення 1874 р. з п'яти училищ: 4-го, 5-го, 10-го міських парафіяльних, 1-го і 3-го міських навчальних. Училище складалося з 16 класів. Навчалися тут діти середнього класу та бідноти. Строк навчання складав три роки. За дозволом попечителя в цьому училищі працювало п'ять законовчителів та 15 вчителів з наданням їм права служби та пенсії. Цей навчальний заклад по суті став полігоном для випробування педагогічних новинок та початком їх використання повсюдно. Так, наприклад, були введені додаткові навчальні дисципліни — спів, музика, малювання, гігієна, трудове навчання та фізичне виховання. Okрім цього, багато було зроблено для покращення санітарних умов навчання. У школі діти отримували гарячі сніданки. Було створено кілька навчально-допоміжних закладів та введено в практику проведення позанавчальних заходів. Училище повністю утримувалося за рахунок міських коштів у розмірі 18 167 қрб. [2, с. 116].

Сприятлива атмосфера нового складу міської думи 1902 р. забезпечила поступовий розвиток мережі міських початкових училищ. У 1914 р. їх було вже 37 [1, с. 672]. Але цей процес гальмували матеріальні труднощі та, у країному разі, пасивна державна політика щодо народної освіти.

Отже, хоча освіта на Харківщині і мала всі риси загальноросійської системи, але були і власні прогресивні досягнення. Насамперед, до просвітництва мас залучалася громадськість — інтелігенція, купецтво, цехові організації та приватні особи. Процес розвитку освіти був поступовим і згодом вийшов на якісно новий рівень. Уже на початку ХХ ст. істотно збільшилася кількість шкіл та училищ у місті Харкові, в яких навчалися представники різних соціальних верств.

Список використаної літератури

1. *Багалій Д. І., Міллер Д. П.* Історія міста Харкова за 250 років його існування (1655—1905 рр.).

2. Звіт про міські навчальні училища у Харкові за 1903 рік.— Х., 1904.
 3. Список учебових закладів Харківської губернії.— Х., 1916.— 44 с.

Ю. А. Конюшенко,

ст. наук. співробітник ХІМ

**УНІВЕРСИТЕТСЬКІ РЕФОРМИ 1863 та 1884 років
ТА ЇХ ВПЛИВ НА СИСТЕМУ ВИЩОЇ ОСВІТИ
другої половини XIX ст.**

У другій половині XIX ст. у Російській імперії починається процес піднесення вищої освіти та науки. Цей процес був зумовлений низкою обставин: бурхливим розвитком капіталізму після скасування кріпосного права, необхідністю модернізації держави в усіх галузях, а особливо в її інтелектуалізації і забезпечені кваліфікованими спеціалістами, які за рівнем своєї підготовки відповідали б новим умовам. У багатьох галузях зростає необхідність у кваліфікованих спеціалістах, що, у свою чергу, висуває потребу в усе більшій чисельності людей інтелектуальної праці. Невипадково за цих умов одними з центральних реформ XIX ст. у галузі освіти та науки стали університетські реформи, що були проведені 1863 і 1884 рр. Ці реформи мали безпосередній, але неоднозначний вплив на розвиток навчально-освітнього напряму університетів, а також на науково-дослідний розвиток. Розроблені в результаті цих реформ університетські статути регламентували не лише організаційну і навчальну діяльність наукових осередків, але і мали вплив на рівень розвитку наукової практики.

У 1863 р. під тиском передової громадськості урядом було затверджено новий, більш прогресивний університетський статут, що отримав назву «Загальний статут російських університетів» [1, с. 426]. Активну участь у розробці статуту 1863 р. брали професори Імператорських Петербурзького, Московського, Київського, Харківського університетів, які покладали на нього великі надії. Над розробкою цього статуту працювали близько п'яти років. Хоча не всі побажання і зауваження були враховані, затвердження статуту громадськість зустріла із задоволенням.

Цей документ створював сприятливіші умови для наукової і навчальної діяльності університетів. Відповідно до статуту, окрім збільшення фінансування, суттєво розширивалися права університетського самоврядування: університетських рад і професорських колегій. На посаді ректора, деканів, професорсько-викладацького

складу обирали шляхом голосування. З цього часу для вирішення питань, пов'язаних з навчально-методичним, науковим процесами, фінансовою та господарською діяльністю, надавалися широкі права університетським радам, факультетам і правлінням. Статут 1863 р. дещо обмежував владу міністерства і попечителів над університетами, однак вони все ж залишалися головними адміністраторами [4, с. 940, 941].

Реформа 1863 р. позитивно позначилася не лише на організаційній діяльності університетів Російської імперії. Статут дозволяв подальші зміни в розвитку наукової діяльності. Зокрема, університетам надавалася можливість з дозволу міністра народної освіти Російської імперії засновувати наукові товариства, як зазначалося в статуті, «для удосконалення загальними зусиллями будь-якої визначеної частини науки і для обговорення засобів підняття їх рівня в університетах» [4, с. 953].

Отже, до середини XIX ст. в університетах склалася стабільна структура, що була закріплена статутом 1863 р. Університети були осередками видатних наукових сил, а передова наукова громадськість визначала клімат університетських центрів. У 70-ті рр. XIX ст. внаслідок зростання матеріальної бази, що використовувалася як для наукових досліджень, так і для навчання, наукова і суспільна роль університетів ще більше посилилася.

Разом з тим, під впливом соціально-економічного розвитку пореформеної Росії в студентському середовищі відбувався процес зміни соціального складу, що призвело до зменшення у 1860—1870-ті рр. питомої ваги дворянства майже на 20 %. Ураховуючи те, що студентство того часу складало своєрідну групу суспільної структури Російської імперії і його роль у суспільно-політичному русі визначалася майновим станом, студентські заворушення ставали частішими, масштабнішими і мали сильніше ідеологічне забарвлення.

У цих умовах уряд вважав за необхідне вжити відповідних заходів, а саме — посилити контроль над університетами. Підготовка до розробки нового статуту університетів розпочалася з виданого ще в серпні 1872 р. циркуляру міністра народної освіти до попечителів. Циркуляр містив звернення через попечителів до університетських рад висловитися щодо бажаних змін до статуту. На засіданнях вчених рад циркуляр обговорювали восени 1872 р. і зазначали, що радикальні зміни існуючому статуту не потрібні і швидкий перегляд статуту підірве віру в непохитність положень закону, по-

бажання ж торкалися головним чином покращення матеріального стану університетів.

Наступні кроки в підготовці нового загального університетського статуту були зроблені в 1873 та 1874 рр. Так, у серпні 1873 р. по Міністерству народної освіти вийшла постанова «Про підсилення засобів для підготовки учителів з давніх мов», що фактично підготувала ґрунт до майбутнього реформування [2, с. 2141–2144].

Наприкінці 1874 р. під головуванням міністра народної освіти П. О. Валуєва створено особливу міністерську нараду для дослідження питання студентських заворушень. Висновок, який було зроблено,— безумовна необхідність проведення реформи, бо основні причини студентських виступів полягали у «внутрішній організації університетів». Для початку цієї реформи міністерська нарада рекомендувала обмежити автономії університетських колегій, ввести новий, більш суворий порядок призначення професорів, посилити урядовий контроль за викладанням тощо [1, с. 501].

Уже в 1875 р. була створена комісія з перегляду університетського статуту під головуванням нового міністра народної освіти І. Д. Делянова [3, с. 898]. Основні положення нового університетського статуту якраз і були розроблені під час роботи цієї комісії. За пропозицією голови комісії проведено обстеження на місцях нової на той час методики вивчення стану університетів. Члени комісії були направлені до університетів. Декілька місяців восени 1875 р. вони відвідували лекції, проводили бесіди з професорами, оглядали кабінети і лабораторії. Результатом цих перевірок, на основі зібраного матеріалу, стало вироблення пропозицій для майбутнього університетського статуту, текст якого в основних рисах поступово був сформульований [5, с. 137].

1 березня 1881 р. було вбито царя Олександра II. Це суттєво вплинуло на загальний внутрішньopolітичний курс уряду, зокрема на ключову для того часу проблему «університетського питання». Царський уряд був стурбований поширенням небезпечних для самодержавства ліберальних, соціалістичних ідей, особливо серед студентства, і вважав, що саме університети є «гніздами царевбивць» [6, с. 110]. Невідкладність вирішення урядом цієї проблеми поставила особливо гостро на початку 1880-х рр.

У 1884 р. було здійснено контрреформу вищих навчальних закладів: статут 1863 р. замінено новим, більш консервативним. На відміну від попереднього, у створенні якого брали участь професори університетів Російської імперії, проект статуту не був направ-

лений до університетів, уряд не бажав оприлюднення цього проекту. Небажання суспільного розголосу легко пояснювалося тим, що навіть у Державній раді більшість членів висловилися проти затвердження проекту нового статуту. Однак підтримка Олександром III проекту статуту на загальних зборах Державної ради вирішила долю цього проекту. У серпні 1884 р. новий університетський статут був затверджений імператором і став головним нормативним документом, що регулював все університетське життя [5].

Прийняття статуту 1884 р. негативно відбилося на університетському самоврядуванні і університетській діяльності загалом. Новий статут позбавляв університети, у тому числі й Новоросійський, будь-якої автономії. Згідно із цим статутом, керівництво університетом надавалося безпосередньо попечителю навчального округу і ректору. Плани і програми занять затверджував попечитель, який і контролював їх виконання [5, с. 986]. Кожні чотири роки міністр народної освіти мав призначати ректора. Деканів на такий же строк призначав попечитель навчального округу [5, с. 989]. Таким чином, була ліквідована виборність ректора, деканів, професорів. Вакантні професорські посади могли обійтися тільки ті особи, які отримували персональне затвердження міністром. Рада університету втратила всі права, пов'язані з керуванням навчально-методичними, науковими процесами, фінансовою та господарською діяльністю. У компетенції Ради залишалися лише питання навчальної і наукової роботи другорядного характеру [5, с. 997, 998]. Відтепер міністр безпосередньо мав значний вплив на діяльність університетів, а курс урядової політики в цілому спрямовувався на підкорення університетів міністерському, а точніше — урядовому впливу та контролю. Як зазначила дослідниця Г. І. Щетиніна, вивчаючи університети Російської імперії, «наукові інтереси університетів були принесені в жертву політичним цілям» [6, с. 115].

Найсильніше нововведення зачепили університетську історико-філологічну освіту. Становище з викладанням історії на історико-філологічних факультетах було покращене впровадженням статуту 1863 р., згідно з яким факультет поділявся на три спеціальні відділення: історичне, слов'яно-руське і класичне [7, с. 803]. Статут 1884 р. ліквідував цей поділ, перетворивши університети в суто класичні навчальні заклади. За рішенням Міністерства народної освіти основними предметами для студентів історико-філологічних факультетів протягом чотирьох років ставали давні мови, міфологія і давня історія. Необов'язковими вважалися університетські курси з історії Росії, російської мови і літератури, а також

слов'янського мовознавства. Розглядаючи статут 1884 р. і його вплив на університети, дослідниця Г. І. Щетиніна зазначила, що саме зміна характеру історичної освіти була одним з головних доводів для перегляду статуту 1863 р. [6, с. 158]. Обмеження викладання вітчизняної історії і літератури було розраховане на стримання критики суспільного і державного устрою серед студентів. Але ці заходи не справили належного впливу. У 1884—1890 рр. студентство продовжувало боротьбу проти реакції.

Загроза дезорганізації навчальної роботи історико-філологічних факультетів, відтік студентів, нездоволення професорсько-викладацького складу, що проявлялося навіть у відкритій полеміці, змусило міністерство у 1889 р. відновити попередній порядок викладання.

Отже, підсумовуючи все вищесказане, необхідно зазначити, що в другій половині XIX ст. у сфері народного просвітництва урядовий курс визначався суперечливістю. Невдовзі після затвердження прогресивного університетського статуту 1863 р. урядом була здійснена контрреформа — введений університетський статут 1884 р. Останній був найбільш типовим виявом реакції у сфері освіти. Сподівання правлячих кіл на заспокоєння університетів, на стійкість системи, що підкріплювалася не лише статутом 1884 р., а й рядом циркулярів та адміністративних розпоряджень, не спровадилися. Університети, усупереч подібній урядовій політиці, продовжували залишатися провідними центрами передової наукової думки.

Список використаної літератури

1. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802—1902.— СПб.: Изд. Министерства народного просвещения, 1902.— 786 с.
2. Об усилении мер для приготовления учителей по древним языкам // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения.— СПб., 1877.— С. 2141—2144.
3. Об учреждении комиссии для пересмотра университетского устава // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения.— СПб., 1878.— Т. 6.— С. 898.
4. Общий устав Императорских российских университетов // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения.— СПб.: Типография «Общественная Польза», 1865.— Т. 3.— С. 923—990.
5. Общий устав Императорских российских университетов. Царствование Императора Александра III. 1884 год // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения.— СПб., 1893.— Т. 9.— С. 985—1026.

6. Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 года.— М.: Наука, 1976.— 232 с.
7. Энциклопедический словарь.— СПб.: Издатели Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А., 1895.— Т. XV.— 458 с.

Ю. А. Конюшенко,
ст. наук. співробітник ХІМ

**ХАРКІВСЬКА ПЕРІОДИКА У ВІССВІТЛЕННІ ГРОМАДСЬКОГО
ЖИТТЯ ХАРКОВА другої половини XIX — початку ХХ ст.
у КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ**

Газети і журнали як історичне джерело привертають увагу багатьох дослідників. Цікавим явищем серед комплексу документального матеріалу з історії Харкова XIX ст. є міська періодична преса, що тривалий час досліджувалася епізодично або використовувалася лише як ілюстративний матеріал.

У другій половині XIX — на початку ХХ ст. у Харкові існувала широка і різноманітна мережа періодичних видань. У цей період виходили такі міські газети: «Народное дело» — видання Харківського губернського земства, «Бюллетень союза союзов», «Утро», «Харьковские ведомости», «Харьковские губернские ведомости», «Харьковский вестник», «Южный край» та журнали: суспільно-політичний «Молодик», гумористичний «Жало», «Известия Русского общества», «Всеобщая компания электричества», ілюстрований літературно-художній щотижневик «Колосъ», «Нота», «Свет правды», «Творчество» та багато інших. Цікавими доповненнями до газет «Утро» і «Южный край» були ілюстровані додатки, що містили унікальні фотографії з нагоди визначних подій в історії міста та губернії.

У фондах Харківського історичного музею зберігається значна колекція газет і журналів дореволюційного періоду, загальна кількість яких складає 1457 примірників. Серед них особливий інтерес для дослідження громадського життя Харкова другої половини XIX — початку ХХ ст. становлять газети «Харьковские губернские ведомости», «Южный край» та «Утро». У цих виданнях міститься величезний різноплановий матеріал, що торкається різних цікавих подій і аспектів суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя міста Харкова в зазначеній період.

Газета «Харьковские губернские ведомости» — перша державна газета, що видавалася в Харкові з 1838 р. [28, с. 3]. «Харьковские

губернские ведомости» як тип офіційного видання складалися з двох частин: офіційної й неофіційної. У першій друкувалися царські укази, накази, розпорядження та оголошення уряду й місцевої адміністрації, повідомлення про переміщення по службі й нагородження урядовців. Офіційну частину підписував до друку або сам губернатор, або спеціально призначений губернським правлінням високопоставлений чиновник [26, с. 49]. Неофіційна частина містила нариси, огляди, нотатки, статистичні матеріали, хроніку подій Харківщини. Серед статей, що висвітлюють різні аспекти життя міста й губернії, особливий інтерес становлять матеріали, в яких розповідається про події, що мали важливе значення для суспільства. Так, наприклад, у № 265 за 14 жовтня 1890 р. [10] була надана інформація про відкриття в слободі Гайївка Зміївського повіту церковнопарафіяльної народної бібліотеки, книжковий фонд якої складав близько 150 примірників; у додатку до газети «Харьковские губернские ведомости» від 9 грудня 1906 р. [11] був надрукований перелік осіб, що мали право брати участь у Харківському міському зібрannі по п'ятому політичному округу м. Харкова. Крім цікавої інформації, підкріпленої статистичними матеріалами, газетні статті виступають джерелом для вивчення окремих питань з життя міста.

З 1880 р. у видавництві О. О. Юзефовича було розпочато друк газети «Южный край», що виходила щоденно два рази на день: уранці та увечері [27, с. 92]. Це видання було вільним від необхідності відображати погляди губернського начальства і стало альтернативою державній газеті «Харьковские губернские ведомости» [27, с. 94]. Як зазначали Д. І. Багалій та Д. П. Міллер у праці «История города Харькова за 250 лет его существования», «Южный край» став конкурентом «Харьковским губернским ведомостям» [25, с. 789]. «Южный край» містив інформацію різнопланового характеру: загальноімперські новини, рекламну інформацію тощо, але основну увагу було зосереджено на висвітленні місцевих подій адміністративного, культурного і громадського життя. Так, на сторінках цієї газети можна почерпнути цікаві відомості культурного життя губернського Харкова, наприклад повідомлення про засідання Держдуми з нагоди сторічного ювілею від дня народження М. В. Гоголя [14]; узнати інформацію про актуальні політичні події — висвітлювалися поїздка Д. І. Багалія до Петербурга та його клопотання про звільнених студентів, які брали участь у студентських заколотах [15]; урядову діяльність — статті про діяльність Держдуми та новий виборчий закон [13]; огляд газет та журналів

[12]. Газета супроводжувалася ілюстрованим додатком, в якому були поміщені фотографії, що висвітлювали, наприклад, такі події: ювілейні заходи, присвячені 100-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка [22], 25-річчю з дня смерті М. Є. Салтикова-Щедріна [23], 10-річчю Товариства трудящих жінок у Харкові [24]; свято весни на Харківському іподромі [16]; проведення фотографічної виставки у Харкові [18]; свято «Ялинка», влаштоване для бідних дітей міста [19]; масові заходи, що проводилися на харківському іподромі в травні 1910 р. [20]; перебування Олександра III у Спаському скиту біля Харкова та С. В. Рахманінова у Харкові [21], а також фотографії артистів драматичної трупи Харківського міського театру сезону 1909—1910 рр. [17].

21 листопада 1906 р. у нашому місті почала виходити політична, суспільна, літературна та економічна щоденна газета «Утро». Її поява стала явищем в історії харківської преси початку ХХ ст. і безпосередньо пов'язана із зростанням економічної могутності міста [27, с. 75]. Статті цього видання містили інформацію про відкриття засідання Держдуми [1, 2], висвітлювали події загальнодержавного значення — «Да здравствует освобожденная Россия! Народное Представительство! Армия и флот!» [3], зреchenня від престолу й Маніфест Миколи II [4] тощо. В ілюстрованому додатку до газети друкувалися відомості просвітницького та громадського життя Харкова. Це фотографії та матеріали, присвячені 80-річному ювілею Л. М. Толстого [5], серії гумористичних малюнків про роботу транспорту в Харкові [6], матеріали про курси вчителів у Харкові [7], Педагогічну виставку в Харкові [8], похід по харківським вулицям «К предстоящему дню цветка в пользу детских приютов в Харькове» [9]. Отже, харківська преса була інформаційним джерелом, що знайомило харків'ян та жителів околишніх міст і сіл з визначними подіями, які мали резонанс у всіх сферах діяльності та життя суспільства. На сторінках харківських газет можна було знайти цікаву інформацію і про загальнодержавні реформи, і про воєнні події, багато та різнопланово висвітлювалося наукове, громадське та культурне життя.

Революційні події 1917 р. та Громадянська війна негативно позначилися на загальній видавничій діяльності країни. Більшість газет, що друкувалися в Російської імперії, припинили своє існування. Подібна доля спіткала майже всі харківські газети, серед яких були й «Харьковские губернские ведомости», «Южный край» та «Утро».

Список використаної літератури

1. Утро.— 1907.— № 74.— 20 февр. (ХІМ, Г-4673).
2. Утро.— 1910.— № 79.— 16 февр. (ХІМ, Інв. 22419).
3. Утро.— 1917.— № 59.— 2 марта (ХІМ, Інв. 26559).
4. Утро.— 1917.— № 61.— 4 марта (ХІМ, Інв. 11266).
5. Ил. прил. к «Утро».— 1908.— № 529.— 31 авг. (ХІМ, ГЖ-261).
6. Ил. прил. к «Утро».— 1908.— № 599.— 23 нояб. (ХІМ, ГЖ-251).
7. Ил. прил. к «Утро».— 1913.— № 1994.— 16 июня (ХІМ, ГЖ-252).
8. Ил. прил. к «Утро».— 1913.— № 2008.— 30 июня (ХІМ, ГЖ-254).
9. Ил. прил. к «Утро».— 1913.— № 2087.— 2 сент. (ХІМ, ГЖ-253).
10. Харьковские губернские ведомости.— 1890.— № 265.— 14 окт. (ХІМ, Г-5096).
11. Ил. прил. к «Харьковские губернские ведомости».— 1906.— 9 дек. (ХІМ, ГЖ-19).
12. Южный край.— 1887.— № 5803 (ХІМ, НВФ-13075).
13. Южный край.— 1907.— № 9158.— 9 июня (ХІМ, НВФ-11059).
14. Южный край.— 1909.— № 9641.— 20 мая (ХІМ, Інв. 7191).
15. Южный край.— 1911.— апр., май (ХІМ, Інв. 22422/14).
16. Ил. прил. к «Южный край».— 1909.— № 9700.— 31 мая (ХІМ, ГЖ-256).
17. Ил. прил. к «Южный край».— 1909.— № 9792.— 20 сент. (ХІМ, Г-5738).
18. Ил. прил. к «Южный край».— 1909.— № 9822.— 25 окт. (ХІМ, Г-5745).
19. Ил. прил. к «Южный край».— 1909.— № 9874.— 25 дек. (ХІМ, Г-5759).
20. Ил. прил. к «Южный край».— 1910.— № 9996.— 23 мая (ХІМ, Г-5735).
21. Ил. прил. к «Южный край».— 1913.— № 11689.— 20 окт. (ХІМ, НВФ-13198).
22. Ил. прил. к «Южный край».— 1914.— № 12032.— 10 мая (ХІМ, НВФ-2665).
23. Ил. прил. к «Южный край».— 1914.— № 12019.— 27 апр. (ХІМ, ГЖ-258).
24. Ил. прил. к «Южный край».— 1914.— № 11936.— 9 марта (ХІМ, ГЖ-259).
25. *Багалей Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования.— Репринт. изд.— В 2 т.— Х., 1993.— Т. II.— 975 с.
26. *Михайлін І. Л.* Нарис історії журналістики Харківської губернії.— Х.: Колосрит, 2007.— 368 с.
27. Українська преса у фонді ХДНД ім. В. Г. Короленко: Друкованій каталог.— Вип. 1: Газети (1817—1923).— Х., 1999.— 103 с.
28. Харьков и губерния на страницах газеты «Харьковские губернские ведомости»: 1838—1917.— Х., 1993.— Вып. 1: 1881—1891.— 123 с.

В. О. Казус,
зав. відділу ХІМ

**ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ У ХАРКОВІ
(БЕРЕЗЕНЬ — ЛИСТОПАД 1917 р.)
(НА ОСНОВІ МАТЕРІАЛІВ ДАХО)**

Після становлення в Києві української Центральної ради вона набирає політичної ваги по всій Україні. На Слобожанщині, у Харкові теж розгортається український національно-визвольний рух. 3 березня 1917 р. в місті відбувається мітинг, на якому було вирішено провести українські загальні збори, які й відбулися 8 березня в Громадській бібліотеці, куди прийшло близько 1500 осіб — робітники, студенти, солдати, інтелігенція. Збори обрали організаційний комітет, який мав своїм завданням заснувати нові українські організації і підготувати та скликати Перший губернський український з'їзд. Головою оргкомітету було обрано відомого діяча української культури Гната Мартиновича Хоткевича, членами — літератора О. Синявського, професора С. Тимошенка, студентів М. Плевко і Т. Олексіюка та ін.

Організаційний комітет розгорнув роботу з організації й активізації українських сил у Харкові й губернії, установив тісний контакт з Центральною радою. Представники з'їзду брали участь у роботі Національного конгресу, який проходив у Києві 6—8 квітня. На цей конгрес прибули делегати від різних політичних, військових, культурно-освітніх організацій, загальним числом 1500 осіб. Конгрес констатував, що тільки національно-територіальна автономія України в змозі забезпечити потреби українського народу та всіх інших народів, що живуть на українській землі, а єдиною відповідною формою держаного устрою для Росії конгрес визнав «федеративну демократичну республіку». Відбулися вибори нового складу Центральної ради, від Харкова та губернії до її складу увійшли: від м. Харкова — С. Тимошенко, С. Прокопович, О. Синявський; від Харківської губернії — П. Зайцев, Калиненко, Ушкан, Рубас; від представників військових та селянства Харківщини — Кущ.

16 квітня 1917 р. у Харкові відбувся підготовлений організаційним комітетом Перший губернський український з'їзд. Зібралися представники військових частин, повітових і волосних громадських комітетів, земських управ, «Просвіти», кооперативів, жіночої спілки, селянських спілок та інших українських організацій. У газеті «Рідне слово», що виходила в той час у Харкові, у статті «Перший

Український з'їзд Слобожанщини» так описувалась ця подія: «От і ми, слобожани, відбули свій Перший Український з'їзд Слобожанщини. Зал прикрашений українськими жовто-блакитними і червоними прапорами. Над містами Презідіума висять прекрасно убраний портрет геніального сина України Т. Г. Шевченка. З'їзд відчиняє голова Харківського Організаційного Українського комітету П. Г. Хоткевич. Він вітає з'їзд і пропонує обрати Презідіум. Одноголосно були обрані: головою П. професор Зайкевич, товаришами голови П. Тимошенко і П. Нечипоренко». З'їзд ухвалив усі рішення Національного конгресу, вітав Центральну раду і висловив її повну підтримку, а також «постановив післати привітання Київській Центральній раді такого змісту: «Перший Український з'їзд Слобожанщини, котрий зібрався 16 квітня в м. Харкові, вислухавши докладів делегатів, які були від Слобожанщини на Всеукраїнському З'їзді у Київі, вітає Київську Центральну Раду і висловлює бажання її успіху в здійсненні резолюцій, котрі були виголошенні на Всеукраїнському З'їзді, і запевняє Раду, що Українське населення Слобожанщини буде всіма засобами підтримувати Раду і її одну буде визнавати представницею Українського Народу в Російській Державі» [1, арк. 31, 32].

Було обрано губернську українську раду, яка стала місцевим органом Центральної ради і мала здійснювати автономію Слобожанщини. До неї увійшли українські соціал-демократи, українські есери, соціалісти-федералісти та представники інших українських організацій. Від Харкова до неї було обрано 15 осіб — Г. Хоткевич, С. Тимошенко, О. Синявський, Г. Михайличенко та ін. Головою губернської української ради став член УСДРП С. Тимошенко.

Губернська українська рада навесні — влітку 1917 р. як представниця Центральної ради розгорнула широку діяльність, зокрема зі створенням повітових і міських українських рад і по посиленню їх діяльності. Рада намагалася всебічно охопити життя губернії, її представники працювали в складі різних комісій: фінансової, контрольно-ревізійної, шкільної, просвітньої, агітаційної, редакційно-видавничої, організаційно-адміністративної, економічно-агрономічної, маніфестаційної, правничої. З Генерального секретаріату до цих комісій надходили циркуляри із запрошеннями на агрономічно-економічні з'їзди та Земські збори. Так, циркуляр № 1 від 10 листопада 1917 р. доводив до відома, що «настають часи чергових Земських зборів нового народного земства... Агрономічна допомога селянству є одним з найбільших завдань земств, бо в більшості від землі беруться ті засоби, на які існують усі земські

установи і на які провадиться вся земська робота. Від розвитку агрономічної допомоги населенню та доброї її постановки належить добробут людності, багатство України та розвиток її торгово-вельного балансу. У часи, коли у зв'язку з земельною реформою має збільшитися кількість дрібних господарств, коли мають перейти до рук селянства великі культурні маєтки, урожай в яких були значно більші, ніж на селянських землях, особливо треба дбати про те, щоб врожаї з цих земель не підували, бо зменшення врожаїв загрожує великою небезпекою Україні» [1, арк. 22].

Восени 1917 р. губернська українська рада активізувала свою діяльність. 24—25 вересня 1917 р. працював Другий з'їзд представників населення Слобожанщини, на якому зібралися 400 делегатів від військових організацій, «Просвіти», кооперацій, волосних земств, учителів, студентів та селян. У питанні про владу з'їзд висловився за те, щоб у Росії влада належала «революційній демократії, а на Україні — Центральній раді». У питанні про поточний момент з'їзд виступив, як писала газета «Рідне слово», проти коаліції з буржуазією, «за здійснення робітничого контролю над виробництвом і розподілом продуктів, за обкладення податком цenzових класів і позбавлення останніх представництва в парламенті» [2, арк. 82]. На з'їзді замість Харківської губернської української ради була обрана Рада Слобідської України. Її головою було обрано лідера українських есерів міста О. П. Северова-Одоєвського. 25 жовтня 1917 р. у Петрограді перемогло збройне повстання, кероване більшовиками, утворився перший радянський уряд — Раднарком Росії. У Харкові 26 жовтня був створений Військово-революційний комітет, до якого ввійшли 56 представників різних партій, у тому числі 32 представники українських партій і організацій — Ради Слобідської України, Військової ради. Головою ВРК став український есер О. П. Северов-Одоєвський. До ВРК перейшла військова і цивільна влада, його виконавче бюро повідомляло: «Харківський об'єднаний військово-революційний комітет представляє волю Української Центральної Ради» [3, арк. 8]. Помічником губкомісара став український соціал-демократ, який був перед тим головою Ради Слобідської України, С. П. Тимошенко, начальником Харківського гарнізону став прaporщик П. Ю. Чоботарів — соціал-демократ, член українського Генерального військового секретаріату.

10 листопада 1917 р. Харківська рада підтримала всі резолюції, які були прийняті II з'їздом Рад у Москві, але в той же час вітала «почин Української Центральної Ради, яка оголосила Народну Республіку України» [3, арк. 23]. Тобто влада повинна належати

радам, але в той же час визнається Центральна рада і Генеральний секретаріат.

Отже, з березня до листопада 1917 р. у Харкові точилася гостра політична боротьба, і представники Центральної ради намагалися утвердити свою владу та зміцнити своє становище на Харківщині. Але вони, як і жодна з партій, не мали вирішального впливу серед народних мас: у місті була крихка рівновага політичних сил, що була порушена вступом до Харкова червоногвардійських загонів з Радянської Росії.

Список використаної літератури

1. ДАХО, ф. Р-312, оп. 1, спр. 585.
2. ДАХО, ф. Р-304, оп. 1. спр. 3453.
3. ДАХО, ф. Р-304, оп. 1, спр. 2977.

I. O. Роман,
ст. наук. співробітник ХІМ

РОЛЬ ТРЕСТІВ І СИНДИКАТІВ У ВІДБУДОВІ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ХАРКІВЩИНИ (НА ОСНОВІ МАТЕРІАЛІВ ДАХО І ДОКУМЕНТІВ)

Ще до 1917 р. Харків сформувався як значний промисловий центр України і всієї Російської імперії. Однак Перша світова і Громадянська війни, революція та інші негативні наслідки цих подій призвели до повної деградації промислового комплексу Харкова. Суттєва відбудова народного господарства міста, як і в усій країні, розпочалася в 1921 р. із впровадженням нової економічної політики (непу).

Одна із докорінних задач відбудови і першого періоду радянського будівництва — максимальне об'єднання всієї господарської діяльності країни за одним загальнодержавним планом. Для якнайскорішого виконання «господарчих задач» планувалося провести: централізацію виробництва з метою об'єднання його за окремими галузями та групами галузей; об'єднання окремих кустарних артілей, кооперативів та дрібних підприємств в більш крупні виробничі та промислові одиниці з наданням їм економічних переваг, направлених на те «щоб паралізувати намагання кустарів перетворенню на дрібних промисловиків». Усі ці заходи здійснювалися для того, щоб зробити безболісний перехід із більш відсталих форм виробництва до більш високої «машинізованої» індустрії.

Із впровадженням непу основною формою організації промисловості стали трести, а управління промисловістю було перебудовано на принципах господарського (комерційного, як тоді називали) розрахунку. Слід зазначити, що вперше державні трести були створені в промисловості радянської країни ще в 1919 р. За основу взяли досвід капіталістичних країн, в яких трести були формою капіталістичної монополії і між якими постійно точилася боротьба за ринки збуту та джерела сировини.

Створені трести — союзні, республіканські, місцеві — отримали господарську самостійність, тобто в межах отриманих завдань вони мали право укладати угоди на постачання сировини, палива, деталей, обладнання тощо і на продаж своїх виробів. І це позитивно відбилося на роботі промисловості.

У 1922 р. об'єднання в трести було майже закінчено. Їхня діяльність визначалася Декретом ВЦВК і РНК РРФСР від 10 квітня 1923 р. «Про державні промислові підприємства, які діють на підставі комерційного розрахунку (трести)». А положення про державні промислові трести 1927 р. надало трестованим підприємствам певної самостійності, перевело їх на так званий внутрішній госпрозрахунок. У 1929 р. відповідно до постанови ЦК ВКП(б) «Про реорганізацію управління промисловістю» трестовані підприємства було переведено на повний госпрозрахунок з наданням їм права юридичної особи.

Така політика позитивно відбилася на розвитку промисловості. Але підприємства, які входили до цих трестів, таких прав не мали.

Трести були тим важелем, за допомогою якого закривались неефективні підприємства і підтримувались більш рентабельні. До того ж усі підприємства були об'єднані в трести за призначенням. Трести, у свою чергу, могли об'єднувати до десятка підприємств — такими були «Хімвугілля», «Склосода», «Коксобезол», «Південсталь» (об'єднував 15 металургійних заводів) тощо.

На території Харківщини в різні роки діяли десятки місцевих, обласних трестів (Південмаштрест, Промбудматеріал, Хартремас, Харківдрук, Харжет, Харсукно, Хартрикотажтрест, Хардержспирто-рест тощо) та харківських відділень українських і союзних державних трестів [1].

Вирішення проблеми організації оптової і роздрібної торгівлі, а також постачання промисловості сировиною здійснювалося також шляхом створення синдикатів як органів збуту продукції державної промисловості. Ці структури не тільки закуповували сировинні ресурси, але і планували торговельні операції і збут продук-

ції трестів. Спочатку були створені текстильний і сірниковий синдикати, солесиндикат і шкірний, потім тютюновий, нафтовий, сільськогосподарського машинобудування. Уже на кінець 1922 р. всього було утворено 12 синдикатів, діяльність яких поширювалася на всю Україну [2].

Діяльність трестів і синдикатів, поряд з організацією оптових ярмарків і заснуванням товарних бірж, сприяли формуванню ринку засобів виробництва.

Приватний капітал був допущений у сферу виробництва, що, у свою чергу, зумовило позитивні зміни: промисловість за 1926—1927 рр. досягла довоєнного рівня випуску продукції, було приборкано нещадну інфляцію і встановлено тверду валюту.

Таким чином, відродження і використання в межах непу дореволюційних форм господарського життя сприяло відбудові промисловості і всієї економіки країни. Але ця гнучка і далекоглядна політика, яка широко використовувала досвід минулого, на жаль, тривала недовго. Разом із заміною непу перспективними п'ятирічними планами побудови радянського суспільства відпав і цей метод керівництва — його заступила безмежна централізація. Проте діяльність багатьох трестів і синдикатів (підпорядкованих главкам міністерств чи галузевим управлінням раднаргоспу) продовжувалася не тільки до Великої Вітчизняної війни, але і після неї, про що свідчать архівні матеріали [3].

Список використаної літератури

1. ДАХО, ф. Р-194, оп. 1, спр. 1, арк. 1—10.
2. ДАХО, ф. Р-3770, оп. 1, спр. 1, арк. 1—4.
3. ДАХО, ф. Р-1671, оп. 2, спр. 15, арк. 1—20.

Н. О. Яковлева,

ст. наук. співробітник ХІМ

ІМЕННІ СПИСКИ СЕЛЯН ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИКІВ НА СЕЛІ у 1930-х рр.

Весна 1932 р. була початком страхіття, що насувалося на український народ. Апогеєм нечуваних страждань населення України від голодування, масової смертності від недоїдання, виявів людоїдства та трупойдства стали кінець 1932 р. та перша половина 1933 р. [2, с. 4].

Коли мова йде про голод, однією з головних причин називають непосильні для селян плани хлібозаготівель, які партійне керів-

ництво вимагало виконувати. Але, крім цієї «першої заповіді», були й інші — м'ясо-, молоко-, масло-, яйцеподаток, здача для держави овочів, вовни тощо.

Ше йшов 1933 р., а РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанови «Про обов'язкову поставку м'яса державі у 1934 р.» (від 28 серпня) та «Про обов'язкову поставку молока і масла державі у 1934 р.» (від 22 листопада). На жаль, у виданій літературі, пов'язаній з темою Голодомору, не вдалося віднайти цих постанов, автор поки що не знайшов їх і в Держаному архіві Харківської області (ДАХО).

У цій статті мова піде про «Іменні списки з особовими рахунками колгоспних дворів, одноосібних та куркульських господарств, що їх притягається до обов'язкової поставки (здачі) м'яса державі за час з 1 січня по 31 грудня 1934 року за постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 28 серпня 1933 р.» [1, арк. 101]. Ці списки затверджені постановою № 21 від 9 жовтня 1933 р. президією Синіської сільради Куп'янського р-ну Харківської обл. і складені на друкарському бланку, перший аркуш якого має пояснення: списки створює сільрада у двох примірниках, окрім за групами господарств та із зазначенням повністю прізвища, імена, по-батькові власника кожного господарства. Потім сільрада виписує зобов'язання з номером, яке видає здавачам під розписку, зазначає дату вручення як на самому документі, так і в іменному списку, другий примірник якого передавався завідувачу приймального пункту по здачі м'яса.

Складаючи такі іменні списки, господарства ділили на чотири групи:

- колгоспні двори колгоспів з фермами,
- колгоспні двори колгоспів без ферм,
- одноосібні господарства,
- куркульські господарства.

Найкоротший іменний список становлять куркульські господарства — у ньому лише чотири прізвища. Цікаво, що в графі «при-мітка» напроти трьох прізвищ напис «вибуд». Зобов'язання отримали всі господарі 1 листопада 1933 р. Річна норма здачі м'яса для таких господарств становила 86 кг, яку треба було виконати за таким графіком:

I квартал — 30 кг	не пізніше	15.02.1934 р.;
II квартал — 10 кг	— « —	15.05.1934 р.;
III квартал — 16 кг	— « —	15.08.1934 р.;
IV квартал — 30 кг	— « —	15.11.1934 р.

У цьому списку графі, що стосуються виконання зобов'язань, незаповнені (троє вибуло, а один, імовірно, і не починав здачу м'яса).

Більшим за кількістю прізвищ є іменний список власників одноосібних господарств — зазначено 17 прізвищ (з них одна особа вибула) [1, арк. 102]. Дата вручення зобов'язань та ж сама. Річна норма здачі м'яса для одноосібників була вдвічі менша — 43 кг, які треба було здати відповідно до кварталів і в уже визначені терміни в кількості 15 кг, 5 кг, 8 кг, 15 кг. Виконали план шість осіб, понад 40 кг здали двоє, більше половини норми — шестero, менше половини норми — одна людина, не здала нічого — одна особа.

Найбільший за кількістю прізвищ є іменний список колгоспних дворів — зазначено 314 прізвищ [1, арк. 103—120] (зауважимо, що колгосп мав ферми). Колгоспники повинні були здати державі 16 кг м'яса (за графіком 5 кг, 2 кг, 3 кг, 6 кг). 207 осіб виконали норму, 50 — майже виконали (від 10 до 15 кг), а 12 осіб здали менше 10 кг, перевиконали норму три людини, 10 вибули, немає записів про 32 особи (очевидно, не змогли здати).

Цікавими є постанови, інструкції, листи, які надходили з району і якими мали керуватися голови сільрад та парторгі в питанні виконання продовольчих зобов'язань.

Ще не закінчився I квартал, а до сільради надійшов лист (від 13 березня 1934 р.), в якому вміщено витяг з «Инструкции комитета по заготовкам сельскохозяйственных продуктов при СНК СССР и Нарпромфина СССР о порядке взыскания штрафов, налагаемых за невыполнение обязательств по натуральным поставкам государству». У п. 1 цієї інструкції зазначено: «Колхозы подвергаются штрафу за невыполнение обязательств по всем без исключения видам натуральных поставок; единоличные хозяйства и колхозные дворы — за невыполнение обязательств только по поставкам мяса, молока, масла и шерсти.

За невыполнение обязательств по другим видам натуральных поставок единоличные хозяйства и колхозные дворы привлекаются к уголовной ответственности по ст. 61 Уголовного кодекса и по соответствующим статьям Уголовного кодекса других союзных республик». Далі йдеться про правила складання списків «неисправных сдатчиков»: після завершення строку здачі протягом п'яти днів сільрада повинна скласти такі списки по молоку і маслу — щомісяця, по м'ясу — раз у квартал [1, арк. 62].

Наступний лист від 15 листопада 1934 р. сповіщав про постанову ЦК КП(б)У та РНК УРСР щодо зміни терміну здачі і встановлення остаточного терміну виконання м'ясоподатку — 15 грудня 1934 р. (було до 31 грудня). Але це ще не все, треба було добитися мінімум 40 % виконання м'ясоподатку в рахунок 1935 р. Пропону-

валося провести роз'яснювальну роботу серед колгоспників, трудящих, одноосібників про вигідність авансової здачі, застосовувати метод соцзмагання щодо дострокового виконання наданих завдань [1, арк. 18].

Через тиждень — знову лист голові сільради від заступника секретаря Куп'янського РПК: «Ниаких объективных причин для срыва планов мясопоставки не может быть. Ты как коммунист это должен учесть, что же получается у тебя?... по твоему сельсовету, которым ты руководишь, в котором партия поручила тебе проводить директивы партии, годовой план мясопоставок выполнен всего лишь на 65,1 %. Да разве так нам, коммунистам, пригоже работать?

Разве так выполнять директивы партии?

РПК предлагает немедленно:

1. Закончить вывозку картофеля, подсолнуха, овощей в выполнение плана в течение 2—3 дней.

2. По-большевистски взяться за мобилизацию средств, особенно сбор денег по займу.

3. Немедленно лично проверить выполнение мясосдачи каждым колхозником, единоличником с тем, чтобы воздействовать на 100 % выполнение годового плана мясосдачи.

4. Развернуть разъяснительную работу по досрочному выполнению мясосдачи в счет выполнения плана на 1935 г.» [1, арк. 20].

Лист від 28 листопада 1934 р. сповіщав про проведення перевірки головою колгоспу питання щодо вручення м'ясозобовязань на 1935 р. дворам колгоспників та одноосібним господарствам до 1 грудня 1934 р. [1, арк. 24]. А вже 12 грудня 1934 р. представниками з району було складено «Акт перевірки вручення м'ясозобовязань на 1935 р. по Синиській сільраді» [1, арк. 28]. Цікаво, що при складанні іменних списків на 1935 р. куркульські господарства вже не зазначаються.

У Постанові РНК СРСР № 2098 від 9 вересня 1934 р. зазначено, що встановлені на 1934 р. норми здачі м'ясо державі колгоспами, колгоспниками та одноосібними господарствами зберігаються на 1935 і 1936 роки [1, арк. 6].

Чи легше стало жити селянам після Голодомору 1932—1933 рр.? Так, в якийсь мірі влада пішла на поступки. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. «Про обов'язкову поставку зерна колгоспами та одноосібними господарствами» скасовувала продрозкладку і встановлювала заздалегідь визначені норми здачі зерна державі (продподаток), лишки селянам дозволялося продавати, що

викликало матеріальну зацікавленість останніх і сприяло розширенню посівних площ. З 1 січня 1935 р. скасовано карткову систему розподілу хліба, муки і крупи. Проте селянина продовжували розглядати як дешеву робочу силу, а колгоспи — як зручну форму експлуатації. Про ставлення до жителів села вказано в листі до партторгів та голів сільрад від 4 квітня 1934 р.: «Натиснути так як слід на невиконавців, поруч з роз'ясненнями треба застосовувати репресивні заходи, безспірне стягнення, штрафи» [1, арк. 59].

Отже, вивчені документи свідчать, що держава в 1930-х рр. пильно слідкувала за селянами і користувалась неекономічними методами в здійсненні продовольчої політики на селі: адміністративний тиск, залякування, штрафи, дострокове виконання зобов'язань, грошові позики.

Список використаної літератури

1. ДАХО, ф. Р-3562, оп.1, спр. 2.
2. Шаповал Ю. Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: злочин влади — трагедія народу: документи і матеріали / Упорядн. В. С. Лозицький.— К.: Генеза, 2008.

В. О. Казус,
засв. Відділу ХІМ

ПРОПАГАНДА НІМЕЦЬКИХ ВЕРБУВАЛЬНИХ КОМІСІЙ В ОКУПОВАНОМУ ХАРКОВІ (НА ОСНОВІ ДОКУМЕНТІВ ДАХО)

Однією з трагічних сторінок Великої Вітчизняної війни була доля так званих примусових робітників, переважно насильно депортованих з Харківщини до Німеччини. Поряд з важкою, виснажливою працею, напівголодним існуванням, відвертою наругою над людською гідністю вони зазнавали постійної загрози своєму життю.

Кампанія з вербування робочої сили займала одне з головних місць в агітаційно-пропагандистській роботі нацистів, яка проводилася силами органів місцевого управління.

Вербування робітників прошло два етапи. На першому (весна — літо 1942 р.) — пропаганда була ефективною, оскільки населення ще не мало достовірної інформації про умови життя і роботи в Німеччині, тому здебільшого воно проходило добровільно. На другому етапі (з осені 1942 р. до кінця окупаційного режиму) вербування стало примусовим, оскільки ускладнювалося посиленою

контрпропагандою партизан, розповідями оistarбайтерів, які повернулися додому хворими, і листами тих, хто перебував у рейху.

У Харкові, зважаючи на масове безробіття серед місцевих жителів, небувалий в історії голод у місті, жахливі умови існування, вербувальні комісії розгорнули активну пропаганду. Комісії з вербування розміщалися на Біржах праці в Госпітальному провулку, 3 (колишній Текстильний інститут), та Чорноглазівській вулиці, 5/7; Сумській вулиці, 94, та в приміщеннях районних управ [1, арк. 170]. Шляхом розклейовання тисяч плакатів на стінах будинків та парканах, виготовлення листівок, закликів до вербування по радіо, через гучномовці, місцеву газету «Нова Україна», навіть через проповіді деяких священиків УАПЦ нова влада переконувала місцеве населення в перевагах роботи в Німеччині та закликала зголошуватися на добровільний від'їзд до рейху.

Обербургомістр м. Харкова О. П. Семененко у своїй відозві до українських дівчат писав: «Знову наближається сувора зима! Не кожна українська родина має змогу прожити цю зиму без важких турбот. Але допомога є! Багато з вас можуть допомогти собі та своїм родинам. Вас закликають їхати на працю до Німеччини! Йшлося про те, що в Німеччині вони будуть мати забезпечений рівень життя та кваліфіковану роботу, не кажучи вже про те, що працюватимуть в інтересах вільної Європи. «Багато німецьких жінок та матерів, що працюють на підприємствах, потребують допомоги домашньому господарству. Тому це буде для українських дівчат доброю нагодою познайомитися з життям Німеччини... Своєю працею в Німеччині українська дівчина покаже, що і вона вкладає свою частку в справу знищення большевизму та будування нового, щасливого життя і Європі!» [1, арк. 92].

Агітаційні листівки вербувальних комісій наголошували на тому, що «в Німеччині працівники з Сходу забезпечуються такими ж побутовими умовами і продовольством, як німецькі та інші іноземні робітники. Усі працюючі в Німеччині одержують твердо встановлену заробітну плату, яка є настільки високою, що дає можливість робити заощадження... У позаробочий час робітнику надається повне право розпоряджатися своїм вільним часом. Він може сходити у місто, відвідувати кіно, театр, танцювати, співати, грати, читати газети рідною мовою...» [1, арк. 149].

У листівці «До громадян Харкова!» місцева влада писала про перемогу Німецьких збройних сил, що є в інтересах українців не менше, ніж в інтересах Німеччини, «але німецьке господарство, і особливо сільське господарство, потребує ще багатьох сотень ти-

сяч робочих рук. І ви, громадяни Харкова, за прикладом десятків тисяч ваших земляків, можете зробити свій внесок у справу близького миру. Їдьте на роботу до Німеччини! Ваша робота в Німеччині прискорити мир! Вона звільнить вас від щоденної турботи про хліб насущний! Вона дасть вам безпеку, одяг та харчування і гарантуватиме вам у Німеччині, а після перемоги на вашій батьківщині, нарешті, гідне людини життя! Місяць у місяць у Німеччині поліпшуються умови праці. Саме за останні місяці запроваджено багато полегшень. Намічаються нові заходи. Будуть значно поліпшені квартири, збільщені пайки, так само по змозі потурбуються й про одяг» [1, арк. 173].

Агітаційна пропаганда вербувальних комісій була звернута не тільки до тих, хто їхав до Німеччини, але й до їх батьків: «Ви любите своїх синів та дочек, Ви бажаєте здоров'я та щастя... Хай Ваші діти побачать світу, хай вони побувають у Берліні — центрі європейської культури. Хай попрацюють Ваші діти там, де вони побачать дійсну культуру, і тоді Ви знову зустрінете їх у себе, але вже побачити озброєними всім тим, що дасть Вашим дітям можливість бути сильним та щасливим... Отже, це Ваші діти і привезуть Вам з Німеччини. З радістю, з упертою вірою у щасливе майбутнє відряджайте своїх дітей до Німеччини» [1, арк. 137].

Кольорові плакати з закликом їхати на працю до Німеччини були розклеєні на мурах міста. Одні пропагували життя в німецькому селі: на плакаті кілька кольорових фотографій, які відображали буденне життя селян, свято закінчення збору врожаю, дітей в сільському дитячому садку — тобто показували щасливе життя простих селян. Інші — розповідали про радісне життя німецьких дітей та молоді [1, арк. 142, 144]. До кольорових плакатів додавалися листівки з таким змістом: «Німеччина може та хоче Вам допомогти. У Німеччині одержите Ви працю і хліб. Німці забезпечать Вам людяне відношення та добре існування. Ви дістанете від німців достатнє харчування». І закінчувалася листівка такими словами: «Записуйтесь у бюрах вербування для виїзду на працю до Німеччини!» [1, арк. 83].

Нацистська пропаганда вербувальних комісій поєднувалась з роботою міської радіомережі. Відновлення роботи радіовузла було пов'язано з тим, що більшість населення не мали радіоприймачів, адже дозвіл на прослуховування радіопередач отримували лише політично надійні особи.

Українські умови життя та соціальна демагогія нової влади привели до того, що в кінці 1941 — на початку 1942 р. невелика

частина харків'ян зголосилась на виїзд до Німеччини, і був сформований перший потяг оstarбайтерів. Дуже швидко ті, хто поїхав, зіткнулися із суровою реальністю. Нелюдське транспортування, пересильні табори, табірний побут за колючим дротом у бараках, виснажлива праця на важких роботах, хронічне недоїдання, смерть товаришів та клеймо «Ост» викликало повне розчарування у людей.

Перші повідомлення з промислових підприємств про становище оstarбайтерів уже через кілька тижнів перебування в Німеччині, листи цих робітників до рідних стали руйнівними для вербувальної кампанії фашистів. Кількість добровольців швидко впала до нульової позначки.

З провалом добровільної вербувальної кампанії нова влада вдалася до відверто примусових заходів. Останні були різними за формулою: від реєстрації місцевого населення на біржі праці, встановлення місцевим вербувальним органам рознарядки на вивезення робочої сили до відвертого брутального полювання на людей. Таке полювання на людей тривало до кінця німецької окупації Харкова та області.

Список використаної літератури

1. ДАХО, ф. Р-3077, оп. 1, спр. 9

А. В. Панченко,
з ав. Відділу ХІМ

ХАРКІВ'ЯНИ НА ЧОЛІ МЕДИЧНОЇ СЛУЖБИ ФРОНТІВ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Надання своєчасної допомоги пораненим і хворим, повернення більшої частини їх до лав діючої армії за часів Великої Вітчизняної війни — це результат самовідданої праці медиків усіх рівнів. Безумовно, високі результати були досягнуті в тому числі і завдяки вмілій організації медичного забезпечення Червоної Армії.

Серед керівників медико-санітарної служби і головних спеціалістів фронтів було чимало значних українських вчених, у тому числі і харків'ян. Так, заступником головного хірурга Червоної Армії був Володимир Семенович Левіт, який ще в 1906 р. закінчив медичний факультет Харківського університету. Коли почалася війна, він був уже відомий учений-хірург, заслужений діяч науки, генерал-майор медичної служби. З початку бойових дій він організував і налаштував поетапне лікування поранених у медсанбатах, армій-

ських і фронтових шпиталях. Ним уперше запропонований метод активної обробки саме кістки при її вогнепальному пошкодженні.

Другим заступником головного хірурга Червоної Армії був заслужений діяч науки, професор, генерал-лейтенант медичної служби Володимир Миколайович Шамов, який у 1923—1939 рр. був завідувачем кафедри факультетської хірургії 1-го Харківського медичного інституту (ХМІ), директором створеного їм інституту переливання крові та невідкладної хірургії. У діючій армії він очолив роботу з організації нейрохірургічної допомоги і служби переливання крові. Велику увагу приділяв В. М. Шамов удосконаленню спеціалізованої медичної допомоги, використовуванню крові у військово-польових умовах. Багато нового вініс В. М. Шамов у лікування вогнепальних поранень черепа та периферійних нервів.

Перша пересувна станція заготівлі крові була організована в армії Другого Прибалтійського фронту, де головним хірургом служив полковник медичної служби, професор М. М. Мілостанов, теж випускник і викладач Харківського медичного інституту.

У 1940—1941 рр. кафедрою військово-польової хірургії військово-факу 1-го Харківського медичного інституту керував Станіслав Йосипович Банайтіс. З перших днів війни він став на чолі хірургічної служби найбільш небезпечного Західного фронту. Станіслав Йосипович показав себе видатним організатором хірургічної допомоги пораненим. У 1942 р. вийшла його праця «Короткий курс військово-польової хірургії» у співавторстві з П. О. Купріяновим. З цього питання були видані ще чотири посібники для фронтових лікарів-хірургів.

Головним хірургом Військово-Морського Флоту став Юстин Юліанович Джанелідзе, видатний учений, дійсний член Академії медичних наук СРСР. Він ще на початку ХХ ст. здобував медичну освіту в Харківському університеті, але не закінчив його, бо в 1905 р. був виключений за участь у революційних студентських виступах. Ю. Ю. Джанелідзе — автор багатьох робіт з найважливіших проблем військової та невідкладної хірургії. Зокрема, він запропонував засіб лікування аневризм крупних судин.

Головним епідеміологом Військово-Морського Флоту було призначено випускника ХМІ 1922 р. Андрія Яковича Алімова, визначеного радянського епідеміолога, мікробіолога та імунолога.

Терапевтичною службою 28-ї армії Сталінградського, а згодом 2-го Українського фронтів керував Роман Іванович Шарлай, вихованець і майбутній директор Харківського медичного інституту.

Неможливо переоцінити вклад військових медиків у Перемогу, адже їх бій був не тільки з ворогом, їх бій був за життя в прямому

сенсі цього слова. Недарма в роки війни спасіння поранених дотримувалося подвигу.

За роки Великої Вітчизняної війни більш ніж 116 тисяч військових медиків були нагороджені орденами та медалями, 18 медиків стали повними кавалерами орденів Слави, 44 були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

На жаль, навряд чи можливо порахувати, скільки було серед нагороджених медиків харків'ян, але відомо, що четверо з них удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу.

Т. В. Віхрова,
зав. Відділу етнографії
Луганського обласного краєзнавчого музею

ОСОБЛИВОСТІ ЕТНІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ЛЕМКІВ НА ЛУГАНЩИНІ

Важливими чинниками функціонування соціокультурного простору Луганщини є міжетнічні комунікації, внутрішньоетнічні та міжетнічні інтеграційні процеси, пов'язана з цим проблема збереження етнокультурної ідентичності. Важливою ланкою цих проблем є з'ясування особливостей етнічної культури лемків — карпатської етнічної групи українців, що проживають на території Луганщини. Територія розселення лемків була розташована по обох схилах Східних Бескидів, між річками Сяном та Попрадом у межах сучасної Польщі та на північний захід від річки Уж на Закарпатті до р. Попрад у Словаччині.

Після Другої світової війни територія розселення лемків була поділена між трьома державами: Польщею, Чехословаччиною та СРСР. Численна група лемків з Північної Лемківщини, яка залишилась у складі Польщі, була переселена в глибинні райони України. З квітня по вересень 1945 р. до Луганської (Ворошиловградської) області з різних повітів Krakівського воєводства прибуло понад 6,5 тисячі лемків [1, с. 121]. Важкі матеріальні умови, в які потрапили переселенці, незвичне соціокультурне середовище та ідеологічні настанови призвели до того, що багато лемків виїхали з Луганщини до західних регіонів України. Але ті лемки, що залишилися на Луганщині, переважно зберігають етнічну ідентичність, деякі особливості обрядовості, фольклору, говірки.

Більшість опитаних інформаторів ідентифікують себе як лемки і вважають частиною українського етносу: «Ми прості українці». Екзоетнонім «поляки», який вживався в Східній Україні, в тому числі на Луганщині, лемками сприймався болісно, особливо з огляду

на те, що в Польщі вони зазнавали національних та релігійних утисків.

На Луганщині місцеві жителі спочатку ставилися до лемків з певною пересторогою, відчуженістю. Ознакою етнічної відокремленості була ендогамія: «Девчат наших долго не хотели брати замуж, но потом ужились, создали семьи» [2].

У цілому ставлення місцевих жителів до переселенців було толерантним: «Взрослиє ладили между собой. На работу пішли батьки, і на роботі ніхто не ображав. Помогали» [2].

До конфліктних ситуацій у деяких випадках призводило мовне питання. Н. В. Терпак (1935 р. н.) згадує: «Нас привезли в Айдар-Николаївку, там була школа велика... Осінню діти в школу йдуть, батько каже, ну йди й ти. А там школа руська. Руського язика я не знала. Написала диктант, по-своєму, по-українськи. Вона ж мені не об'яснила, що тут же руська школа. Як виведе мені одиницю... Я приходжу додому зі слізами. Батько каже: сиди дома, не ходи» [2]. Але подібні конфлікти не були типовими, бо тут велике значення мав суб'єктивний фактор, а саме — особистість вчителя, його фаховість.

Поступово лемки освоювали місцеву мову, розуміючи, що це був засіб інтеграції: «Ми як сюди приїхали, то ми були... замкнути. Бо не знали, як сказати... І ми старалися приживача, осваївача, говорити так, як тут говорять... Старались так, щоб нас тут понімали...» [3, с. 76, 77]. З цього приводу інформатори неодноразово згадували говірку: «Прийдеш межи ворони, кракай, як і вони». Засвоєння лемками місцевої мови в процесі безпосереднього повсякденного спілкування було виявом природної асиміляції. Проте політика влади в галузі освіти та культури, відсутність можливості навчатися рідною мовою були чинниками насильницької асиміляції лемків.

Потенційно конфліктогенною була також та обставина, що лемки, які мали високий рівень релігійності, потрапили в атмосферу офіційного атеїзму і значно нижчого рівня релігійності місцевого населення.

У релігійні свята лемки ходили до церкви і брали з собою дітей, які в ці дні не ходили до школи, за що отримували покарання. «У нас особенно праздновали Пасху и Рождество. И при советской власти, когда все это было запрещено, у нас все это отмечалось» [2].

На Різдво і на Великдень усі збирались у батьків або в найстаршого в сім'ї. Цієї традиції лемки намагаються дотримуватися і зараз.

Різдвяну кутю готували з пшеничних зерен, додаючи мед, горіхи, масло, родзинки, мак [3, с. 86, 87]. До різдвяної вечері готували вареники з картоплею, капустою, сливами, солодкі «побайки» — вареники з самого тіста, «побайки» з картоплі і сиру, пиріжки з капустою, «капусняк», страви з гороху, квасолі, кисль. Обов'язковою вважалась страва з грибів. І досі лемки навіть у нашому екологічно небезпечному регіоні намагаються заготовити до Різдва гриби. На різдвяному столі лемків, зазвичай, було вино, переважа надавалась кагору [3, с. 87, 88].

Вечеря починалась з того, що батько розділяв головку часнику і роздавав по одному зубцю всім членам родини, що сиділи за столом. І всі спочатку з'їдали цей часник з хлібом і сіллю. Батько ж при цьому примовляв: «Щоб були здорові і щоб були у кучі» [2].

Звичай починати різдвяну вечерю не з куті (як на більшій частині України), а з поїдання часнику був характерний для всіх карпатських українців (наприклад, бойків), а також для західних слов'ян та угорців. Проте в цих обрядах часник виступав лише як апотропійний символ, у лемків же він набуває також значення єдності (за принципом уподобання).

Інформатори повідомляють також і про очищувальні різдвяні обрядодії з водою. Напередодні Різдва перед вечерею всі члени родини умивалися надворі «непочатою» водою: «Мороз не мороз, всегда умываемся, чистым полотенцем вытерлись и сели вече-рять» [2]. У перший день Різдва всі члени сім'ї, починаючи з найстаршого, умивалися з чашки, в яку були насыпані монети. Обряд тлумачився так: «К богатству».

Подібні звичаї існували в поляків, чехів, словаків. Уранці на Різдво всі члени родини мились, нерідко кидаючи перед цим у воду срібні монети, «что якобы привлечет богатство в семью. Распространен был обычай умываться или даже купаться вечером в реке, ручье, умываться у родника, так как это может предотвратить болезни, принести человеку здоровье и бодрость» [4, с. 209].

Таким чином, у лемків, як і в західних слов'ян, очищувальні обряди з водою проводились на Різдво, у той час як у східних слов'ян ці обряди були віднесені до Богоявлення.

Особливістю лемківського великомісячного обряду є писанки. Деякі лемкині, що проживають на Луганщині, розписують писанки і зараз. «Перед Паскою всегда расписывали писанки. Мама всегда писала и я так. Что на память приходит, то и пишу. Расписываем штук 20—30» (Н. І. Вепрецька, 1952 р. н.) [2]. Виготовляються лемківські писанки технікою воскового резерважу.

Проте поступово в багатьох лемківських родинах, що проживають на Луганщині, традиція виготовлення великорозмірних писанок відмирала. Як і місцеві жителі, вони почали виготовляти крашанки, пофарбовані цибулинням. Але сьогодні лемківська молодь на Луганщині виявляє все більший інтерес до традиційного писанкарства, навички якого передаються в родинах.

Обряди, пов'язані з іншими календарними святами, у лемків не відрізняються від місцевих традицій. Зауважимо лише, що на Трійцю вони намагаються прикрашати домівки саме гілками клену, орієнтуючись на звичаї Лемківщини: «У нас там був клен».

На Луганщині лемки також зберігали деякі особливості весільного обряду. Довгий час атрибутами лемківського весілля були то-пірці, «коров'яр», посох.

Наприклад, Н. В. Терпак згадує, що на її весіллі в 1953 р. зберігались лемківські традиції: «Тоді ще було, як у нас дома». Два дружби мали то-пірці, привезені з Польщі, якими вони «хрестили двері, як молодим до шлюбу іти, молоді проходили під сокирками» [2].

То-пірці як весільний атрибут були розповсюджені в населення гірської частини України. Вони складались із бартки у вигляді сокира і дерев'яного топорища довжиною до одного метра. Бартка могла бути з латуні або дерев'яною з металевою окантовкою або інкрустована металом, бісером, перламутром. В орнаментації то-пірців зберігалась язичницька солярна та аграрна символіка. То-пірці були атрибутами різних весільних обрядів, ними хрестили двері, вікна та молодих, віддавали шану порогові [5, с. 48, 49, 73, 74]. У загалі сокира в сімейній і аграрній обрядовості мала апотропійне і очищувальне значення.

«Коров'яр» є однією з модифікацій весільного деревця («гільця»). Його робили із сухої гілки, прикрашеної паперовими квітами, яблуками, стрічками. Після того як молоді брали шлюб, мати молодої з «коров'яром» у руках танцювала по хаті, «а на неї як нападають усі, по куску хватають того коров'яра, деруть усі, сміються». У лемківських сім'ях на Луганщині «коров'яр» робили до початку 80-х рр. ХХ ст. Іноді його, за традицією, розривали, іноді ж зберігали («бо дуже красиво»), і він стояв до кінця весілля на столі.

Розривання «коров'яру» на лемківському весіллі є близьким до обряду «рубання сосни» у російських селах того району, де жили лемки [6]. У 70-х рр. ХХ ст. лемки робили «коров'яр» також із соснової гілки.

У середині 80-х рр. ХХ ст. лемки переймають традиційний місцевий обряд, виготовляючи на весілля коровай, прикрашений гілками калини, який ріжуть і роздають гостям.

Існують короткі свідчення про використання лемками на Луганщині такого весільного атрибуту, характерного для українських горян, як посох. «Делали дерево с цветами и лентами и шли с ним по улице». Сьогодні, відновлюючи традиції лемківського весілля, у селі Переможному Лутугинського району дружби ідуть по наречену з посохами, прикрашеними стрічками.

Перший час перебування на Луганщині зберігався специфічний лемківський обряд покривання молодої. Виглядав він так. На відро з водою (щоб молоді жили «гладко», як поверхня води) клали подушку («загововок» — символ багатства), на неї — кожушок (щоб дочки родились кучеряві), на який сідав молодий, а на коліна йому — молода. Молодій на коліна садили маленького хлопчика (щоб у неї першим народився син). Свашки знімали з молодої вінок з «вельоном» і одягали його на голови дівчатам, щоб ті заміж виходили, а водою з відра обливали парубків, щоб вони женилися.

Схожий обряд покривання побутував у словаків: «Молодую сажали на деревянную бадью, наполненную водой, на которую был положен валик для белья и штаны молодого мужа, что должно было способствовать скорому появлению мужского потомства. С той же целью на колени ей сажали маленького мальчика. Верили, что вода в бадье обладает магическими свойствами. Молодая женщина после окончания обряда ею умывалась или сама выливалась ее во дворе на плодовые деревья, на посеянный овес и т. п.» [7, с. 50].

Осмислення символіки води в лемківському обряді покривання пов'язане з магічним принципом «подібне породжує подібне», а також актуалізуються очищувальні та карпогонічні властивості води. У східнослов'янському весільному фольклорі архетипом образу води (річки, моря) є кордон між своїм, упорядкованим, і чужим, неупорядкованим, ініціальним простором, переход через який є міфологічною основою шлюбу.

Особливістю лемківського весілля, яка різко відрізняла його від місцевих звичаїв, була дуже незначна кількість міцних напоїв. У перший час після переїзду на весіллі в лемків була лише одна чарка, яку гості передавали по колу. Випивалось на такому весіллі близько одного літра горілки.

З місцевих весільних звичаїв, які перейняли лемки, наземо один із завершальних обрядів, що набув розважального характеру,— забивання «чопу»: кілочок («чоп») встановлювали в ямку, залиту во-

дою, і гості з зав'язаними очима по черзі забивали його. Подібний обряд на Луганщині був характерний насамперед для донського козацтва.

Однією з найважливіших етнодиференціюючих ознак є національний костюм. Жіночий костюм лемків, що були переселені із Ясловського повіту Krakівського воєводства до Новоайдарського району Луганщини, складався із сорочки (опліччя), спідниці (кабата), запаски і жилета (горсета). Сорочка — з круглим під горло вирізом, цільнокроєними рукавами з манжетом і торочкою, оздоблена по манжету вишиватим поліхромним ромбічним орнаментом. Спідниці виготовлені з темного сатину, закладені в дрібні складки, з різнокольоровими стрічками і тасьмою по подолу. Запаски пошиті із сатинової тканини з каймою, призборені, із різнокольоровими стрічками у 5—6 рядів. Горсети облягаючого силуету, до талії, з фестонами (клаптями), пошиті із вовняної тканини, прикрашені вишивкою, тасьмою, блискітками.

На Луганщині лемківський костюм привертає увагу місцевих жінок: «Рассматривали, говорили — красиво». Місцевий костюм також подобався лемкам. «Я сюды приехал: у женщин юбки широкие, рубахи расшитые, нравилось», — згадує П. С. Борис (1926 р. н.). Усі інформатори свідчать, що лемкіні, які в дорослом віці були переселені з Польщі, на Луганщині носили компоненти національного костюма довіку [2].

У багатьох лемківських домівках донині збереглись ікони, деякі меблі, вивезені з Польщі.

У старшого покоління лемків, що переселялися у свідомому віці, збереглась туга за тими місцями, де вони жили в Польщі. У їхніх дітей часто також є бажання подивитись на ці місця, про які їм розповідали батьки.

На сучасному етапі значно підвищився інтерес лемків до своїх традицій. Проводяться весілля, різдви і свята із додержанням лемківських обрядів. Регулярно організуються «ватри».

Таким чином, незважаючи на значні асиміляційні процеси, лемки на Луганщині як своєрідна частка українського етносу зберігають свою ідентичність.

Список використаної літератури

1. Макарова А. В. Лемки на Луганщині // Фольклор, література та мистецтво Сходу України в системі етнокультурних вимірів: Зб. наук. праць.— Вип. IV.— Луганськ, 2006.— С. 119—126.
2. Вихрова Т. В. Полевые материалы по исследованию традиционно-бытовой культуры лемков. 2006—2007.— Архив ЛОКМ (рукопись).

3. Східнословожанські українські говірки. Нотатки до мовного портрета переселенців з Лемківщини: Наук.-навч. посібник / За заг. ред. К. Д. Глуховцевої.— Луганськ, 2006.— 108 с.
4. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Зимние праздники.— М., 1973.— 302 с.
5. *Маслова Г. С.* Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX — начала XX в.— М., 1984.— 215 с.
6. *Вихрова Т. В.* Полевые материалы этнографической экспедиции ЛОКМ. Новоайдарский район. 2003 г.— Архив ЛОКМ (рукопись).
7. Брак у народов Центральной и Юго-Восточной Европы.— М., 1988.— 235 с.

Г. В. Родак,
мол. наук. співробітник Національного меморіального
комплексу «Висота Маршала І. С. Конєва»

РОДИНА ЖЕЛТОВИХ — ХОРОНИТЕЛІ ПАМ'ЯТІ НАРОДНОЇ

Минуло понад шістдесят років, як відгриміли грози і згасли заграви над Вітчиною. І чим більше спливає часу, чим далі в глиб історії відходять грізні роки найкривавішої війни, тим значимішим і яскравішим постає героїзм солдата, його слава і подвиг у боях за рідну землю. Ще досі у воронках і ямах, наспіх виритих у роки війни, пошуковці знаходить каски, казанки, планшети, стріляні обойми... Ще досі вони повертають з небуття імена тих, хто не дожив до світлого Дня Перемоги.

На Харківщині є багато місць, через які пройшла Велика Вітчизняна війна, залишивши свій незгладимий слід. Одним із таких місць є сел. Пересічне Дергачівського району, де проживала сім'я Желтових — учителів, громадських діячів, краєзнавців. Основою їхнього життя булоувічнення пам'яті про тих, хто завоював нам мирне небо над головою.

Тетяна Костянтинівна Желтова народилася в 1925 р., виросла і все своє нелегке життя прожила в Пересічному. Під час війни працювала в Харкові на залізниці. У період фашистської окупації знаходилась у рідному селі і разом зі своїми земляками бачила всі звірства, які чинили фашисти. Вона назавжди залишилась вдячною тим, хто звільнив її рідну землю і хто залишився в ній навічно. Закінчивши педагогічний інститут у 1948 р., почала працювати вчителем математики в Пересічанській середній школі. Та все життя не давала їй спокою думка про те, як знайти тих бійців Радянської Армії, які звільняли Пересічне, як донести до нащадків пам'ять

про пережиту війну, яка стала страхіттям ХХ ст. Розпочала з архівів, з яких з'ясувала, що в боях за звільнення Пересічного брали участь бійці Степового фронту, яким командував І. С. Конев, а саме: 252-га і 299-та стрілецькі дивізії, 1-й механізований корпус.

Перший загін червоних слідопитів Пересічанської середньої школи розпочав свою роботу 1965 р. За роки пошукової роботи Т. К. Желтова стала майже істориком. Усі загони діяли під девізом: «Шляхи батьків — дороги синів. Нехай ніщо не буде забуте!» Працювали з метою встановити імена воїнів, які звільняли селище від німецько-фашистських загарбників, усіх односельчан, які воювали і загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. І наслідком цієї роботи стало створення 1973 р. в Пересічному музею боївої слави, надалі краєзнавчого, експозиція якого охоплює життя селища з моменту його утворення і до теперішніх днів. Але основним був пошук ветеранів війни, які звільняли селище. Протягом 25 років клопіткої і плідної праці були віднайдені прізвища воїнів 299-ї Харківської стрілецької дивізії (654 особи), 252-ї Харківської стрілецької дивізії (364 особи), 214-ї Кременчуцької дивізії (120 осіб), 461-го Яського полку (80 осіб), 1000-го полку (100 осіб). Велося листування більше ніж з 2 тисячами ветеранів та родинами загиблих з різних куточків колишнього Радянського Союзу. Про роботу пересічанських слідопитів згадував у своїй книзі «В битві за Харків» колишній командуючий 53-ю армією І. М. Манагаров, який 9 травня 1974 р. брав участь у святкуванні Дня Перемоги в Пересічному, йому було присвоєно звання «Почесний громадянин селища Пересічне».

Встановлені, із занесенням на меморіальні плити пам'ятника, імена 50 воїнів, які загинули в Пересічному. Після відвідування селища 1968 р. І. С. Коневим розпочався етап зустрічей з ветеранами війни. У подальшому загін продовжував переписку з родиною І. С. Конєва, яка передала до музею особисті речі, документи, фото, книги маршала.

У пошуковій роботі та в створенні музею Т. К. Желтовій завжди допомагала вся родина: чоловік — Валентин Петрович Желтов, учитель української мови та літератури, доньки — Ольга та Людмила. В. П. Желтов, сам колишній фронтовик, завжди активно підтримував дружину, керуючись єдиною метою — зберегти пам'ять для нащадків. Була в сім'ї Желтових ще одна заповітна мрія — створення меморіалу в селищі. І завдяки наполегливості родини Желтових 1988 р. в Пересічному був відкритий меморіал, на плити якого були занесені імена односельчан, які загинули на фронтах

Великої Вітчизняної війни. Рідні та близькі загиблих отримали можливість покласти квіти і запалити свічку біля імені близької людини.

За свою вчительську і громадську діяльність Желтови, яких вже, на жаль, немає з нами, неодноразово були нагороджені почесними нагородами і грамотами. Вони виконали своє земне відзначені — навчили розумному, доброму, вічному багато поколінь, а основне — зберегли і залишили нашадкам пам'ять про тих, хто завоював нам мирне життя. Свої знання, свої серця і душі Желтови залишили нам, щоб зберегти пам'ять на землі, бо хто не пам'ятає історії свого народу — приречений на забуття.

Н. О. Яковлєва,
ст. наук. співробітник ХІМ

ОСВОЄННЯ ЦІЛИННИХ ЗЕМЕЛЬ ТА МОЛОДЬ ХАРКІВЩИНИ (НА МАТЕРІАЛАХ ФОНДІВ ХІМ)

Програму освоєння цілинних земель було оголошено 1954 р. на лютнево-березневому пленумі ЦК КПРС. Комуністична партія звернулася до молоді із закликом виконати чергове завдання. І, як завжди, молодь і комсомольці з усіх республік Радянського Союзу відгукнулися. За 1954—1960 рр. було введено в сільськогосподарський обіг 41,8 мільйонів гектарів земель переважно в східних районах СРСР — у Казахстані та РРФСР. Тільки в 1954—1955 рр. на цілину було відправлено 200 тисяч тракторів, сотні тисяч одиниць іншої техніки, у цілинні райони прибуло сотні тисяч новоселів, серед них до 100 тисяч з України [13, с. 420].

Уже 22 лютого 1954 р. на цілину вийшла перша група української молоді — кілька десятків трактористів, комбайнерів, механіків МТС, робітників заводів і будов Київщини. На початку березня в Казахстан прибули групи цілинників з усіх областей України. Так виникли колгоспи «Київський» і «Харківський» у Кустанайській області, «Київський» і «Херсонський» в Акмолінській області тощо. Посланці України організували на казахській землі 54 радгоспи, москвичі — 46, білоруси — 22. Упродовж 1954—1955 рр. на цілинні землі Казахстану, Сибіру, Поволжя, Уралу, Далекого Сходу вийшло 60 % випускників сільськогосподарських технікумів України, вишів і училищ механізації сільського господарства [14, с. 613].

У березні 1954 р. у Казахстан з Харкова вийшов перший загін комсомольців-добровольців — 300 осіб. Про цю подію дізнаємось

з фото «В останні хвилини на харківському вокзалі перед від'їздом комсомольців на освоєння цілинних земель. 3 березня 1954 р.» [1]. З першим ешелоном харківських комсомольців на цілину поїхав Д. Чумаченко [2], Ю. Мальцев [3], І. Кальницький [4]. Усього харківський комсомол відправив на цілинні землі близько 7000 юнаків та дівчат [15, с. 36]. Підтвердженням цього є фотографії, які зберігаються у фондах ХІМ. Серед них: «Харків'яни на цілину» [5], «Збір урожаю на цілині студентами ХІМСГ» [6], «Комсомольці заводу «Світло шахтаря» перед відправкою на цілину» [7] тощо.

У подальші роки агітація на освоєння цілинних земель продовжувалася. Так, перші сторінки газети «Соціалістична Харківщина» за січень і лютий 1955 р. [8] рясніють заголовками статей та рубрик «Трактори на цілинні землі», «На цілинні землі», «Молоді патріоти їдуть на цілинні землі», «Молодь — на нові землі», «В наступ на цілину». На освоєння земель їхала як сільська молодь, так і робітники заводів та фабрик. «Заяви з проханням видати комсомольські путівки на цілинні землі в комітети комсомолу подали понад 100 молодих виробничників заводу транспортного машинобудування, десятки тракторобудівників, світлошахтарців, робітниць панчішної фабрики... На 8 січня про своє бажання їхати заявили 1700 молодих патріотів Харкова і області», — зазначається в статті «На цілинні землі» [9]. Серед них група комсомольців заводу «Світло шахтаря» В. Гулевський, А. Бурко, Б. Мандич, М. Сендецький, М. Оліфенко, Є. Глущенко та ін. 24 лютого в Мартуківський і Хаддинський райони Акмолінської області виїхало з Харкова 600 людей [10].

У числі добровольців з Харківщини поїхав Павло Васильович Гонтар. Перед закінченням Богодухівського ремісничого училища механізації сільського господарства № 1 він за власним бажанням подав заяву з проханням направити на цілину. «22 січня 1958 р. таких, як я, набралося 72 чоловіка. Нас посадили в Харкові на потяг Дніпропетровськ — Барнаул (у причіпнім вагоні) і через п'ять діб висадили в місті Павлодар Казахської РСР», — згадує Павло Васильович [11, с. 1]. Цікавими є подробиці перших днів перебування цілинників в Урлютюбському радгоспі (Урлютюбського району Павлодарської області): «Нас поселили в тільки що збудований гуртожиток. Спали на матрасах, набитих сіном, на долівці, а через декілька днів плотники построїли нари з неструганих дощок. Вікна були одинарні, а з середини приміщення забиті повністю байковими одіялами, на яких весь час виступав іній тому, що на дворі було більше -40°C морозу. Спали, не роздягаючись.

Лягали спати в тому, в чому ходили, і вкривались декількома одялями.

У кутку стояла чотирьохвідерна оцинкована виварка з питною водою. Рядом — металева кружка і 500-грамовий молоток. Молоток для того, щоб можна було напитись води» [11, с. 2]. Але були і приємні моменти в побуті — годували у їdalyni три рази на день, їжа була смачна і вдосталь, увечері після роботи збирались до клубу на танці «під гармонію або під радіолу», у клубі був невеликий більярд і столи для гри в доміно [11, с. 6]. У вихідні дні (за рік їх було лише декілька) їздили до річки Іртиш, у червні — по суниці.

Спочатку Гонтар був напарником у китайця Лі Хун Да на тракторі ДТ-54, у зимовий період займалися ремонтом техніки. З настанням весни починались роботи в полі — оранка та сівба, а влітку — заготівля сіна для худоби, збирання урожаю. Так Павло Васильович став учасником збору другого мільярда пудів пшениці на цілинних полях Казахстану.

У березні 1959 р. П. Гонтар поїхав додому, у с. В'язова Краснокутського району Харківської області, у відпустку і залишився працювати в колгоспі (оскільки вдома тяжко хворіла маті і було дві непрацездатні сестри).

У фондах Харківського історичного музею зберігаються фотографії Павла Васильовича з земляками І. Полежакою та О. Гонтарем [12] під час перебування на ціlini.

Вишевикладене дозволяє зробити висновки, що молодь Харківщини брала активну участь в освоєнні цілинних земель.

Список використаної літератури

1. XIM, ОФ-22491.
2. XIM, фото, Вст. 6612.
3. XIM, фото, Інв. 9900.
4. XIM, фото, Інв. 9938.
5. XIM, ОФ-20037.
6. XIM, ОФ-11198.
7. XIM, фото, Інв. 6237.
8. Соціалістична Харківщина.— 1955.— Січ., лют. (XIM, Інв. 23548, V гр.).
9. Соціалістична Харківщина.— 1955.— 9 січ. (XIM, Інв. 23548, V гр.).
10. Соціалістична Харківщина.— 1955.— 25 лют. (XIM, Інв. 23548, V гр.).
11. Спогади П. В. Гонтаря (XIM, ДД-696).
12. XIM, ФТ-2887—2889.
13. Калініченко В., Рибалка І. Історія України.— Ч. III: 1917—2003 pp.— Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004.— 628 с.

14. Литвин В. Історія України.— К.: Наук. думка, 2006.— 728 с.
15. Хар'ков: Книга для туристов / Г. Андреева. А. Голиков, Е. Гринев и др.— Х.: Прапор, 1984.— 259 с.

I. O. Роман,
ст. наук. співробітник ХІМ

ЗАГАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ПРОМИСЛОВОСТІ ХАРКІВЩИНИ в 1980—1990-х рр.

Становище в промисловості на Харківщині в 1980—1990-х рр. і всі кризові явища були докорінно пов’язані із тим, що відбувалося в УРСР, затиснутій у лещатах тоталітарної системи. Вони були віддзеркаленням політико-радянського керівництва.

Промисловість Харкова, як і всієї країни, потребувала впровадження нових технологій, інтенсифікації використання трудових ресурсів, переорієнтації структури виробництва на високотехнологічні цикли тощо. Але ці елементи в планах п’ятирічок мали здебільшого декларативний характер. Стали помітними і якісні показники занепаду вітчизняної економіки, що розвивалася екстенсивним шляхом, тобто зростання обсягів досягалося за рахунок залучення додаткової робочої сили, будівництва підприємств на старій технічній основі, нарощуванні капіталовкладень тощо. Перед кожним із харківських підприємств у новій п’ятирічці були поставлені масштабні і конкретні завдання. Наприклад, перед ХТЗ — збільшити випуск тракторів Т-150, моторобудівним об’єднанням «Серп і молот» — нарощувати потужності з виробництва двигунів для комбайнів, заводом «Електроважмаш» — розробити і виготовити гідрогенератори і т. под.

Але відставання в науково-технічному прогресі, екстенсивний шлях розвитку, застарілі технології, відсутність у робітників безпосередньої зацікавленості в результатах своєї праці призвели до прогресуючого спаду приросту промисловості, погіршення якості виробів, зниження продуктивності праці. Тому і темпи зросту промислового виробництва в місті виявилися нижчими за встановлені.

Нечуваного розмаху набрали крадіжки на підприємствах, по-всюди процвітали «приписки» — сфальсифіковані звіти про нібито виконану роботу.

У листопаді 1982 р., після смерті Л. І. Брежнєва, Генеральним секретарем ЦК КПРС став Ю. В. Андропов, який робив ставку на зміцнення дисципліни. Заходи щодо наведення порядку і дисцип-

ліни на деякий час дали певний позитивний ефект. Так, на прикладі Харкова, обсяг випуску продукції на підприємствах міста за три роки зрос на 400 мільйонів карбованців, додатково до плану було реалізовано різних виробів на 230 мільйонів карбованців. Однак таке поліпшення мало тимчасовий характер і не забезпечувало три-валу стабілізацію економіки.

У 1983 р. було прийнято Закон «Про трудові колективи», який мав надати додаткові імпульси розвиткові економіки, підвищити зацікавленість трудящих у результатах праці, але він не підкріплювався реальним розширенням самостійності підприємств: від колективу фактично нічого не залежало — усе найголовніше вирішувалося нагорі.

Промисловість міста відставала від завдань одинадцятої п'ятирічки за темпами зросту обсягів виробництва і продуктивності праці (із дев'яти районів міста тільки два виконали ці завдання). Складною була ситуація з виконанням завдань п'ятирічки на підприємствах тракторного і сільгоспмашинобудування, важкого і дорожньо-будівельного машинобудування, легкої і харчової промисловості.

Особливо гострою була проблема переходу до інтенсивного розвитку економіки. На харківських підприємствах понад 120 тисяч робітників були зайняті малопродуктивною ручною працею. Частка ручної праці на підприємствах легкої, харчової, приладобудівної й автомобільної промисловості складала близько 60 %. Водночас у Харкові щорічно створювалося комплексно-механізованих і автоматизованих цехів у 2—3 рази менше, ніж у дев'ятій і десятій п'ятирічках.

Найважливішим засобом інтенсифікації виробництва визнавалися розробка і реалізація комплексних науково-технічних програм. В одинадцятій п'ятирічці вчені і промисловість Харкова працювали над шістьма програмами: «Трактор», «Енергія», «Бетон», «Азот», «Тяга», «Агрохімкомплекс». Найбільша з програм — «Трактор» — об'єднала зусилля 26 заводів, 13 науково-дослідних інститутів, шість вишів, три інститути АН УРСР, 13 виробничих і наукових об'єднань. Головною організацією було призначено виробниче об'єднання «Харківський тракторний завод». За два роки обсяг продукції збільшився на 8 %, а продуктивність праці — на 10 %. Однак аналіз економічної ситуації в промисловості міста показав, що на багатьох підприємствах не забезпечено перевагу інтенсивних форм розвитку виробництва. Одна з головних причин такого стану — некомплексне впровадження дорогоого устаткування, що

найчастіше закупувовулося без серйозного економічного розрахунку, встановлювалося на дільницях, які не визначали цикл виробництва, що знижувало ефективність використання основних фондів, вело до утворення нових робочих місць.

Тенденції, характерні для промисловості Харкова, багато в чому були показовими, як і для всієї країни, бо ж у Харкові вироблялося 15 % загальносоюзного випуску тракторів, 20 % важких електромашин, 60 % дизелів для магістральних тепловозів, 33 % парових турбін, 100 % турбін для атомних станцій.

Надії на вихід із системної кризи пов'язували з М. С. Горбачовим, що в березні 1985 р. став Генеральним секретарем ЦК КПРС. Додати радянській економіці нового імпульсу, не торкаючись підвалин «реального соціалізму», покликані були економічні реформи 1985—1988 рр. Серед законодавчих актів цього періоду найбільш істотними були Закони СРСР «Про бригадний підряд» 1986 р., «Про державне підприємство (об'єднання)» 1987 р., «Про кооперацію в СРСР» 1988 р. Усі вони були недосконалими, деформовані тиском апарату. Так трапилося із законом про кооперацію, що спочатку найбільше відповідав умовам ринкової економіки, однак неодноразово коригувався в бік жорсткого державного контролю.

У світлі економічних перетворень проводилися спроби на поширення і впровадження на виробництві кооперативних, підрядних і орендних форм господарювання в умовах повного госпрозрахунку і самофінансування. У 1989 р. в кооперативному секторі Харкова було зайнято вже 62,7 тисячі людей, в умовах нормативного розподілу прибутку працювало 31 підприємство, в умовах орендного підряду — 12.

Уже 1990 р. у Харкові починається спад виробництва промисловості в державному секторі, особливо у важкій промисловості.

Водночас кожне четверте підприємство знизило обсяг виробництва, якість продукції яких за технічним рівнем поступалася кращим вітчизняним і закордонним зразкам, а зростання заробітної плати випереджalo продуктивність праці.

Отже, цей період для промисловості Харківщини, як і для всієї країни, був суперечливим і неоднозначним: з одного боку — значні досягнення, з іншого — накопичення проблем, політичні та економічні труднощі і негаразди, які зрештою привели до ліквідації СРСР та тих змін, які за цим сталися в Україні і на Харківщині зокрема.

МУЗЕЙНІ ЗІБРАННЯ: ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА НАУКОВЕ ВИВЧЕННЯ. АРХЕОЛОГІЯ

**М. В. Горбова,
наук. співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею**

ИЗ ОПЫТА ИЗУЧЕНИЯ И КАТАЛОГИЗАЦИИ КУЛЬТОВЫХ ПРЕДМЕТОВ В СОБРАНИИ ДОНЕЦКОГО ОБЛАСТНОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Многонациональный Донбасс всегда отличался пестротой своего религиозного облика, однако преобладающей религией здесь издавна являлось христианство. В каждом значительном населенном пункте находились храмы, в которых имелся весь необходимый для проведения богослужений и обрядов набор предметов — церковная утварь, облачение священников, иконы и пр.

В результате антирелигиозной кампании 30-х гг. XX в. в Донбассе практически не осталось действующих церквей. В Мариуполе, например, были полностью снесены все культовые постройки [1, с. 186]. Сохранились свидетельства очевидцев о том, что все имущество храмов просто выбрасывалось на улицу, растаскивалось, сжигалось. И тут надо отдать должное мужеству работников Мариупольского музея, которые в условиях жесткого идеологического прессинга собрали и сохранили некоторые вещи из разрушенных церквей.

В 1954—1955 гг., в связи с тем, что Донецкий краеведческий музей получил областной статус, из Мариуполя нам была передана большая археолого-этнографическая коллекция. Среди этих вещей оказались и культовые предметы, к сожалению, депаспортизованные. Атрибуция предметов во время поступления проведена не была, инвентарные карточки составлялись намного позже, на основании бумажных этикеток, прикрепленных к вещам. Этикетки содержали очень мало информации, зачастую она была ошибочной, что отразилось на достоверности и качестве составленных карточек. Назначение и правильное название некоторых предметов удалось определить только недавно, в результате дополнительного изучения.

Впоследствии собрание культовых предметов пополнялось за счет поступлений в качестве дара от граждан или закупок, а также сборов в этнографических экспедициях. В целом эти предметы не составляют единой коллекции, однако некоторые из них являются

уникальными или редкими, зачастую это настоящие произведения искусства, по праву украшающие наше музейное собрание.

Проделанная исследовательская работа позволила приступить к созданию каталога культовых предметов, относящихся к православной конфессии. За рамками каталога остались немногочисленные предметы старообрядческого и католического культа. Каталог коллекции металлических вотивов (привесок к чудотворным иконам) был издан ранее (Горбова М. В., Донецк, 2004).

В основу каталога было положено функциональное деление предметов, и, соответственно, были выделены следующие группы: иконы и оклады; кресты; церковная утварь; облачения; церковные ткани.

Немногочисленные **иконы** выполнены в разнообразной технике (живописные, меднолитые, вышитые). Гордостью собрания являются парные церковные живописные иконы Святого Архистратига Божия Михаила и Святого Архангела Гавриила, датирующиеся XVII в. и относящиеся к московской школе иконописи. Вероятно, несколько позднее к ним были сделаны чеканные оклады из листового низкопробного серебра с аналогичными изображениями.

Преобладающий сюжет живописных икон XIX — начала XX в.— образы Богородицы, представленные разными иконографическими типами (Утоли мои печали, Тихвинская, Ахтырская, Введение во храм). Довольно редким является образ Августовской Пресвятой Богородицы, связанный с событиями Первой мировой войны. Уникальна икона Пресвятой Богородицы Лоретской, написанная на холсте, в искусно вышитом бисерном окладе, украшенном кораллами, жемчугом и поделочными камнями. Образ Лоретской Богоматери, по преданию изготовленный святым Лукой,— это редчайшее изображение Мадонны с Младенцем, хранящееся в итальянском г. Лорето. Для православной традиции этот образ в целом не характерен.

Немногочисленные образцы медной пластики также представляют разные иконографические изводы богородичных икон. Это образки с изображением древней иконы *Братской Божьей Матери*, находившейся в Братском Богоявленском мужском монастыре в Киеве, *Козельщанской* чудотворной иконы Божьей Матери из церкви общежительного женского монастыря в с. Козельщина Кобелякского уезда Полтавской губ. Есть изображения Богородицы и на складнях, как правило, в сочетании с сюжетами двунадесятых праздников. Овальный образок Богоматери, изготовленный из перламутровой пластинки в технике примитивной гравировки, бытовал, очевидно, в среде греков Приазовья.

Самым почитаемым в православном мире святым по праву считается Николай Чудотворец. В нашем собрании, помимо традиционных живописных икон и образков, этот образ представлен в медной пластике XVIII в., найденной при археологических раскопках пос. Казачья Пристань Славянского р-на Донецкой обл. [3, с. 74–76]. Святой изображен в канонической позе Николы Можайского: стоит анфас, руки раскинуты крестообразно, в одной — сабля, в другой — модель храма. Аналогичные изображения есть и на медных складнях конца XIX в. Живописная икона Святого Николая Чудотворца, выполненная в очень ярких красках, скорее всего, относится к памятникам, созданным в традициях греков Приазовья.

Уникальным, пока не имеющим аналогов, является медный золоченый медальон с погрудным изображением святого Николая в многоцветном полиставрии, выполненный в технике ковки, скани и перегородчатой эмали. Он был найден в слое XIII–XIV вв. на средневековом Царином городище возле с. Маяки Славянского р-на Донецкой обл. [3]. Нами этот медальон был интерпретирован как дробница — украшение для одеяния священника высокого ранга. Он является одним из наиболее ранних свидетельств проникновения христианства в Донбасс.

Изображения Иисуса Христа и святых православного пантеона немногочисленны. Имеются иконы с образами Георгия Победоносца (живописная греческая из Донбасса и меднолитая русская из Архангельской губернии), а также образ Святого Серафима Саровского в серебряном окладе.

Кроме уже упоминавшихся окладов к иконам архангелов имеется большой оклад для образа Святого Иоанна Предтечи, также изготовленный из листового серебра в технике чеканки. На нем изображена рельефная ростовая фигура святого в одежде из овчины. Поле оклада украшено богатым растительным орнаментом. Четыре оклада из тонкой листовой меди, очевидно, предназначались для небольших домашних икон: Покров Пресвятой Богородицы, Святая Троица (новозаветная), образ Святого Георгия Победоносца. Интересен оклад к иконе Богоматери с Младенцем — поясное изображение Богородицы, у которой на коленях стоит Младенец, а в нижней части оклада расположен горизонтальный полумесец.

В нашем собрании неплохо представлены нательные *кресты*, датирующиеся XVII–XIX вв. Самый ранний крестик, относящийся к XVII в., найден на руинах крепости Цареборисовского городища

(с. Красный Оскол Изюмского р-на Харьковской обл.). В пос. Казачья Пристань (близ с. Райгородок Славянского р-на) в разное время была найдена целая коллекция бронзовых литых нательных крестиков, которые относятся к казачьим древностям.

Большая часть нательных крестов изготовлена из металла, поэтому особый интерес представляют крестики, вырезанные из перламутра с грубо процарапанными контурами распятия. Этот необычный природный материал для изготовления украшений и культовых предметов, широко примеляли греки, жившее в Донбассе.

В с. Артемовка Амвросиевского района во время земляных работ на старом кладбище при однопрестольной церкви во имя вмч. Артемия было найдено погребение, в котором находились серебряный наперсный крест 1896 г., кадило и два напрестольных креста с эмальями. Все эти предметы были переданы в музей. В конце XIX — начале XX в. в этой церкви служил священник Ф. А. Семенов [6], которому, возможно, и принадлежали найденные предметы.

В собрании ДОКМ имеется несколько традиционных литых крестов «Распятие» XIX в. Как стационарный напрестольный атрибутирован большой деревянный 4-конечный крест с фигурными концами, полностью покрытый серебряными пластинами с рельефным чеканным изображением. Несколько деревянных 4-конечных крестов с рельефными резными изображениями определены как благословенные. Особый интерес представляет крест с округлыми фигурными концами, вырезанный из цельного куска кипарисового дерева. Набор изображений на нем упрощенный — Распятие, череп, Евангелие, рюмка для елея. Возможно, он датируется концом XVIII — началом XIX в. Более поздние кресты интересны серебряной оправой с резным или сканым орнаментом.

Отдельную группу составляют 4-конечные деревянные кресты, покрытые резными пластинами белого перламутра. К сожалению, на некоторых из них перламутровая отделка не сохранилась, на других — осталась фрагментарно. Сохранившиеся части позволяют утверждать, что изображения были каноническими, выполнены примитивной гравировкой либо в виде отдельно вырезанных фигур из перламутра, крепящихся на основу. Такие кресты в XIX в. традиционно привозили из Иерусалима [2].

Церковная утварь включает священные сосуды и разнообразные предметы, применяемые в религиозной практике. У нас имеются кадило и две дарохранительницы. Дарохранительница из посеребренного медного сплава с эмалевыми миниатюрами выполнена в виде трехступенчатого стилизованного храма. Вторая

дарохранительница сделана в виде прямоугольной гробницы с тремя пирамидальными шпилями. Такие ковчеги в ренессансном или барочном стиле были характерны для XVII в. и существовали в первой половине XVIII в. [5]. Есть небольшая коллекция самодельных печатей для изготовления просфор, а также печать для ритуального крестообразного греческого хлеба «ставру» (греч.— крест), выпекаемого в день Воздвижения Креста Господня 27 сентября.

Две лампады (из рубинового стекла конической формы и из молочно-белого с красными вставками округлой формы) традиционны. Более редкими являются кресты-лампады белого и зеленого стекла с граненой емкостью для масла и рельефным изображением Распятия, раскрашенным золотой краской. Очень интересен металлический подлампадник в виде перевернутого усеченного конуса с ажурными стенками. Стенки украшены гравированными композициями из изображений святых, Христа, двуглавого орла и др., а также надписями на греческом языке.

Из предметов, которые священники используют для совершения различных обрядовых действий, имеется только ковчежец для крещения.

Религиозные мотивы естественным образом присутствовали в повседневной жизни мирян и находили отражение в окружающем их предметном мире. Целый ряд вещей не связан непосредственно с церковными обрядами, но, тем не менее, имеет ярко выраженный религиозный характер. Это своеобразные сувениры в память о паломничестве, о посещении той или иной церкви, монастыря, зачастую там же и изготовленные. К ним относится деревянный Отпечаток стопы Спасителя, находящийся на Елеонской горе, пасхальное яйцо из мягкого камня, сувениры из плоской морской гальки, украшенные разноцветными переводными картинками со сценой Крещения. Сцену Крещения изображает и маленький барельеф, вырезанный на мягком белом камне. В технике примитивной резьбы изображены Христос, стоящий в реке Иордан, и благословляющий его Иоанн Креститель.

Важной частью церковных обрядов являются **облачения** священников. Священные одежды ведут свое происхождение издревле и, помимо утилитарного назначения, символизируют некоторые моменты христианского вероучения. Немногочисленные облачения нашего собрания датируются XVIII—XIX вв. Два саккоса сшиты из золотой парчи, украшены рельефными шитьми золотом крестами. Одна фелонь изготовлена из желто-серебряной парчи, на

спине виtkан крест. Вторая фелонь является настоящим произведением декоративно-прикладного искусства конца XVIII в. Серебряная парча украшена рельефным цветочным рисунком из фиолетового бархата, на спине находится рельефный медальон, изображающий Богородицу с Младенцем. Лики написаны красками по коже, ризы и общий фон вышиты серебряными нитями. Омофор из многоцветной парчи с растительным узором украшен золотым шитьем и скаными сферическими пуговицами. Необычную форму имеет наша единственная митра. Она не закругляется сверху, а имеет ровное дно. Очевидно, это свидетельствует о ее древности (не позднее XVIII в.). По окружности митры расположены изображения серафимов, на верхней части — Богоматерь с Младенцем. Не исключено, что она была изготовлена из более раннего крестчатого покровца. К священным одеждам относятся также епитрахиль из набивного шелка, украшенная по краям металлической канителью, и единственная парчовая поручь.

Большое значение в церковных службах имеют пелены и покровы из дорогих тканей, украшенные лицевым и золотым шитьем. Удивительна по мастерству исполнения плащаница, изготовленная по заказу братьями Барабашевыми для церкви Святой Троицы в 1797 г. Она, вероятно, являлась обетным даром храму. На зеленом бархате серебряными волочеными нитями вышито тело умершего Христа. Лик, ступни и кисти написаны краской на коже. На второй плащанице сцена оплакивания вышита на малиновом бархате с использованием золотых нитей, речного жемчуга, бисера, камней и нашита на фиолетовый бархат.

Любопытен набор воздухов — малых покровов прямоугольной формы, обычно с изображением креста. Бархатный покров, на котором вышита сцена оплакивания Христа, в музее Киево-Печерской Лавры определен как большой воздух, хотя по изобразительному сюжету он схож с плащаницей. Несколько покровов, которые еще в Мариупольском музее были определены как воздухи, изготовлены из разных тканей и представляют собой замечательные образцы художественного ткачества и шитья. Однако некоторые, по характеру тканей, восточному орнаменту и степени сохранности относящиеся к XVIII в., могли попасть в Мариуполь из Крыма и изначально имели иное, утилитарное назначение, а впоследствии были приспособлены для нужд церкви.

Для покрытия престола или аналоя могла служить большая пелена из бледно-голубого шелка с растительным орнаментом, отделанная металлическим кружевом. Длинный прямоугольный по-

кров из белой парчи, с великолепной вышивкой и аппликацией из бархата, речного жемчуга, бисера также является покрывалом на аналой. Две одинаковых прямоугольных пелены из розового шелка с надписью «Богородица, спаси нас» могут быть атрибутированы как подвесные, использовавшиеся для богочестной иконы.

Большая часть предметов православного культа выставлена в залах музея, в разделах, посвященных истории заселения края и религиозным конфессиям, и является несомненным украшением экспозиции.

Список використаної літератури

1. *Божко Р. П., Були Т. Ю., Гашененко Н. Н. и др.* Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века.— Мариуполь: Рената, 2006.— 356 с.
2. *Кольцова Т. М.* Наследие Соловецкого монастыря в музеях Архангельской области // <http://www.solovky.ru/reserve/collections/nasledie/kolcova/45.html>.
3. *Кравченко Э. Е., Швецов М. Л.* Новые данные о христианском населении края в XIII—XIV вв. // Материалы исследований, реставрации и использования памятников истории и культуры.— Славяногорск, 1995.— С. 70—79.
4. Легенди степу.— Донецьк: ВД «Кальміус», 2004.— 104 с.
5. *Мішнєва О. І.* Про один тип дарохранительниць в українському золотарстві // Скарбниця української культури.— Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського.— Чернігів: Сіверянська думка, 1996.— С. 69—70.
6. Справочная книга Екатеринославской епархии.— Екатеринослав, 1908.

В. А. Сушко,
канд. іст. наук, методист
Харківської обласної СЮТур

О. Л. Лисенко,
ст. наук. співробітник ХІМ

РОЗВИТОК СЛОБОЖАНСЬКОЇ ВИШИВКИ у ХХ ст.

Наприкінці 1920-х — в 1930-ті рр. вишивання із домашнього жіночого заняття стало ремеслом, і вишивальницькі артілі почали створюватися по всій Слобожанщині. У 1932 р. в харківську артіль «Вишивальниця» влилося дві артілі — «Швейкооперат» та «Харків-одяг» [1, с. 133].

За часів німецької окупації 1941–1943 рр. у Харкові з дозволу німецької влади за рішенням міського бургомістрату відкрилася вишивальницька майстерня. Майстрині розповідали, що німці не просто відкрили, а «поновили» роботу майстерень, дали змогу працювати зі старими зразками вишиванок з фондів харківських музеїв.

Під час відходу гітлерівської армії з міста деякі з вишивальниць евакуювалися на Захід, не сподіваючися на кращу долю від радянської влади. Майстринями були вивезені за кордон й зразки старовинного українського гаптування та вишивки. На жаль, предмети при цьому не завжди залишалися неушкодженими. Так, була розрізана на шматки і поділена між чотирма подругами-вишивальницями сорочка Мотрі Кочубейвни. Один з таких фрагментів експонувала у 2004 р. у Харківському історичному музеї внучка академіка Д. І. Багалія та донька вишивальниці П. Багалій [2, с. 24].

1961 р. артіль «Вишивальниця Харківщини» була перейменована у фабрику художніх виробів «Україна». У січні 1970 р. у зв'язку з об'єднанням Вовчанської фабрики ім. 20-річчя Жовтня з Харківською фабрикою художніх виробів створено виробничо-художнє об'єднання «Україна», підпорядковане Укрхудожпрому ММП УРСР. Об'єднання мало вісім дільниць у містах Вовчанську, Краснограді, Чугуєві, Богодухові, Валках, селах та селищах Березівському, Зачепилівці та Вільшанах. В асортименті — вишиті скатертини, блузи, сукні, халати, рушники, серветки. У декорі використовувалися традиційні техніки: гладь, рушниковий шов, штапівка, зерновий вивід, виколювання, вирізування, мережка та хрестик. Творчі роботи майстрів об'єднання експонувалися на республіканських, обласних, всесоюзних та міжнародній виставках [1, с. 133]. У фондах Харківського історичного музею зберігається комплекс музейних предметів — виробів вишивальниць об'єднання 1970-х — середини 1990-х рр. Основна частина з них виготовлена за ескізами головного художника об'єднання Алли Миколаївни Корзун вишивальницями В. І. Сидоренко, Л. К. Мухою, Я. К. Іщенко, Т. Д. Верхіною, Т. І. Масловою, Н. Т. Губською та самою А. М. Корзун.

У Харкові в різні часи працювали майстрині-вишивальниці — члени Спілки народних майстрів України: О. Тройно, Г. Недайвода, О. Городилова, М. Васильєва, Г. Величко, О. Євсеєва, Р. Кущнаренко, І. Вишневська, Г. Яценко та багато інших. Хтось відтворює лише зразки кінця XIX ст. (так званий «брокарівський стиль»), хтось, як О. Є. Євсеєва, працює у стилі «панської вишивки», хтось, як О. Т. Тройно, настільки закохався у народне вишивання Сло-

божанщини, що не лише відтворює його на полотні, а й збирає колекції пам'яток, проводить наукове дослідження цього виду народного мистецтва нашого регіону.

Список використаної літератури

1. Осередки народних художніх промислів УРСР // Народні художні промисли УРСР: Довідник.— К.: Наук. думка, 1986.— 144 с.
2. Сушко В. А. Українське традиційне вишивання на Собожанщині.— Х.: ХОСЮТур, 2008.— 60 с.

Л. Г. Овчіннікова,
ст. наук. співробітник ХІМ

СЛОБОЖАНСЬКІ ТРАДИЦІЙНІ ПРИКРАСИ

Неможливо уявити собі святковий народний одяг без великої кількості різноманітних прикрас. Їх охоче носили як жінки, так і чоловіки, хоча з часом прикраси стали невід'ємною частиною лише жіночого вбрання. Червоні намиста, різокольорові гердані, дукачі, каблучки і сережки були яскравим і художньо виразним акцентом в українському костюмі, доповнювали його, надавали необхідної закінченості і композиційної рівноваги.

У колекції ХІМ зберігаються традиційні жіночі слобожанські прикраси, які є унікальними та дивовижними витворами народного мистецтва. Серед них вирізняються дукачі, що стали одним із компонентів оздоблення одягу, найулюбленішою прикрасою слобожанських жінок та дівчат. Ці прикраси виготовлені з монет державного карбування (М-7821; М-7810; М-7429; М-3836; М-3207; М-3302), оздоблені різноманітними розетками (М-7813), бантами (М-3302), медальйонами (М-7858; М-4416; М-3852). Вони були литими, з позолотою, часто з кольоровими скельцями посередині (ОМЗ-34554), мали одне або кілька вушок для підвішування (М-5903; М-7429; М-8030). Саме такі дукачі виготовляли ювеліри Харківщини та Дніпропетровщини.

Серед традиційних аксесуарів у колекції ХІМ своєю красою та складністю техніки виконання виділяються сережки у вигляді квіток із вставками з різокольорових камінців (М-3907; М-2325; М-3811), невеличких дутих кілець та прикрас у формі півмісяця з нескладною різьбленою орнаментацією (М-2180; М-3908).

Оригінальними експонатами музеиної колекції є браслет (Р-2159) та каблучка (М-3899), які були виготовлені з металу і прикрашені різокольоровим камінням.

Особливе місце серед прикрас займає намисто, найулюблениша прикраса жінок, бо з ним було пов'язано багато народних легенд та звичаїв. Намиста різняться за формою та матеріалом. Велику цінність представляють прикраси, виготовлені з природних матеріалів: уральського каменю (Р-782), бурштину (Р-41) та коралів з різною кількістю низок, що свідчило про заможність, які в народі називали «справжні намиста», «добрі намиста», «ширі коралі» (Р-204; Р-276; Р-1446; Р-243; Р-437). Деякі із них з дукачами та різокольоровим камінням (Р-372; Р-94). У колекції музею є прикраси, виготовлені із різокольорового скла (Р-1—9; Р-383; Р-782; Р-989).

Різноманітність прикрас є яскравим свідченням смаків та уподобань слобожан. Сьогодні вони вражають нас своєю красою, неповторністю, майстерністю виконання і стали важливим джерелом у вивченні традиційного народного вбрання.

О. М. Пантелеї,
заслужений художник України

РУШНИКИ ІЗ КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Неодмінним атрибутом народного побуту, весільної і святочної обрядовості та традиційною красою селянського житла на Слобожанщині здавна були рушники. У колекції ХІМ значне місце посідають рушники, що виготовляли та побутували саме в нашому краї.

Серед рушників вирізняються ткані кролевецькі рушники (виготовлялися в м. Кролевець на Сумщині). В їх орнаментації — геометричні візерунки (TK-3642), герб Російської імперії (TK-3897; TK-3898; TK-3899), церкви (TK-187), самовари (TK-178) і дуже рідко — рослинні мотиви (TK-4607; TK-3966), але досить геометризовані через техніку виготовлення рушника.

Вишиті рушники у фондах нашого музею налічують багато одиниць зберігання. Їх орнаментація надзвичайно різноманітна. У кожному регіоні склалися свої традиційні мотиви, особливості їх композиційної побудови, кольорова палітра. Переважна їх кількість вищита червоною та чорною заполоччю (TK-2895; TK-185; TK-186; TK-188; TK-3381), але є і монохромні, виконані блакитною заполоччю, а також виконані зеленими, жовтими і бузковими вовняними нитками домашнього прядіння (TK-3627; TK-4104; TK-3422) та «білим по білому» (TK-2943; TK-5298; TK-5388). У більш пізніх рушниках зустрічається вишивка, виконана нитка-

ми муліне різного кольору (TK-4265; TK-4185). Переважна кількість рушників декорована найбільш розповсюдженими техніками вишивки: стебловим швом (TK-4265; TK-2943; TK-34; TK-176), лічильною гладдю — лиштвою (TK-3780; TK-3860; TK-3947), хрестиком (TK-2925; TK-3209; TK-4104). Найчастіше на таких рушниках зустрічаються геометричні орнаменти (складаються з прямих та ламаних ліній, трикутників, кругів, квадратів, ромбів, що символізують землю, воду, дощ, гори, блискавки, сонце, будівлі тощо), антропоморфні (із зображенням силуетів людей) і орнітоморфні мотиви (із стилізованими фігурами тварин, птахів, комах, що символізують настання весни, врожай, багатство), рослинні композиції (ягідки, виноград, соняшники, троянди, маргаритки, які асоціювались з людськими якостями: цнотливістю, мужністю, силою, жіночою вродою тощо). На деяких є вимережані вставки, виконані технікою «настил по сітці» (TK-4413). Як правило, кінці рушників оформлені мереживом ручної та фабричної роботи (TK-1976; TK-104; TK-2895; TK-3651; TK-3780).

Одним із найбільш архаїчних мотивів на музейних рушниках є мотив «дерева життя», що символізує безперервність та незнищенність роду. Найчастіше цей мотив вишивався на так званих кількових рушниках, що вішалися в хаті на сволоку та спеціальних дерев'яних цвяшках (TK-4262; TK-4264; TK-4266; TK-4261; TK-4097).

У колекції ХІМ є рушники-божники, які займали центральне місце в слобожанській хаті і висіли на божниці з образами (TK-3613; TK-326n).

Цікаві за оздобленням весільні рушники (TK-3222; TK-2075; TK-2299; TK-176n; TK-1332; TK-1857—1859; TK-1938), орнаментальними мотивами яких є квіти (найчастіше дві троянди з пуп'янком — символ нової родини; квіти лілій — символ чистоти, цноти, дівочих чар), птахи, повернуті головами одне до одного (symbol любові, шлюбної пари, подружньої згоди).

Великий інтерес становлять так звані сюжетні рушники з вишивими хатками (TK-4118), дівчатами з відрами (TK-3238), прялею за роботою (TK-2946), танцюючою парою (TK-4106), композицією до пісні «Несе Гаяля воду» (TK-5304).

Слід згадати незвичайні рушники: один, що був виготовлений вихованками церковнопарафіяльної школи, з вишивими рядками «Боже, спаси царя 1911 г.» (TK-1429) та інший — з вишивим прейскурантом магазину Жирардівських мануфактур (TK-4380). У колекції є також оригінальний рушник з аплікацією герба Війська Донського.

Чимало рушників оздоблено повчальними сентенціями: «Щирою рукою вишивала і щастя у Бога за себе прохала» (TK-4103, TK-3378), «Над крестом моя любовь, под крестом моя могила» (TK-3379; TK-5244), «На распутье кобзарь сидит и на кобзе играет, кругом парни и девушки — как мак цветет» (TK-5305), «Еж пирог с крупами, держи язык за зубами» (TK-1974), «Тяжко важко в світі жити сироті без родини...» (TK-4286), «Як умру, то поховайте...» (TK-3379), «Милий із милою гуляє, скоро в Манжурію уезжає...» (TK-4993), «Храни тебя Бог» (TK-4312).

Окрасою колекції ХІМ є іноземні рушники, що побутували в нашому краї. Серед них польський, вишитий лиштвою та «верхоплутом» (TK-5489), молдавський, оздоблений каймою з нашистими «хустиками» (TK-1331), татарські, вишиті різнокольоровими шовковими нитками, срібною та золотистою канителлю, заполоччю, прикрашені бахромою та бісером (TK-169; TK-249; TK-366; TK-372; TK-414; TK-361; TK-175; TK-176).

Отже, рушники колекції ХІМ відзначаються різнобарвністю та яскраво характеризують Слобожанський регіон з улюбленими мотивами, композиційними вирішеннями, кольоровими уподобаннями, специфічними техніками виконання. І сьогодні, оглядаючи виставки ХІМ, ми можемо милуватися і пишатися цими високохудожніми виробами.

О. Л. Лисенко,
ст. наук. співробітник ХІМ

**ТРАДИЦІЇ НАРОДНОЇ ВИШИВКИ
У ТВОРАХ МАЙСТРИНЬ-ВИШИВАЛЬНИЦЬ
ВИРОБНИЧО-ХУДОЖНЬОГО ОБ'ЄДНАННЯ «УКРАЇНА»
(У КОЛЕКЦІЇ ХІМ)**

Традиції вишивання на Слобожанщині корінням простягаються в далекі часи, коли кожна дівчина та жінка прикрашала одяг та побутові предмети вишивкою. У колекції Харківського історичного музею зберігаються зразки народних вишивок, які датуються XVIII—XX ст.

До середини ХХ ст. традиції вишивання дещо згасли, але не зникли повністю. У 40—60-ті рр. ХХ ст. працюють артілі вишивальниць, одна з яких у 1970 р. перетворюється на виробничо-художнє об'єднання «Україна» (далі ВХО «Україна»), де у великому колективі працювали такі відомі майстрині-вишивальниці, як А. М. Корзун (головний художник), В. І. Сидоренко, Л. К. Муха,

Я. К. Іщенко, Т. Д. Верехіна, Т. І. Маслова, Н. Т. Губська, Л. Ф. Козировська, О. Т. Тройно, Р. З. Кушнаренко.

Колекція ХІМ налічує близько 100 робіт, виготовлених на ВХО «Україна» за період 1978—1987 рр. За цей час змінилися тканини, почали широко використовуватися вовняні тканини фабричного виробництва, а також повністю синтетичні або з додаванням синтетичних матеріалів. Із середини ХХ ст. для вишивання почали застосовувати нитки муліне та ірис. Розширюється кольорова гама тканин — від традиційно білого кольору для сорочок та рушників до різноманітних кольорів — для інших видів одягу. Колір ниток також був значно розширеній — від традиційних білого червоно-го, чорного, синього до жовтого, оранжевого, бузкового тощо. Але техніки вишивок залишаються традиційними — комплекс «рушникових швів», до складу якого входять більше п'яти різних варіантів вишивання, у тому числі стебловий шов, тамбур, лиштва (лічильна гладь), різні види мережки, найбільш популярним залишається хрестик.

До асортименту виробів, крім традиційних рушників (TK-4784—4788), скатертин (TK-4783; TK-4789; TK-5000; TK-5004), серветок (TK-4790; TK-4791; TK-4996—4999; TK-5005—5010), носових хусток (TK-5001—5003), сорочок (TK-4769—4773; TK-5011—5019; TK-5347; TK-5351), додалися нові речі — купони сорочок, сукні, жакети, костюми, комплекти одягу.

Дуже цікавим новим видом продукції фабрики є купони сорочок жіночих (TK-4764—4768; TK-5348—5350) та чоловічих (TK-4762; TK-4763; TK-5352—5356). Купон — це сорочка, яка розкроєна, вишина в необхідних місцях, але не зшита по швах (з розряду «Зроби сам»). Автором малюнків більшості з них була Алла Миколаївна Корзун. Цікавими є купони чоловічих сорочок, так звані «чумачки». Свою назву ці сорочки отримали від традиційного крою чоловічих сорочок для чумаків, які мали пряму основу — станок із цілого полотна, без плечового шва, з широкими прямо-кутними вставками в боковому шві, рукав був вшивний довгий, горловина з розрізом посередині, зібрана на обшивку, зав'язується на шнур з китицями. Вишивалися горловина, пазуха, рукава. Основною технікою був хрестик, але зустрічається і гладь, як додаткові використовували різні види мережки, ретязь, зерновий вивід.

Серед комплектів одягу слід окремо виділити жіночій костюм-трійку, який складається з сукні (TK-4781), спідниці (TK-4782) та жилета (TK-4780). Автором цієї моделі є Лариса Миколаївна Кузьминська, автор малюнку — Людмила Федорівна Козировська, ви-

конавиця — вишивальниця Ніна Тихонівна Губська. Сукня — основний елемент комплекту — виготовлена з білого льону з додаванням лавсану, стилізована під довгу сукільноクロену народну сорочку з довгими рукавами, викінченими манжетом, ліф сукні з кокеткою, має виріз горловини каре. Автори використали кілька технік вишивки — гладь пряма та коса, стебловий шов, зерновий вивід, мережка «прутик» та зубцювання. Сукня вищита білими нитками рослинним та геометричним орнаментами по кокетці, рукаву, манжету та подолу. Жилет та спідниця зі світло-сірої вовняної тканини. Жилет короткий з квадратною проймою. Спідниця має вигляд стилізованої запаски, пряма з високими розрізами по бокових швах, з двома кишенями, у талії зібрана на фігурний пояс. По подолу, боковим розрізам спідниці, проймі жилета — окантовка вишивкою з чергуванням червоних овалів та чорних трилистників.

У 80-ті рр. ХХ ст. з'являється нова тенденція до переплетення стилів народної вишивки та так званої панської вишивки з її традиційними флейніми техніками (блузи ТК-4771; ТК-5017 та сукні ТК-4774; ТК-5012; ТК-5018).

Друга половина ХХ ст. принесла багато змін у життя людей: урбанізацію, вплив міської моди, що призводило до зниження духовного аспекту речей, коли вони стають лише як функціональні. Зникло значення вишивки як оберега оселі та людини. Вона стала супер декоративним елементом, деякі символи продовжують вишивати, але їх традиційне прочитання поступово забувається. Художниці та вишивальниці ВХО «Україна» черпали натхнення у народній вишивці, захоплювалися вивченням етнографії. Незважаючи на те що для них вишивання було ремеслом, професією, майстри ні вкладали в кожну роботу частку своєї душі, не просто копіювали народні орнаменти, а вносили у вишивку своє особисте бачення, притаманне тільки автору витвору.

О. Д. Івах,
учений секретар ХІМ

ЛИСТИ І. АЛЧЕВСЬКОГО У ФОНДОВИХ КОЛЕКЦІЯХ ХАРКІВСЬКОГО ИСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Фондові зібрання Харківського історичного музею налічують понад 250 тисяч одиниць і дають широкі можливості для вивчення найрізноманітніших питань української історії. Серед персоналій

відомих діячів Слобідського краю цікаві матеріали, що стосуються родини Алчевських, яка зробила вагомий внесок в історію української культури. Патріарх сім'ї, Олексій Кирилович Алчевський, у кінці XIX — на початку ХХ ст. був одним з найзаможніших капіталістів України. Він засновував харківську «Громаду», у роботі якої брали участь відомі вчені і письменники О. Потебня, П. Куліш, В. Мова та ін. Харківська «Громада» займалася просвітницькою діяльністю, її члени сприяли поширенню грамотності серед простого народу, налагодили випуск українською мовою «метеликів» — маленьких різномальорових книжечок, в яких друкувалися віршовані та прозові твори, що справжніми метеликами розліталися в найвіддаленіші куточки України. У 1898 р. у саду Алчевських був встановлений перший у світі пам'ятник Т. Г. Шевченку роботи скульптора академіка В. Беклемішева. Нині цей бюст знаходиться у Київському державному музеї Т. Г. Шевченка.

Дружина Олексія Кириловича, Христина Данилівна, стала засновницею в Харкові жіночої недільної школи та автором низки праць з педагогіки. Вона обиралася віце-президентом Міжнародної ліги освіти. У 1912 р. за її наполегливим клопотанням одному з міських училищ було присвоєне ім'я Т. Г. Шевченка — так на Слобожанщині з'явився перший у Російській імперії навчальний заклад з іменем Кобзаря. Діти Алчевських: Іван Олексійович — видатний український співак, якого свого часу називали «королем тенорів»; Григорій Олексійович — український композитор, педагог; Микола Олексійович — театральний критик і педагог, автор першого українського радянського букваря (1919 р.); Христина Олесьєвна — українська поетеса.

Зупинимося детальніше на вивченні музейних матеріалів, пов'язаних з особою І. О. Алчевського. Він народився 27 (15) грудня 1876 р., навчався в Харківському університеті. Його перший виступ відбувся 18 вересня 1901 р. на сцені Маріїнського театру в Петербурзі і пройшов з величезним успіхом. У цьому театрі І. О. Алчевський працював до 1905 р., потім удосконалював свою вокальну майстерність за кордоном, зокрема в Парижі, де брав уроки у Фелії Литвин та Яна Решке.

Рідкісний щодо краси і діапазону голос співака звучав на кращих оперних сценах світу — у Брюсселі, Лондоні, Парижі, Нью-Йорку, де він виконував партії Рауля («Гугеноти» Д. Мейербера), Faуста («Faust» Ш. Гуно), Хозе («Кармен» Ж. Бізе) та ін.

Та в яку б далечінь не кидала його доля, Іван Олексійович не міг довго жити чужиною. Його вразлива, чуйна душа завжди лину-

ла на Батьківщину, переймалася турботами за рідну культуру, мистецтво, слово. Про це розповідають листи співака до матері, що бережно зберігаються у фондах Харківського історичного музею. Усього було вивчено понад 60 листів. Особливої уваги заслуговують ті, що були написані І. О. Алчевським матері під час гастролей у Нью-Йорку в грудні 1906 р. З них перед нами постає образ турботливого сина, на плечі якого, після трагічної загибелі батька, ліг основний тягар по утриманню літньої матері та молодшої сестри. [Орфографія автора збережена, текст подано у скороченому вигляді.— *O. I.*]

«Милая и дорогая моя Мамочка.

Сегодня утром я получил от Тебя телеграмму и был тронут ею до слез. Ты знаешь, что мне всегда бывает особенно грустно на чужбине в дни праздников, и Твоя телеграмма получилась как нельзя более кстати. Я принимаю ее как поздравление со здешним Рождеством и вместе с тем, как поздравление за день рождения...

Ах, как тяжело быть так далеко от родины. Едва ли я буду в состоянии еще раз покинуть Россию и уехать так далеко: никакие деньги и никакая слава не заставят меня больше сделать это — слишком мне здесь тяжело. (26 (13) декабря)» [1].

«Милая и дорогая моя Мамочка.

Завтра день моего рождения, и я встречаю его страшно радостно: я получил от тебя целых 6 писем и главное письма с известием о получении телеграмм о дебюте и первых моих писем.

Сегодня почта наполнила мое сердце радостью, а я так в этом нуждался, как ты могла судить по вчерашнему письму... Никогда не следует отправлять таких писем потому, что всегда на следующий же день раскаиваешься в этом, а вернуть письма уже нельзя... Я готов просто рвать на себе волосы, что отправил его, но теперь уже ничего нельзя поделать...

У меня были серьозные осложнения с дирекцией по поводу репертуара, и я думал, что мне придется судиться с ними. Теперь это прошло, завтра я пою Фауста и вспоминать об этом не следует. Как я счастлив, что все кончилось к дню моего рождения и что именно завтра я пою Фауста — это ведь лучший для меня подарок (27 (14) декабря)» [2].

«Милая и дорогая Мамочка.

В Нью-Йорке в одном русском квартале давали «Наталику Полтавку». Несмотря на то что было довольно поздно, мы поехали по подземной дороге 30 или 40 кварталов и очутились в русской части города... Скоро мы достигли театра... Пьеса была действительно

малороссийская и я был на верху блаженства... Как расплылось у меня лицо в блаженной улыбке, так и осталось весь вечер» [3].

Далеко від Батьківщини, на одній з дач багатої американської родини, до якої був запрошений співак, зустрічав він новий 1907 р. і в одному з листів описував це так: «Я спускаюсь вниз из моей комнаты переодетый во фрак, который я захватил с собою, чтобы обедать... с нечеловеческими усилиями я начинаю говорить по-английски, и мне это удается весьма не дурно. Обед проходит очень весело, так как в этот день, под Новый год, перед каждым стоит на столе жестяная труба, издающая очень смешные звуки и в которую можно звонить, и разговор за обедом часто прерывается этими завываниями, звоном, хохотом и весельем... Несмотря на то, что хозяева люди очень богатые, обед был очень хорош, но совсем не длинный, даже простой. И после обеда перешли в гостинную, и мне захотелось петь, т. к. я был в хорошем настроении. Они, конечно, были в восторге от этого импровизированного концерта, страшно благодарили меня, заставляли играть Шопена и Шумана, и я чувствовал себя, как дома,— это просто невероятно, если принять во внимание невозможность даже порядочно объясняться с этими людьми... Когда мой репертуар был исчерпан, все спустились вниз, чтобы играть в кегли... Мы встретили Новый год, играя в кегли. Нам принесли вниз какой-то пунш вроде «гоголь-моголя», и все чокались и выражали пожелания. Игра продолжалась еще некоторое время, а затем дамы пошли спать, а мы остались, чтобы сыграть еще партии на биллиарде (5 января (23 декабря))» [4].

Через день, 25 грудня, І. Алчевський знов пише матері:
«Милая и дорогая Мамочка.

Сегодня... я получил разом пять писем и от самых дорогих мне лиц. Во-первых три письма было от дорогой Мамочки, затем премилое письмо от Бабушки и, наконец, милейшее своей задушевностью, искренностью и простотой письмо от славного Яши... Из него должен выйти великий художник, не только по технике, но и по духу. Как счастлив я, что он попал в нашу среду — твое влияние на него будет огромно. Христа также может дать очень многое для его развития и главное развить в нем любовь к национальному, украинскому, что я считаю весьма важным для художника. В искусство вне времени и пространства я не верю, только то искусство истинно, которое связано с народом, как это высказывал уже Рихард Вагнер и как ты доказала это в книге «Ч.Ч.Н.» (тут згадується книга Х. Д. Алчевської «Что читать народу». — О. І.)» [6].

«Милая и дорогая Мамочка.

Вчера весь день я был в таком нервном настроении, что право не мог писать тебе... Я пел вчера Фауста только, только благополучно, так как был совсем нездоров, а переменить спектакль нельзя было... Я был сегодня у доктора, и он нашел, что, несмотря на вчерашний спектакль, состояние моей глотки сегодня лучше.

Сегодня я получил письмо от Яши: он бедняга очень падает духом, ему все кажется, что он делает недостаточно быстрые успехи и не оправдывает оказанное ему доверие. Будь с ним ласкова, как всегда, и ободряй его. Он очень интересно пишет мне о новом своем товарище-бедняке, по-видимому выдающейся натуре, художнике и поэте — пусть Христя пораспросит Яшу о нем и если возможно познакомится с ним. Страшно радуюсь тому, что сборник Кандыбы выходит на днях. Вышли мне несколько экземпляров, если это не будет дорого стоить, а здесь найдется немало интересующихся новыми украинскими книгами» [5].

Після повернення з-за кордону І. Алчевський працював у театрах Москви. Важливе місце в його репертуарі займали твори українських композиторів. 1909 р. він заснував музично-драматичний гурток «Кобзар», у роботі якого брали активну участь такі відомі вокalistи, як А. Нежданова, І. М. Донець. У березні 1911 р. у Великому залі Московської консерваторії І. Алчевський організував вечір, присвячений 50-м роковинам від дня смерті Т. Г. Шевченка. Після заборони властями існування цього гуртка І. Алчевський домігся дозволу на постанову у Большому театрі українських опер: «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського та «Наталка-Полтавка» М. Лисенка, в яких виконав центральні тенорові партії.

10 травня (27 квітня) 1917 р. співак раптово помер від час гастролей у Баку і був похований у Харкові. У 1918 р. на його могилі встановлений пам'ятник, який у 1979 р. замінений гранітною стелою з портретом І. Алчевського і посвячувальним текстом.

Список використаної літератури

1. Фонди ХІМ, Інв. 8858/90.
2. Фонди ХІМ, Інв. 8858/95.
3. Фонди ХІМ, Інв. 8858/106, 107.
4. Фонди ХІМ, Інв. 8858/108.
5. Фонди ХІМ, Інв. 8858/99.
6. Фонди ХІМ, Інв. 8858/163.
7. Малахов В. Счастливая звезда Алчевского // Вечерний Харьков.—1993.—15 июля.

8. Головко О. Вони не були улюбленицями фортуни // Слобода.— 1995.— № 74.

Н. М. Іванова,
зав. сектором Відділу науково-фондою роботи ХІМ

**МАТЕРІАЛИ В. П. ВОРОБЙОВА
В КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ИСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ**

Є люди, імена яких непідвласні часу, діяльність яких залишає настільки значний слід, що забути їх неможливо. Одна з таких особистостей — Володимир Петрович Воробйов, видатний анатом, учений-новатор, один із творців функціонально-динамічного напряму в анатомії, громадський діяч, академік ВУАН УРСР, член ВУЦВК.

В. П. Воробйов народився в 1876 р. в Одесі, але все його життя було пов’язане з Харковом. Саме сюди в 1897 р., після закінчення гімназії, він приїхав вступати до медичного факультету Харківського університету і став одним із 157 студентів-першокурсників. Під час навчання талановитий юнак захопився анатомією, провів ряд серйозних досліджень і вже 1900 р. на розгляд медичного факультету була подана його перша наукова праця «Сосуды и нервы сухожилий стопы». Ця та наступні наукові розробки були схвалені багатьма відомими вченими.

У 1903 р. Володимир Петрович закінчує університет і отримує диплом лікаря з відзнакою. Оскільки на цей час В. П. Воробйов повністю оволодів технікою складних анатомічних досліджень, його залишають працювати на кафедрі прозектором. Після успішного захисту докторської дисертації в 1908 р. він отримує ступінь доктора медичних наук і викладає анатомію в різних навчальних закладах Харкова. Свої великі знання, нові ідеї Володимир Петрович умів подати слухачам в яскравій формі. Не тільки медики, а й студенти інших спеціальностей приходили слухати його блискучі, талановиті, оригінально побудовані лекції. З 1910 р. В. П. Воробйов працює завідувачем кафедри нормальної анатомії Харківського жіночого медичного інституту, а з 1917 по 1937 р. очолює кафедру нормальної анатомії Харківського медичного інституту. За ці роки Воробйов стає крупним ученим-новатором, шукає нові шляхи в розвитку анатомії як науки, публікує ряд наукових праць за різними темами і виступає з доповідями на вітчизняних і міжна-

родних з'їздах, у тому числі на Міжнародному медичному конгресі в Будапешті в 1912 р.

Велике значення В. П. Воробйов надавав навчальним музеям при кафедрі анатомії. Весь свій великий досвід він використовує для організації першого у світі «Музею становлення людини» при кафедрі анатомії Харківського медінституту. Із захопленням працював учений над створенням музею, який швидко став відомим далеко за межами Харкова.

У 30-х рр. Воробйов замислюється над створенням посібника з анатомії, в якому збирається відобразити організм людини як єдине ціле, показати взаємозв'язок усіх систем і органів. Як результат був складений розкішний п'ятитомний «Атлас анатомії людини», де були сконцентровані нові методологічні передумови і оригінальні засоби дослідження, що широко використовувалися вченим. За допомогою цього посібника до сих пір навчаються студенти медичних закладів. Під час роботи над атласом, що була розпочата 1934 р., Володимир Петрович захворів і 31 жовтня 1937 р. помер. А в 1938 р. побачив світ I том атласу. На титульній сторінці було відзначено: «Атлас анатомии человека. Издается по постановлению Совета Народных Комиссаров Союза ССР от 1 декабря 1937 года в увековечение памяти академика Владимира Петровича Воробйова».

В. П. Воробйов — засновник української наукової школи анатомів, автор понад 30 наукових праць. Він відкрив закони структурної організації нервової системи, розвинув ученння про цілісність організму, розробив метод вшитих електродів для вивчення периферичної нервової системи в умовах клінічних досліджень. Не задовольняючись методами вивчення анатомічних об'єктів неозброєним оком та за допомогою мікроскопа, Воробйов створив новий, проміжний метод — так зване макромікроскопічне дослідження, що дозволяє досконально вивчати будову певних ділянок цілого організму. Великою заслугою вченого є також удосконалення методів бальзамування, що були застосовані для збереження тіла В. І. Леніна.

Наукова, педагогічна і громадська діяльність академіка В. П. Воробйова знайшла широке визнання. Він був нагороджений орденом Леніна, у 1927 р. був удостоєний Ленінської премії. Його іменем названа вулиця, де Володимир Петрович уперше організував кафедру анатомії Харківського жіночого медичного інституту.

В одній з кімнат музею кафедри нормальної анатомії Харківського медінституту відтворений інтер'єр робочого кабінету В. П. Воробйова, де зібрани наукові праці, рукописи, що не були опубліковані, фотографії, портрети вченого, тут зберігалася і урна з його

прахом. Тільки 25 січня 2003 р. останки В. П. Воробйова були поховані на 13-му кладовищі на алеї видатних харків'ян.

У Харківському історичному музеї теж зберігається хоча і невеликий (29 предметів), але досить цікавий комплекс матеріалів видатного вченого. У 1950 р. дружина В. П. Воробйова передала до музею його особисті документи (Інв. 13924—13928), фотопортрет (ФТ-2111), I та V том «Атласу анатомії людини». Цього ж року професор Р. Д. Синельников доповнив колекцію чотирма науковими працями Воробйова (Вст. 2327). Пізніше, у 1965 р., він же передав до музею II том «Атласу анатомії людини», п'ять наукових праць, виданих у 1908—1938 рр. (КБ-5334 — КБ-5337; КБ-4361), і два цікавих прилади: бінокулярну лупу (Р-429) і препарувальну голку (М-1744), якою вчений користувався з 1917 по 1937 рр. У ці ж роки із різних джерел до музею надійшли три фотографії (ФТ-2113—2115), документи (НДФ-8319—8321) та дві книги (Інв. 20073, КБ-4361). Остання з них — брошура «Вивихи костей запястя» — з власноручним дарчим написом В. П. Воробйова.

Востаннє комплекс поповнювався в 90-х рр. ХХ ст., коли завкафедри нормальної анатомії Харківського медінституту В. В. Бобін передав до музею IV том «Атласу анатомії людини» (КБ-8426) і прилад для освітлювання внутрішніх органів (Р-1952), винайдений В. П. Воробйовим у 30-ті рр. Тоді ж до музею надійшло дуже цікаве фото 1913 р. (ФТ-2119), на якому Володимир Петрович зображеній серед студенток Харківського жіночого медінституту в анатомічному театрі.

Таким чином, ми бачимо, що головне місце в колекції займають наукові праці В. П. Воробйова періоду 1908—1937 рр. На жаль, мало його особистих документів, зовсім немає особистих речей, фотографій одеського періоду, студентських років, сімейних фото. Тому необхідно продовжувати поповнення комплексу, щоб мати можливість всебічно освітлювати життя і діяльність видатного вченого.

**Ю. А. Михайловська,
наук. співробітник ХІМ**

МАТЕРІАЛИ С. І. ВАСИЛЬКІВСЬКОГО В КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Серед митців кінця XIX — початку ХХ ст. почесне місце в історії українського образотворчого мистецтва займає видатний художник Сергій Іванович Васильківський — автор майже трьох з половиною тисяч художніх творів.

Народився С. І. Васильківський 19 жовтня 1854 р. в м. Ізюм на Харківщині. Навчався у 1-й, а потім у 2-й Харківських гімназіях. Митець захоплювався українськими піснями та думами, грав на багатьох музичних інструментах.

Після закінчення гімназії майбутній художник вступив до Харківського ветеринарного інституту. Під впливом відвідання пересувних виставок художників-передвижників 1871—1875 рр. С. І. Васильківський покинув навчання на останньому курсі інституту і вступив до Петербурзької Академії художеств, де обрав собі головним напрямом роботи пейзажний живопис. За час навчання митець отримав: одинадцять срібних, дві золотих медалі, грошові премії, звання художника першого ступеня, велику золоту медаль і право на чотирирічне закордонне відрядження за рахунок академії.

У березні 1886 р. С. І. Васильківський виїхав за кордон, відвідав Англію, Італію, Іспанію, Німеччину, Африку, Турцію, Кавказ, де малював природу з натури. Виставляв свої роботи в Паризькому салоні поза конкурсом. У травні 1888 р. С. І. Васильківський повертається до Росії. Решту свого академічного пансіонерства він провів на Харківщині. Створивши багато українських пейзажів, С. І. Васильківський залишився вірним всім традиціям Академії. Це сприяло повному розквіту великого і своєрідного таланту художника. Великого — в умінні створити проникливий, типовий образ природи; своєрідного — у ліро-епічній трактовці цього образу. Найбільше художник уподобав картини невеликого розміру, котрі мають завершений художній образ живої природи.

С. І. Васильківський займався педагогічною діяльністю і працював критиком у атестаційній комісії в Харківській художній школі. У 1895 р. художник разом з М. Д. Раєвською-Івановою і О. М. Безперчим розробили новий статут художньої школи, але він не був підтриманий міськими чиновниками.

С. І. Васильківський був широко відомим художником, експонував свої твори на виставках у Петербурзі, Києві, Одесі, Полтаві, Харкові, передав близько 1500 робіт Харківському міському музею. 7 жовтня 1917 р. після недовгої тяжкої хвороби С. Васильківський помер і був похований в Харкові.

У колекції Харківського історичного музею зберігається майже 30 робіт С. І. Васильківського. Одними з перших картин художника були «Старий Харків» (Ж-417), «Понад Дінцем» (Ж-9) та етюд [р. Дінець] (Ж-420). Пензлю С. І. Васильківського належить ціла серія весняних пейзажів, один з яких — етюд «Весна» (Ж-525) —

зберігається в колекції музею. Під час закордонного відрядження С. Васильківський створив етюди «Долина р. Гав. Піренеї» (Ж-527), «Весна в Анатолії» (Ж-524), «Море [...]» (Ж-523).

Сільські пейзажі представлені картинами «Козача левада. На пасовищі» (Ж-697), «Водяний млин» (Ж-1154), етюдом «Хутір» (Ж-526). У колекції зберігаються твори з зображенням різних варіантів української хати: картина «Українська ідилія» (Ж-254), «Хата в с. Ольховатка Валківського повіту» (Ж-256), етюд «[Хатка]» (Ж-413). Поряд з сільськими пейзажами С. І. Васильківський виконував твори побутового жанру, до яких належить малюнок «Побачення» (Ж-1182). Художник не обійшов ще один сюжет — полювання: картина «Полювання на качок» (Ж-419) та ескіз «На полюванні» (Ж-528).

Художник створював і масштабні полотна, такі як картина «Передача клейнодів. Обрання полковником М. Пушкаря», до якої створені кілька етюдів. У колекції Харківського історичного музею зберігаються етюди «Селяни» (Ж-260) та «Передача клейнодів» (Ж-261). Історико-батальний жанр у колекції представлений малюнками «Козаки на відпочинку» (Ж-93) та «Схватка козака Голоти» (Ж-967).

Своєрідним підсумком навчання в академії став для С. І. Васильківського автопортрет (Ж-820), створений у кінці 80-х рр. XIX ст. Працюючи у співавторстві з художником М. М. Уваровим, С. І. Васильківський створив карикатурний портрет на графа Капніста (Ж-1050) та вітальний адрес професору В. Г. Фавру (Ж-743).

У колекції Харківського історичного музею зберігається ціла підбірка поштових листівок з репродукціями картин С. І. Васильківського: «Весна» (Інв. 671), «Зимовий вид українського села» (О-2906), «Шлях Ромодан» (О-1644), «Гребля Квітки-Основ'яненко» (О-2888), «Малоросійська хата» (Інв. 6125), «Подарунок — а мати що скажуть?» (О-2259), «Сковородинівський псалм» (О-1573), «Насуває» (О-1465), «Козак Голота» (Інв. 8194), «Запорожець на посту» (НДФ-11838), «Пікет запорожців» (Інв. 10256).

Також треба звернути увагу на літографії з картин художника «На березі моря» (Інв. 10255), «Козача левада. На пасовищі» (ОЛ-1497), «Україна» (ОЛ-1498), «Селянська хата» (Інв. 10258), «Свято на селі» (Інв. 10257).

Поряд з творами С. І. Васильківського в колекції також зберігаються предмети, які належали йому особисто. Вони досить різномірні і надійшли від жителів Харкова упродовж 1950—1970-х рр. Це рамка для картини з рельєфною смужкою багета по краю

(ДР-407), стіл горіхового дерева для зберігання приладів для паління (ДР-288), два горіхових напівкрісла, обтягнутих зеленим плюшем (ДР-289; ДР-290), два блюда з майолікою (КС-646; КС-647). Є також ще декілька досить цікавих предметів, що належали С. І. Васильківському,— бурак, пофарбований у темно-червоний колір з рослинним орнаментом (ДР-408), двобічний домотканий вовняний килим (ТК-851), плетений гачком гаманець для дрібних грошів (ТК-848), скляна ванночка для промивання очей (КС-645), морська мушля, яка використовувалась як попільничка (Р-170).

Окрім речових предметів, пов'язаних з життям митця, у колекції зберігаються різноманітні фотоматеріали: фото С. І. Васильківського на природі (Інв. 1932; Інв. 1934; Інв. 5177), фото, на якому С. І. Васильківський зі своїм товаришем М. А. Беркосом, українським живописцем, пейзажистом (ОФ-21938). Найцікавіша фотокопія (ФтД-318) з фотографії 1895 р., де зображені батьки С. І. Васильківського, Іван Федорович та Параска Урилівна Васильківські.

Твори С. І. Васильківського увійшли в золотий фонд нашої багатої художньої культури. Матеріали художника експонуються на виставках та експозиціях, де гармонійно доповнюють образ Слобідської України.

Таким чином, провівши аналіз матеріалів С. І. Васильківського, можна зробити висновок, що комплекс хоч і невеликий за обсягом, але достатньо різноманітний як за складом, так і за змістом. Саме це дозволяє урізноманітнити напрями використання матеріалів С. І. Васильківського в музейній роботі Харківського історичного музею.

Т. А. Горлова,
ст. наук. співробітник ХІМ

МАТЕРІАЛИ П. А. ГРАБОВСЬКОГО В КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ИСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Здавна славиться харківська земля діячами освіти та культури, науки та мистецтва. З Харківчиною пов'язане й ім'я видатного українського поета, перекладача, публіциста, літературного критика, громадсько-політичного діяча П. А. Грабовського.

Народився Павло Арсенович Грабовський (псевдоніми — Арсеньєв, Панько, Павло Журба, Павло Граб та ін.) 11 вересня (30 серпня) 1864 р. в с. Пушкарному (тепер с. Грабовське Краснопільського району Сумської області) в родині паламаря. У 1874—1878 рр. вчився в Охтирському духовному училищі, з 1879 р.— у Харківській духовній семінарії. У 1882 р. за зв'язок з революційною ор-

ганізацією народників «Чорний переділ» Грабовського було виключено з семінарії і відправлено під нагляд поліції в с. Пушкарне. По закінченні строку вислання він працював коректором у харківській газеті «Южный край». Восени 1885 р. Павло Арсенович вступив на військову службу і був зарахований у піхотний батальйон, що стояв у м. Валки. Згодом за непокору військовому начальству був переведений на службу в Ташкент. Але по дорозі, в Оренбурзі, його заарештували (червень 1886 р.) за агітацію, зв'язки з народниками, поширення забороненої літератури. Після ув'язнення у харківській та ізюмській тюрмах П. А. Грабовського було засуджено на 5-річне заслання у Балаганському окрузі Іркутської губернії. Через рік після відомої Іркутської трагедії 1889 р. разом з іншими політзасланцями він брав участь у складанні та розповсюдженні протесту проти цієї справи. За це у серпні 1889 р. був знову заарештований і ув'язнений в іркутській тюрмі. У січні 1893 р. поета вислали на поселення в Вілюйськ. На початку 1897 р. його перевели до Якутська, а у вересні 1898 р.— у Тобольськ. 12 грудня (29 листопада) 1902 р. П. А. Грабовський помер. На його прохання похованій у Тобольську поруч з могилами декабристів.

В історії української літератури П. А. Грабовський виступав як представник революційно-демократичної поезії, продовжувач ідейно-творчих традицій Т. Г. Шевченка, М. О. Некрасова, М. Г. Чернишевського.

Літературна спадщина П. А. Грабовського складається з кількох поетичних збірок: «Пролісок» (1894), «Твори Івана Сурика» (1894), «З чужого поля» (1895), «З Півночі» (1896), «Доля» (1897), «Кобза» (1898).

Лірику Павла Арсеновича Грабовського відрізняє соціальна тематика. Основні мотиви його творів: Україна, нужденне життя народу, важка доля трудової інтелігенції, роль і признання поезії, боротьба за краще життя народу, туга за Батьківщиною тощо.

Широка за обсягом перекладацька робота Грабовського — поет створює своєрідну антологію мотивів світової поезії, переважно XIX ст. Він перекладав і переспівував українською мовою багато поетичних творів з російської, англійської, французької, німецької, грузинської, угорської, польської та інших літератур світу.

П. А. Грабовський є також автором багатьох белетристичних творів та критичних праць.

У Харківському історичному музеї зберігається великий комплекс матеріалів, присвячених П. А. Грабовському. Він налічує 39 предметів.

Комплекс почав формуватися в 50-х рр. ХХ ст. Першим до музею в 1953 р. надійшло фото (Інв. 8485, IV гр.) із зображенням казарми, де поет проходив військову службу. А через два роки, у 1955-му, на замовлення ХІМ Харківським обласним товариством художників (Д. С. Пресман, Г. І. Мегмедов) був зроблений малюнок «Грабовський П. А. читає «Что делать?» Н. Г. Чернышевского» (Ж-730).

Але ядро комплексу становлять предмети, які передав музею 1965 р. син П. А. Грабовського, Борис Павлович. Їх нараховується 24 експонати.

Серед них чотири книги: «З чужого поля. Переклади Павла Граба», Львів, 1895 р. (КБ-5331/1); «Доля. Переспіви Павла Граба», Львів, 1897 р. (КБ-5331/2); «История английской литературы», 1899 р. (КБ-5332); збірник народних пісень «Досвітки» (КБ-5333). Дві з них (КБ-5332; КБ-5333) належали Павлу Арсеновичу.

Великий інтерес викликають предмети побутового призначення по групі «Тканини»: рушник (ТК-2349), віконна шторка (ТК-2348), жіноча сорочка (ТК-2350) та фрагмент полотна з вишивкою (ТК-2349). Найцікавіша з них — жіноча сорочка. Вона належала матері Грабовського і була єдиною річчю, яку поет зберігав як пам'ять про найдорожчу для нього людину.

Уявлення про побут родини Грабовських (у 1900 р. поет одружився з Анастасією Миколаївною Лук'яновою; у 1901 р. у них народився син Юрій) дають також і інші предмети, а саме: кухоль (КС-1413), цигарниця (ДР-580), яйце-іграшка (Р-424), скринька (ДР-580), кавник (М-101), коробка для чаю (М-1739), перечниця (М-1740), чайниця (М-1741), ложка столова (М-1832), ложка чайна (М-1833), виделка (М-1834).

Широко представлені і фотодокументи. Це фотопортрети самого поета (ОФ-19959), його дружини та сина (ОФ-14120; ОФ-14122) і фото, датоване 1900 р., на якому П. А. Грабовський зображений із співробітниками «Тобольської газети», де він працював, перебуваючи у Тобольську на засланні. На жаль, серед вищезазначених фотографій немає оригінальних. Усі фото — копії.

Особливу цінність становить автобіографія дружини поета, Анастасії Миколаївни (у другому шлюбі — Павелко) надрукована і підписана нею 10 квітня 1940 р. (НДФ-2098).

У 60-ті рр. ХХ ст. до колекції ХІМ надійшли також набір листівок «Портрети класиків української літератури» (серед них портрет П. А. Грабовського; О-1283) та запрошення НДІ педагогіки та Харківського державного університету на виїзне наукове засідан-

ня, присвячене 100-річчю від дня народження П. А. Грабовського (Д-12837).

Поповнення комплексу продовжувалося і в 70-х рр. ХХ ст. Це десять фотодокументів, що були взяті на постійне зберігання в 1977 р. (ОФ-23296/1—2; ОФ-23287; ОФ-23288; ОФ-23289; ОФ-23291/1—5). З них привертають увагу п'ять оригінальних фото (ОФ-23291/1—5), датованих 1950, 1952, 1962 рр., на яких зображені дружина Павла Арсеновича, А. М. Павелко, та його син зі своєю родиною.

Таким чином, ми бачимо, що вищезазначений комплекс матеріалів досить великий і різноманітний. Його в повному обсязі можна буде використати для популяризації та кращого розуміння творчого надбання талановитого українського поета.

**Л. В. Никифоренко,
зав. сектора ХІМ**

КОЛЕКЦІЯ ЖУРНАЛІВ «ВЕСТНИК ЕВРОПЫ» У ФОНДАХ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

На початку XIX ст. в Росії назріла необхідність у появі видання, яке стало б авторитетним і одночасно мобільним учасником процесу розвитку літератури і суспільної думки. І таке видання з'явилось.

У 1802 р. в Москві було розпочате видання журналу «Вестник Европы». З появою «Вестника Европы» російський журнал як тип видання вийшов на якісно новий рівень.

Першим редактором журналу, у 1802—1803 рр., був М. М. Карамзін, відомий російський письменник та історик. У роки редактування Карамзіним «Вестник Европы» був переважно журналом політичним і виходив два рази на місяць, всього 24 номери на рік. Кожний номер мав два відділи — «Література и смесь» та «Політика». У першому відділі розміщувалися твори письменника М. М. Карамзіна і поетів І. І. Дмитрієва, В. А. Жуковського, а також письменників і поетів «другого ешелону» — карамзіністів В. В. Ізмайлова, В. Л. Пушкіна, П. І. Шалікова. У другому відділі подавався огляд політичного життя Європи і зовнішньої політики Росії. Головна увага приділялася Франції і Англії, що знаходилися у центрі політичного життя того часу.

Таким чином, у 1802—1803 рр. журнал, окрім суто політичної спрямованості, був органом карамзінської літературної школи.

У 1803 р. Карамзін отримав звання придворного історіографа як автор відомої, навіть і на той час, історичної праці «Істория государства Российского» і полишив редактування журналу.

У 1804 р. редактором «Вестника Европы» став поет і журналіст П. П. Сумароков. За час його редактування журнал продовжував започатковані М. М. Карамзіним традиції.

З 1805 по 1807 і з 1810 по 1830 рр. журнал редактував історик, критик, професор Московського університету М. Т. Каченовський. У 1808—1809 рр. журнал видавав поет В. А. Жуковський. І напрям журналу став переважно літературним. В. А. Жуковський друкує в журналі свої твори і залучає до співробітництва поетів К. М. Батюшкова, М. І. Гнєдича, Д. В. Давидова.

З 1810 р. В. А. Жуковський редактує «Вестник Европы» разом з М. Т. Каченовським. У журналі вже п'ять відділів: «Словесность», «Науки и искусство», «Критика», «Смесь», «Обозрение проишествий».

З 1811 р. і по 1830 р. включно Каченовський стає єдиним редактором «Вестника Европы». У ці роки журнал був відданий самодержавно-кріпосницьким устоям, займав рутинні позиції в галузі літератури і тому поступово втрачав читачів. Унаслідок цього «Вестник Европы» перестав існувати в 1830 р.

У 1866 р. у Петербурзі поновлюється видання «Вестника Европы», але вже як журналу переважно історичного напряму. Журнал виходив книжками великого обсягу раз на три місяці. Редактором-видавцем «Вестника Европы» був відомий громадський діяч, публіцист і історик М. М. Стасюлевич.

З 1868 р. журнал став щомісячником помірно-ліберального напряму. Більш цікавими стали художня проза, огляд політичного життя Росії. Кожна книжка журналу складалась з белетристики, статей та нарисів наукового характеру, а також «Хроники», що мала в собі низку постійних відділів — «Внутреннее обозрение», «Иностранная политика», «Литературное обозрение», «Известия» і «Библиографический листок». У відповідності до структури сам журнал з 1870 р. став називатися «Вестник Европы. Журнал истории, политики, литературы».

У вересні 1908 р. М. М. Стасюлевич передає керівництво журналом М. М. Ковалевському і К. К. Арсеньєву. М. М. Ковалевський — російський історик, юрист, соціолог еволюціоністського напряму — стає видавцем журналу, а К. К. Арсеньєв — російський публіцист, юрист, земський діяч — його редактором. З 1909 р. К. К. Арсеньєв офіційно стає редактором «Вестника Европы» і дру-

кує праці великої групи літераторів і вчених, таких як: І. О. Гончаров, О. М. Горький, Г. П. Данилевський, О. І. Ертель, Д. Н. Мамін-Сибіряк, М. Є. Салтиков-Щедрін, І. С. Тургенев (письменники), О. М. Апухтін, О. М. Плещеєв, Я. П. Полонський, А. А. Фет (поети), О. М. Островський (драматург), П. В. Анненков, В. В. Стасов (літературні критики), К. Д. Кавелін, М. І. Костомаров, С. М. Соловйов (історики).

Дуже велике місце в журналі займала мемуарна література. Наприклад, друкувалися спогади І. І. Панаєва, П. В. Анненкова, І. О. Гончарова.

До того ж у «Вестнике Европы» з'являються статті вчених-природознавців А. М. Бекетова, І. І. Мечникова, Д. А. Хвольсона.

Проте, незважаючи на цікаві літературні і наукові публікації, журнал «Вестник Европы» був органом ліберальної буржуазії, тобто визнавав необхідність деяких реформ у політичному житті Росії, але під владою конституційної монархії. Журнал дуже різко виступав проти ідей наукового соціалізму, марксизму і категорично заперечував революційні методи боротьби соціал-демократії і робітничого класу. Більш того, журнал «Вестник Европы» зайняв чітко визначену ворожу позицію до російських марксистів. Журнал продовжував виходити до 1918 р., але за свої незмінні політичні погляди був закритий радянською владою.

Журнал «Вестник Европы» — явище унікальне. Майже все XIX ст. і початок XX ст. «Вестник Европы» був своєрідним барометром суспільно-історичних процесів, літописом літературних смаків Російської імперії.

У фондах Харківського історичного музею зберігаються такі книжки журналів «Вестник Европы»:

1. Кн. 1, січень 1893 р. (Інв. 19308).
2. Кн. 2, лютий 1893 р. (Інв. 19307).
3. Кн. 3, березень 1893 р. (Інв. 19297).
4. Кн. 4, квітень 1893 р. (Інв. 19300).
5. Кн. 5, травень 1893 р. (Інв. 19302).
6. Кн. 6, червень 1893 р. (Інв. 19310).
7. Кн. 7, липень 1893 р. (Інв. 19309).
8. Кн. 8, серпень 1893 р. (Інв. 19292).
9. Кн. 10, жовтень 1893 р. (Інв. 19305).
10. Кн. 11, листопад 1893 р. (Інв. 19311).
11. Кн. 12, грудень 1893 р. (Інв. 19312).

Таким чином, у фондах Харківського історичного музею зберігається, за відсутності однієї книжки, майже повний комплект

журналів «Вестник Европы» за 1893 р. Але, навіть і в такому неповному складі, це видання дає уявлення про розвиток російської суспільно-літературної думки XIX — початку ХХ ст. і вимагає поповнення цієї збірки для формування повноти колекції.

В. В. Буличова,
засв. Відділу ХІМ

КАРТОГРАФІЧНА КОЛЕКЦІЯ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Серед чисельних предметів матеріальної та духовної культури людства картографічні колекції об'єктів навколошнього середовища, що оточує нас з об'єктивних чи суб'єктивних причин, займають окреме місце, оскільки, з одного боку, вони є пам'ятками конкретної історичної епохи, де зафіксовані різноманітні відомості щодо територій у відповідний момент часу, з іншого боку — картографічні матеріали є не тільки об'єктом світової історії та культури, але й найціннішим матеріалом для наукових досліджень.

У цьому повідомленні автор ставить за мету надати коротку загальну характеристику картографічної колекції Харківського історичного музею. Такий крок є актуальним у зв'язку з необхідністю публікації колекції для знайомства з нею широкого наукового загалу.

Колекція картографічних матеріалів ХІМ невелика і складається з майже 200 музейних предметів. Хронологічно вона охоплює період з XVII ст. до 90-х рр. ХХ ст. При внутрішньому розподілі колекції відповідно до датування музейних предметів ми можемо виділити три великі хронологічні групи: карти, виготовлені до 1917 р., карти, що відповідають періоду утворення та існування Радянської держави; карти, створені за часи існування незалежної України. Колекція збиралася протягом багатьох десятиріч, починаючи з 20-х рр. ХХ ст., і, напевно, до її складу надійшли карти з колекцій передвоєнних музеїв Харківа — Всеукраїнського історичного музею ім. Г. С. Сковороди, Харківського краєзнавчого музею ім. Артема та Центрального українського музею революції та Громадянської війни. Крім цього, картографічні матеріали колекції передавалися бібліотеками, виготовлялися художниками з оригіналів для потреб експозиції, закупалися в магазинах книготоргового об'єднання Державного видавництва та надходили від окремих громадян.

Характеризуючи колекцію, вважаємо за доцільне відштовхуватись від загальноприйнятої класифікації картографічних матеріалів.

За територією охвату більшість карт колекції віддзеркалюють як світ в цілому, так і окремі країни та регіони, наприклад Київську Русь, Російську централізовану державу та Російську імперію.

Відповідно до розподілу **за масштабом** у складі колекції представлені карти великого, середнього та дрібного масштабу, а **за призначенням** мають переважно науково-довідковий, навчальний та технічний характер.

За змістом переважна більшість карт з колекції об'єднані конкретною тематикою і умовно розподіляються на плани міст, карти господарської діяльності, карти військового спрямування, адміністративні, карти природних явищ тощо. Вважаємо за доцільне детальніше зупинитись на окремих тематичних групах карт.

Серед картографічних матеріалів нашого музею значна кількість є планами Харкова, картами Харківської губернії та повітів. Плани Харкова представлені, починаючи з реконструйованого плану харківської фортеці XVIII ст., відображають не тільки стала забудову міста, але й проектні варіанти, зокрема такі, як частина проекту плану розподілу нових вулиць Харкова, який підлягав затвердженю Думою. Цей проект був складений 1879 р. комісією під головуванням архітектора Г. Я. Стріщевського, виправлений та доповнений у 1885–1886 рр.

Карти так званої господарчої діяльності «дорадянського» часу пов’язані з активним розвитком капіталістичних відносин у кінці XIX — на початку ХХ ст. За ними можна дослідити розміщення на європейській частині Російської імперії підприємств гірничо-добувної промисловості, сахарних та рафінадних заводів. На прикладі таблиць відстаней від поштових земських станцій та станцій Південної залізниці до найближчих пунктів Вовчанського повіту можна проаналізувати вклад земств як органів місцевого самоврядування в розвиток транспорту в повітах Харківської губернії. Розвиток земельно-майнових відносин у Харківській губернії частково відображається планами земельної власності на маєтки поміщиків — колезького радника Павла Григоровича Адарюкова, нашадків фабриканта Леопольда Єгоровича Кеніга та селянина-власника землі О. Шевченка.

Карти, виготовлені в перші роки радянської влади та наприкінці 20-х — у 30-ті рр. ХХ ст., представлені в колекції музею переважно планами Харкова та губернії, які виконувались у кольорах, з повним зазначенням вулиць зі зворотного боку.

Адміністративні карти УРСР та Харківської області, що зберігаються в колекції, частково відображають досягнення адміністративних та економічних реформ, проведених у СРСР упродовж 30—50-х рр. ХХ ст.

Серед карт військової тематики досить цікавими є карти, складені протягом 30-х рр. ХХ ст. Генеральним штабом РСЧА для офіцерів Червоної Армії. Ці карти не втратили актуальності і під час військових операцій у період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Ряд карт країн світу та плані міст Європи належали харків'янам — учасникам Великої Вітчизняної війни Д. І. Склярову, В. Н. Косову, О. В. Щелаковському, П. Д. Піснячевському та ін. Серед цих карт можна виділити план Берліна з передмістям, яким користувались у штабі 581-го Торунського полку під час Берлінської операції.

У колекції ХІМ також зберігаються дві карти, цікаві з точки зору інтерпретації підготовки Німеччини до війни з СРСР. Це план Харкова (німецькою мовою), складений 1940 р., який містить докладні позначення підприємств, автомобільних шляхів, залізниць, військових аеродромів тощо, та трофейна карта Європейської частини СРСР, складена в Німеччині в березні 1941 р. Цією трофеиною картою протягом Великої Вітчизняної війни користувався політрук 351-ї стрілецької дивізії 57-ї армії М. Н. Силич.

Цікавими з точки зору природничої тематики є три карти, пов’язані з геологічною розвідкою Шебелинського родовища. Ці карти були складені Леонтієм Сергійовичем Пальцем на початку 50-х рр. ХХ ст. За відкриття і розвідку Шебелинського газового родовища у квітні 1959 р. йому була присуджена Ленінська премія.

Окрема група картографічних матеріалів — атласи, які стали зводом картографічної, статистичної та текстової інформації щодо конкретної тематики. Серед атласів, що зберігаються в колекції ХІМ, можна виділити:

1. «Атлас Слободско-Украинской губернии, сочинённый по разделении оной вновь на 10 уездов в 1802 г.».
2. «Атлас Российской империи» у складі 64 карт, виданий зі схвалення Військово-топографічного депо (1838 р.).
3. «Исторический атлас для древней, средней и новой истории» у складі 14 карт (1867 р.).
4. «Атлас Азиатской России» у складі 71 карти (1914 р.).
5. Друге видання «Большого Всемирного атласа Маркса» у складі 62 головних та 160 додаткових карт (1909 р.) та екземпляр майже такого ж видання з додрукуванням у 1916 р.

6. Атлас «Исследование каменноугольного Донецкого бассейна» у складі 9 карт (1854 р.).

7. «Атлас командира РККА» (1938 р.), який був першим оригінальним виданням такого характеру.

Окрім зазначених тематичних груп до складу картографічної колекції ХІМ входять також карти, що відображують розвиток будівництва, транспортної системи Харкова, участь харків'ян у виконанні інтернаціонального обов'язку в Народній Республіці Афганістан, навчальні картографічні матеріали за часів незалежності України тощо.

Підсумовуючи характеристику картографічних матеріалів ХІМ, бачимо, що досліджувана колекція досить різноманітна і розгалужена за тематикою, але, на жаль, у своєму складі має значні прогалини, що відбиває процес її формування. Тенденція поповнення матеріалу переважно за рахунок комплексів окремих громадян у цілому відповідає тематиці експозиційної та виставочної роботи музею, але, у певному сенсі, не сприяє роботі, яка має бути направлена на створення повноти колекції. До того ж у дослідженні картографічного матеріалу можна отримати додаткову цікаву інформацію щодо матеріалу, техніки виготовлення, видань і видавців, розглянувши це питання під іншим кутом зору.

О. І. Хасанова,
ст. наук. співробітник ХІМ

ЗАВОД О. Г. ПОПОВА І ЙОГО ВИРОБИ У КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ИСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

На початку 1800-х рр. на фарфоровій фабриці Франца Гарднера в Вербілках спостерігається тимчасовий занепад виробництва, деякі іноземні працівники залишають свого хазяїна. Пішов і комісіонер Гарднера — Карл Міллі, який 1806 р. у с. Горбуново Дмитровського повіту Московської губернії, у 30 км від заводу Гарднера, заснував свій завод. Але виробництво працювало погано і 1811 р. було продане купцю Олексію Гавrilовичу Попову. Після смерті Попова у 50-х рр. заводом володіли його нащадки, а на початку 1870-х рр. він був проданий і до свого закриття в 1875 р. змінив кілька власників.

Одже, на початку своєї діяльності О. Г. Попов був спадкоємцем технічних досягнень Гарднера, але в художньому відношенні прагнув до самостійності. Завод виробляв лише фарфор високої якос-

ті. Лабораторія заводу розробила свою власну палітру фарб дуже насичених і красивих тонів. До речі, рецепти фарб після закриття заводу були продані на завод братів Корнілових, а 1922 р. передані їхнім нащадком Державному фарфоровому заводу в Петрограді.

За переказом, О. Г. Попов почав з торгівлі посудом і зумів вивчити смаки своїх покупців. Відповідно на їхній попит стали художні вироби, найбільш яскраві і виразні у відношенні їхнього національного характеру порівняно з усіма іншими російськими заводами XIX ст. Хоча, коли завод почав працювати, Попов звертався до німецьких і французьких зразків.

Олексій Гаврилович підбирав на завод талановитих скульпторів і живописців, сам вникав у всі дрібниці художньої частини, обговорював нові моделі і доречними вказівками спрямовував діяльність своїх художників. Висока якість виробів і вміння відобразити в них такі риси художнього темпераменту, які характерні для росіян взагалі, забезпечили поповському фарфору особливу любов серед колекціонерів XX ст.

Характерними особливостями поповської скульптури, особливо тієї, що зображує російські типи, є її реалістичність, наповнена глибоким ліричним почуттям. У цьому відношенні завод Попова залишився неперевершеним. Розписували скульптуру в техніці «гризайль» (з фр.— сірий) — це вид декоративного живопису, що виконувався у різних відтінках якого-небудь одного кольору, частіше сірого. У посуді характерні декоративність, тонке відчуття колориту, любов до яскравих, чистих, сильних фарб, до сміливого виразного малюнка. Особливо прославився так званий поповський трактирний посуд з його напівсферичними чашками дуже вдалих пропорцій з лаконічним виразним розписом. У колекції ХІМ зберігається невелика (блізько 20 предметів) збірка виробів заводу Попова, але й вона дозволяє скласти уявлення про оригінальність і колоритність продукції заводу (тарілки, прикрашені квітами, арабесками, позолотою (КС-49; КС-51 (рідкісна, із зображенням дворянського герба), КС-54; КС-59; КС-63; КС-932; КС-931), чашки різноманітних форм (КС-57; КС-60; КС-64), вази (КС-52; КС-1394), скульптура «Кавалер» (КС-819), маслянка, виготовлена у вигляді чорної з позолотою черепахи (КС-50)). Більша кількість цих предметів належала музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди і надійшла до ХІМ із Сумського музею у 1943, 1946 і 1947 рр., деякі предмети в 1954—1955 рр. передав Державний Ермітаж.

Найбільш поширенна марка за весь час існування заводу — з'єднані літери «А» і «П», виконані синьою фарбою підглазурно або

в тісті (білі). Зустрічаються також вироби і без клейма (через це дуже важко ідентифікувати предмети).

Фарфор заводу Попова дістав загальне визнання на різноманітних промислових виставках. За участь у виставці промислових виробів 1831 р. він був відзначений малою золотою медаллю. У 1833 р. О. Г. Попов одержав орден Св. Станіслава IV ступеня, а в 1839 і 1841 рр. його син, Д. А. Попов, за участь у виставках був нагороджений орденами Св. Анни III ступеня та Св. Володимира IV ступеня.

Н. В. Звержховська,
зас. Відділу ХІМ

ГРОШОВІ ЕМІСІЇ ДОБРОВОЛЬЧОЇ АРМІЇ У КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Центральну роль у грошовому обігу в роки Громадянської війни на територіях, що були підконтрольні небільшовистським органам влади, відігравали випуски грошових знаків Добровольчої армії, на основі яких будувався грошовий обіг Півдня Росії. Вони проходили у двох емісіях: Ростовської катори Держбанку (РКДБ) та Головного командування Збройних сил Півдня Росії.

Наприкінці 1917 р. генерали Л. Г. Корнілов та М. В. Алексєєв, які втекли після Жовтневого перевороту на Дон, зібрали Добровольчу армію, оголосили Дон незалежним і почали війну з більшовицькими військами під гаслом «единой и неделимой России». Від самого початку існування Добровольчої армії одним із найголовніших стало фінансове питання. Відділення Державного банку і казначейство Дону зазнавали гостру нестачу готівки, тому донська влада вирішила друкувати власні грошові знаки. Для цього 1 січня 1918 р. була відкрита «Експедиція з виготовлення грошових бланків при Ростовській каторі Державного банку».

16 (3) січня 1918 р. в обіг надійшли перші грошові знаки РКДБ вартістю 10 рублів, з водяним знаком «горизонтальні лінії». До приходу більшовиків (армії Сіверса) 23 (10) лютого Ростовська експедиція встигла виготовити 54 серії таких знаків (з АБ-01 до АБ-54), але випуск їх не припинився зі зміною влади. 10 березня 1918 р. була проголошена Донська Республіка, а вже з 2 квітня за вимогою народного комісара фінансів Є. А. Болотіна РКДБ поновила випуск 10-рублевих і розпочала випуск 25-рублевих грошових знаків. У музейній збірці цей короткий період представлений 25-рублевою банкнотою (ДБ3-188). 4 травня більшовики залиши-

ли Ростов, при цьому вилучили з банківських кас усі грошові знаки, знищили запаси грошового паперу та зламали друкарський верстат. Але вже за тиждень, після заняття Ростова військами Добровольчої армії, випуск грошей поновився, хоча й на папері без відяних знаків. Один із зразків цього — грошовий знак вартістю 10 рублів (ДБЗ-1718) із колекції ХІМ.

25 травня новий донський отаман генерал-лейтенант П. М. Краснов підписав наказ про розширення Ростовської експедиції з виготовлення грошових знаків. У червні — вересні 1918 р. в обіг надійшли грошові знаки вартістю 20 і 50 копійок, 3, 5, 100 та 250 рублів. Зразками цих емісій у нашій музейній збірці є три знаки вартістю 50 копійок (ДБЗ-108; ДБЗ-1469; Інв. 26851/5) та три 100-рублеві купюри з портретом Єрмака (ДБЗ-1439; ДБЗ-1471; Інв. 12456/21).

27 лютого 1919 р. в обіг був випущений 1 рубль зразка 1918 р. (ДБЗ-1470).

Потреби в готівкових грошах на територіях, зайнятих Добровольчою армією, були такими великими, що довелося організовувати ще три експедиції виготовлення цінних паперів: у Новочеркаську, Феодосії та Новоросійську. Музей зберігає паперові гроші зразка 1918 р., що були випущені упродовж 1919 — початку 1920 р. різними експедиціями заготовки цінних паперів:

1-рублеві, випущені в Новоросійську (ДБЗ-107; Інв. 12456/15);

3-рублеві, випущені в Новочеркаську (ДБЗ-1507) та Новоросійську (ДБЗ-1130; ДБЗ-1508);

5-рублеві, випущені в Новочеркаську (ДБЗ-98; ДБЗ-1136; ДБЗ-1474);

10-рублеві, випущені в Ростові (ДБЗ-1473; ДБЗ-1717);

25-рублеві, випущені в Новочеркаську (ДБЗ-1135; ДБЗ-1466; ДБЗ-1467; Інв. 12507);

250-рублеві, випущені в Ростові (ДБЗ-105; ДБЗ-1133; ДБЗ-1472; Вст. 8978 — 2 примірники).

Грошові знаки Ростовської контори Держбанку вражаютъ своїм оформлением, різноманітністю елементів: класичний античний ордер, лікторські сокирки, вази, портрети козаків, алегоричні фігури. Поступово «козацькі» сюжети почали змінюватися загально-російськими.

30 січня 1919 р. в обіг був випущений 500-рублевий грошовий знак зразка 1918 р. із зображенням Рутенії (алегорія Росії). На алонжі його — Державний герб (двоголовий орел) і лозунг: «Россия Единая Великая Неделимая». У колекції ХІМ зберігається один примірник цього знака, випущеного РКДБ (ДБЗ-1134), та три при-

мірники знака, що були випущені більшовицькою владою Новоросійська в січні 1920 р. (ДБЗ-27; ДБЗ-161; ДБЗ-1491).

Обсяги емісій донських грошових знаків постійно зростали. Це було викликано тим, що донський рубль був остаточно визнаний єдиною валютою білого Півдня. Зростали і номінали грошових купюр.

У 1919 р. Ростовська контора Держбанку випустила грошові знаки вартістю 50, 100, 1000 та 5000 рублів. На 100-рублевій купюрі зображення отамана Єрмака замінив пам'ятник Мініну і Пожарському, а античних богинь — витязь в обладунках (алегорія Збройних сил Півдня Росії). На 5000-рублевому знаку зображений витязь з німбом навколо голови (алегорія «Святого Белого Дела»), який вражає списом змія (алегорія більшовизма) на тлі Кремля. У нашій музейній збірці ця емісія представлена повністю:

50 рублів (ДБЗ- 934);

100 рублів (ДБЗ-930; ДБЗ-1132; ДБЗ-1465);

1000 рублів (ДБЗ-26; ДБЗ-1131; ДБЗ-1503);

5000 рублів (ДБЗ-1468; Інв. 1962).

У 1919 р. Головне командування Збройних сил Півдня Росії випустило білети Державного казначейства вартістю 3, 10, 50, 200, 1000 і 10000 рублів зразка 1919 р. Перша літера серії визначала місто, в якому друкувалися грошові знаки. Ця емісія в колекції грошово-паперових знаків ХІМ представлена так:

10 рублів, надруковані в Сімферополі (ДБЗ-115; ДБЗ-1441);

50 рублів, надруковані в Сімферополі (ДБЗ-114) та Києві (ДБЗ-1476);

200 рублів, надруковані в Сімферополі (ДБЗ-1479; ДБЗ-1716; Вст. 8978) та Феодосії (ДБЗ-113);

1000 рублів, надруковані в Одесі (ДБЗ-1516; Інв. 12456/25) та Новоросійську (ДБЗ-110; Інв. 1961);

10 000 рублів, надруковані в Феодосії (ДБЗ-1; ДБЗ-109; ДБЗ-1519; Інв. 1963).

У 1920 р. Головне командування Збройних сил Півдня Росії розпочало випуск білетів Державного казначейства номіналом у 5 і 25 000 рублів, оформленіх як грошові знаки зразка 1919 р. Музей має 1 примірник купюри вартістю 25 000 рублів (ДБЗ-939).

4 квітня 1920 р. головнокомандуючим Збройними силами Півдня Росії став генерал-лейтенант, барон П. М. Врангель, який розпочав серію реформ стосовно землі, промисловості та фінансів. Усі вони не мали успіху і звелися до друкування все більшої кількості грошей.

У середині 1920 р. в обіг надійшли білети Державного казначейства вартістю 100, 250 і 500 рублів. Вони характеризуються спрощеним друком, ідентичністю малюнків лицевого і зворотного бо ків, на реверсі зображеній пам'ятник тисячоліття Росії. Відрізнялися знаки один від одного лише кольором, залежно від номіналу. У колекції ХІМ представлені всі номінали цього випуску:

100 рублів (ДБЗ-1478);

250 рублів (ДБЗ-112; ДБЗ-1477);

500 рублів (ДБЗ-111; ДБЗ-1440; ДБЗ-1517; ДБЗ-1518; ДБЗ-1551).

Для стабілізації фінансової ситуації начальник фінансового управління Збройних сил Півдня Росії М. В. Бернацький висунув проект девальвації. Він замовив у Франції і Англії нові грошові знаки для обміну на девальвовані знаки. Замовлені і надруковані в Англії гроши нового зразка були отримані незадовго до евакуації військ Врангеля з Криму. Це були «Казначейские знаки Государства Российского» вартістю 1, 3, 5, 50, 100 і 500 рублів, датовані 1919 р. Вони не потрапили в обіг, бо до цього часу Збройні сили Півдня Росії під тиском більшовиків вимушенні були залишити Кримський півострів. Купюри в 1, 3, 5 рублів є дуже рідкісними, бо після взяття Криму червоноармійцями цими грошима опалювали котельні в Севастополі, оскільки вони були непотрібні новій владі. Музей зберігає в своїй колекції два знаки з цього випуску: *50 рублів (ДБЗ-1459) і 500 рублів (ДБЗ-1475).*

2 липня 1920 р. донські та добровольчі грошові знаки були вилучені з обігу в Донській області і в усьому Північно-Кавказькому регіоні. У Криму вони зберігали свою платіжну спроможність до кінця 1920 р.

У музейному зібранні зберігаються 68 грошових знаків Добровольчої армії, випущених протягом 1918—1920 рр. у різних містах Півдня Росії. Але ця колекція потребує подальшого детального вивчення, бо не виключає наявності фальшивих знаків.

Г. В. Пашкова,
ст. наук. співробітник ХІМ

МЕДАЛЬ «ЗА ВЗЯТИЕ ПАРИЖА 19 МАРТА 1814 г.» У КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ИСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Вітчизняна війна 1812 р. залишила глибокий слід у суспільному житті Росії та мала велике історичне значення. Завдяки героїчній боротьбі російського народу була не тільки усунена загроза розпа-

ду країни, але і склались передумови для визволення Європи від наполеонівської тиранії. Перемога над наполеонівською армією мала великий вплив на розвиток соціального і політичного життя російського народу.

У числі індивідуальних знаків відзнак, якими нагороджували в цей час офіцерів російської армії за бойові заслуги, є різні ордени, почесна золота холодна зброя, медаль «За храбрость». Серед цих відзнак особливо почесним був військовий орден Св. Георгія. Ще у 1807 р. для нижчих чинів (солдатів і унтер-офіцерів) був запроваджений Знак військового ордена (Георгіївський солдатський хрест), який існував 110 років. Ним нагороджували і солдат у війну 1812 р. До 1856 р. цей знак не мав ступеня, і принадлежність його до часів Вітчизняної війни 1812 р. була встановлена лише тільки за номерами, які вибивались на зворотному боці хреста. Також до бойових індивідуальних нагород належать підвищення в чині, переведення до більш привілейованих родів військ, вручення коштовних подарунків або грошових виплат, особисті нагороди і рескрипти.

Цікавим фактом є те, що до цього ряду належать нагороди іноземних країн, призначенні для російської армії. Найбільш відома є прусська нагорода — «Кульмський хрест». Цей хрест був запроваджений прусським королем Фрідріхом Вільгельмом III для часті російської гвардії (солдатів, офіцерів, генералів), які виявили героїзм у бою при Кульмі 13 грудня 1813 р. Тоді кожен другий з російських воїнів, що брали участь у бою, був вбитий або поранений. За формуєю «Кульмський хрест» дуже нагадує німецький «Залізний хрест». Офіцерський хрест виготовлений зі срібла і вкритий чорною емаллю за розміром становить 44×44 мм, солдатський — менший за розміром (42×42 мм), зроблений з заліза і вкритий чорною фарбою. До нагороди цим хрестом було представлено 12 066 осіб (генерали, офіцери, унтер-офіцери, музиканти та інші чини). Нагородження затягнулось до 1815 р., коли живих учасників Кульмського бою залишилось небагато — понад 7000 осіб.

В епоху Вітчизняної війни існували також і колективні нагороди, якими відзначились цілі військові частини: нагородні прапори і штандарти, нагородні труби, особливі металеві значки з почесними написами на головні убори офіцерів і нижчих чинів, золоті петлиці на офіцерські мундири у відзначених артилерійських підрозділах. Також нагородний характер носили: перейменування армійських і єгерських полків, grenadierських і кірасирських — у гвардійські, особистий grenadierський барабанний бій або

«похід»; призначення почесними полковими шефами монархів союзних держав і присвоєння імен «вечних шефов в пам'ять 1812 года» з числа героїв епохи Вітчизняної війни.

Основні нагороди Вітчизняної війни 1812 р.:

1—3) медаль на честь Вітчизняної війни 1812 р. (худ. Ф. П. Толстой);

4) срібна медаль «1812 рік» для учасників бою;

5) бронзова медаль «1812 рік» для дворянства і купецтва;

6) мідний хрест «1812 рік» для священнослужителів;

7) медаль для учасників ополчення 1807 р.;

8) медаль для партизан, які найбільше відзначились у боях (для тих, які проживали в Московській губернії);

9) мініатюрна копія нагород Вітчизняної війни 1812 р. (для носяння на фраку).

Останньою нагороюю, пов'язаною з наполеонівськими війнами, була медаль «За взятие Парижа 19 марта 1814 г.». Вона була запроваджена 30 серпня 1814 р., карбувалася в сріблі, мала діаметр 28 і 22 мм. Також є кілька різновидів цих медалей, які менші за розміром — 12, 15, 18 мм. Це так звані фрачні медалі, створені для носіння на цивільному одязі. Медаль має андріївсько-георгіївську стрічку. Така комбінована стрічка (блакитна і чорно-помаранчова) була вперше запроваджена в Росії. На аверсі медалі погрудне зображення Олександра I у лавровому вінку, голова повернута праворуч у сяйві променів, що йдуть від «всевидящого ока» над головою імператора. На реверсі у лавровому вінку напис у п'ять рядків: «За/взятие/Парижа/19 марта/1814 г.». Медальєр — граф Ф. П. Толстой. Назва цієї медалі символічна — взяття Парижа не було пов'язане ні з драматичними подіями, ні з російськими військами, які в цій кампанії брали лише пасивну участь. Між запровадженням медалі і її виготовленням пройшло 20 років. За ці роки відбувалось багато подій: «сто дній», битва Наполеона при Ватерлоо, реставрація династії Бурбонів. У той час у Парижі на троні сидів союзник Олександра I, тому він вирішив, що буде не тактовно по відношенню до союзника видавати медаль «За взятие Парижа...». Париж ніхто не брав, міркував Олександр I. Париж добровільно відновив на престолі свого законного монарха. Після смерті Олександра I відносини з Францією були далекі від ідеальних, і лише тоді Микола I наказав викарбувати медаль, тим більше, що, на щастя, ніхто не скасував наказ про її запровадження. Слід було нагадати французам, що Париж усе ж таки брали і Бурбони зобов'язані своєю реставрацією Росії. Медаль була виготовлена, і нею

нагородили генералів, офіцерів, солдат — учасників закордонної кампанії до 19 березня 1814 р. Карбувалась ця медаль до 1 травня 1832 р. Усього за час нагородження цю медаль отримали 160 тисяч осіб. У колекції Харківського історичного музею, на жаль, лише дві медалі «За взятие Парижа 19 марта 1814 г.». Медалі надішли в музей у складі колекції відомого російського колекціонера Володимира Миколайовича Устиновського 9 серпня 1971 р. Колекція складалась з різноманітних орденів, медалей, знаків, монет, мала загальну кількість 46 штук. Медаль «За взятие Парижа 19 марта 1814 г.» (ОМЗ-2209) карбувалась усріблі (проба близько 600, маса 4,6 г, діаметр 21 мм). Друга медаль «За взятие Парижа 19 марта 1814 г.» фрачна (ОМЗ-2192), яка виготовлялась зісрібла, проба близько 600, мала масу 1,0 г та діаметр 12 мм.

Серед музейних предметів інвентарна група «Ордена, медалі, знаки» досить широко представлена в колекції Харківського історичного музею та налічує більше 6000 предметів різного періоду та різних країн світу. Нагороди періоду Вітчизняної війни 1812 р., які є в колекції, достойно представляють цей період.

Т. В. Зибіна,
зберігач фондів Харківської філії Національного науково-дослідного
реставраційного центру України

ПОГЛЯД У МИНУЛЕ ЧЕРЕЗ МУЗЕЙНИЙ ПРЕДМЕТ

Більшість із нас звикли до масштабних музейних експозицій, короткометражних, але змістовних виставок. Ми захоплено сприймаємо статистичні дані про кількість предметів у музейних закладах і мало замислюємося над тим, що іноді один музейний предмет може дуже багато розповісти про значні і маловідомі історичні події, змусити згадати далеке минуле і пережити події через виробничу, громадську діяльність та особисті долі кількох поколінь.

До таких предметів належить звичайна на перший погляд пляшка із колекції Харківського історичного музею (Інв. КС-735). Виготовлена вона із безбарвного скла, має циліндричний корпус із крутими плечами, що чітко відмежовані від високого конусоподібного горла. На корпусі рельєфом: «J. A. BACZEWSKI LWOW POLOGNE MAISON FONDEE 1782 POLAND»; «FEDERAL LAW FORBIOS SALE OR RE — USE OF THIS BOTTLE». Хто ж цей Й. А. Бачевський зі Львова, який мав фірму, засновану аж у 1782 р., і заборону на продаж та повторне використання цієї пляшки за

федеральним законом, як свідчить даний текст? Йозеф Адам Бачевський з когорти призабутих імен промисловців, які на переломі століть створили досконалі підприємства та вивели свою продукцію з провінційного на той час Львова до широкого Європейського світу. Його фабрика горілок, лікерів та розолісів на довгі роки прославляла місто лева далеко за його межами. Бачевські розпочали виробництво горілок у Вибранивці, що за 40 кілометрів від Львова, а невдовзі Леопольд Максиміліан Бачевський переїхав до Львова, де заснував невеличку фабрику на Ягеллоновській, 4 (нині В. Гнатюка). У 1810 р. він був нагороджений цісарським орлом та титулом «цісарсько-королівський надвірний постачальник». З 1856 р. фабрика під керівництвом Й. А. Бачевського стала на чолі лікерогорілчаного виробництва. Було опановано не тільки внутрішній ринок, слава фабрики перейшла за кордон. Цьому сприяли досконала техніка і технологія виробництва напоїв, фірмова рецептура, що трималася в таємниці. Велике значення мав і зовнішній вигляд продукції, різноманітність та вищуканість форм пляшок, графічне оформлення, розумно сплановані та втілені в життя рекламні заходи. Як результат напруженої роботи — зорепад нагород на міжнародних виставках: Віденські (1866); Париж (1867, 1878); Гавр (1868); Рудольфхайм, Амстердам, Віттенберг, Альтона (1869); Москва, Лондон (1872); Лондон, Віденські (1873); Перемишль (1882); Львів (1888); Париж (Гран-При, 1900).

Й. А. Бачевський був шанованою у місті людиною. У 1871 р. його вперше обрали радним міста Львова, а з 1883 і до 1896 р. кожні три роки обирали до міської ради.

Справу свого батька успішно продовжували сини, Леопольд та Генрік Бачевські. Старший син — Леопольд вивчав хімію в університетах Львова та Відня, а потім викладав у Академії рільництва в Дублянах, обіймав посаду віце-президента Львівської торгової палати, був комерційним радником при імператорі, нагороджений орденом Залізної Корони III класу та Франца Йозефа. Генрік Бачевський неодноразово обирався радним міста Львова і за свою багаторічну, плідну працю був нагороджений орденом Франца Йозефа. Під час Першої світової війни разом з усім містом фабрика переживала часи непевності та тривоги. По війні керівництво перейшло до рук сина Леопольда — Стефана. Завдяки йому фірма досягла найвищого рівня свого розвитку. Продукцію експортували до більшості європейських країн, а також до Канади, Південної Америки, Індії, Австралії. Лондонська виставка 1925 р. була тріумфом фабрики. Прізвище Бачевський стало одним із сим-

волів Львова. Проживала родина Бачевських у самому центрі Львова — на площі Ринок № 31 і мала ще будинок на розі вулиць Сикстуської (Дорошенка) та Словацького.

На жаль, після 1939 р. наслідки багаторічної праці п'яти поколінь родини Бачевських були знищені. У вересні 1939 р. співробітниками НКВС були заарештовані Стефан Бачевський та син Генрика — Адам Бачевський, а трохи пізніше під час бомбардувань Львова згоріла і сама фабрика. Сьогодні нашадки родини Бачевських проживають у Відні та і понині зберігають родинні традиції та фірмові секрети.

Пляшка, мандруючи торговими шляхами, знайшла притулок у помешканні харків'янки Марії Іванівни Йович на вул. Мироносицькій, була передана нею до колекції Харківського історичного музею через наукового співробітника Т. М. Борисову в червні 1956 р. і стала поки що єдиним примірником. На жаль, пляшка не може розповісти про свого виробника, тому що на денці є лише позначка про її місткість, а клеймо виготовника відсутнє, але це не перешкода для подальших досліджень.

Д. В. Бадаєв,
ст. наук. співробітник ХІМ

ХОЛОДНА ЗБРОЯ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ 1790—1880-х рр. У КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Період 1790—1870-х рр. займає самостійне місце в історії Російської імператорської армії та російського зброярства. Часи Павла I, Олександра I, Миколи I та Олександра II відзначилися низкою видатних подій військової історії. Розпочинають її наполеонівські війни — кульмінація доби панування гладкоствольної дульнозарядної вогнепальної зброї. Досвід цих війн стимулює подальший розвиток військового мистецтва. Водночас зростає роль нарізної зброї: поширяються гвинтівки, з'являються нарізні стальні гармати та багатозарядна стрілецька зброя, зокрема револьвери. Саме таке озброєння використовувалося у Російсько-турецькій війні 1877—1878 рр.

Вона завершує період, що розглядається. У наступній добі, 1880—1890-х рр., винахід бездимного пороху повністю змінює характер вогневого бою. Тоді ж Російська імперія встає на шлях індустріалізації. Звичною військовою зброєю стають магазинні гвинтівки, з'являються кулемети та автоматичні пістолети. Поступають на озбро-

ення нові зразки зброї, які слугуватимуть під час Російсько-японської та Першої світової війн, революційних та воєнних подій 1917—1920 рр. Це змушує відокремити одне від одного огляд історії російської військової зброї 1790—1870-х та 1880—1910-х рр.

Поряд зі змінами в стрілецькій зброї та артилерії змінювався також характер використання холодної зброї. У наполеонівські часи не можна було уявити бій без використання піхотою багнетів, а кіннотою — палашів та шабель, незважаючи на те що долю битви вирішував артилерійський та залповий стрілецький вогонь. Кавалерійський список саме тоді пережив «нове народження», водночас остаточно зникає успадкована ще від часів Середньовіччя штангова піхотна зброя. Наступні 65 років позначилися поступовим зменшенням ролі холодної зброї, проте лише наприкінці XIX ст. її тактичне використання починає жорстко обмежуватися. Саме тому протягом зазначеного періоду форми та різновиди російської холодної зброї були доволі сталими. Їх презентує, зокрема, кавалерійська та офіцерська шабля, яка витиснула шпагу та палаш, а згодом сама поступилася шашці, а також піхотний тесак — наступник мушкетерської шпаги, який зазнав поразки від конкурента — багнета.

Наприкінці 1958 р. з московського Державного історичного музею СРСР у колекцію ХІМ надійшли шість зразків штангової піхотної зброї часів Павла I — два обер-офіцерські еспонтони та чотири унтер-офіцерські алебарди. Щоправда, для останніх термін «алебарда», яким ця зброя була офіційно визначена, типологічно не вправданий. Армійські алебарди були близче до протазана, списа-«напівпіки» з широким пером та крильцями або півмісяцем у нижній його частині, аніж до алебарди часів Середньовіччя або Петра I — важкої бойової сокири з колючим наконечником та баґром на обусі. Крильця павловських алебард потрійні: верхній півмісяць розгорнутий рогами догори, нижній — донизу, а поміж ними вміщені бічні вістря. Можна сказати і так, що ці алебарди мають подвійне зубчасте лезо. Три алебарди армійських полків (ОС-332; ОС-333; ОС-381) тепер перебувають у експозиції ХІМ.

Гвардійська алебарда наслідувала еспонтон — нашадок мисливської рогатини, списка з поперечним перехватом. Офіцерські еспонtonи відрізняються від гвардійської алебарди широким фігурним пером, на якому зображеній герб Російської імперії, поєднаний з мальтійським хрестом на знак прийняття Павлом I звання Великого Магістра Мальтійського ордену. Такі еспонтони виготовлялися в 1798—1800 рр. Абревіатура «ЛГПП» у нижній частині пера

свідчить, що еспонтони (ОС-325; ОС-326), як і гвардійська алебарда (ОС-327), належали найстаршому в Росії лейб-гвардії Преображенському полку, який, зокрема, ніс охорону Московського Кремля і залишив у Москві свої регалії.

Піхотна штангова зброя була запроваджена в російській армії Павлом I після 30-річної перерви катерининських часів. Загальна довжина алебард та еспонтонів сягала більше двох метрів. Хоч і грізною була на вигляд, ця зброя на той час уже не мала бойового значення. З початком правління Олександра I вона поступово знімалася з озброєння і була остаточно вилучена у 1811 р.

Протягом XVIII ст. місце піхотних списів та алебард впевнено заступали багнети. Колекція ХІМ представлена трьома зразками багнетів періоду, що розглядається. Тригранчастий багнет (ОС-147) довжиною 45 см належав до піхотної рушниці зразка 1805 р., проте вживався також із рушницею зразка 1808 р. і використовувався під час Вітчизняної війни та закордонного походу в 1812—1814 рр. Два чотиригранчасті (але, на відміну від пізніших, зразка 1891 р., сплющенні) багнети (ОС-565; ОС-1009) належать до гвинтівки системи Бердана зразка 1870 р., яка була на озброєнні імператорської гвардії під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. Овальна в розрізі шийка багнетів свідчить про їхню належність до драгунських полків.

Тесак у другій половині XVIII—XIX ст. відігравав роль солдатської поясної зброї самозахисту та, частково, похідного спорядження, слугуючи для заготівлі хмизу, загострення паль тощо. Останнє стосується в першу чергу саперських тесаків, якими деревину можна було не лише рубати, але ще тесати та пилити. Колекція ХІМ налічує чотири саперські тесаки зразка 1827 р. (ОС-166; ОС-329; ОС-367; ОС-411); здебільшого це місцеві знахідки. Один з них (ОС-367) має рідкісну відмінність — двогостру полосу: у звичайних тесаків на обусі знаходиться не лезо, а пилка. Увігнутий бік двогострого тесака міг використовуватись як серп. Судячи з клейма на ефесах тесаків, два з них (ОС-166; ОС-329) були виготовлені в Тулі в 1830 та 1827 рр., третій (ОС-411) — у Сестрорецьку 1827 р. Саперські тесаки зразка 1827 р. побутували у військах лише до 1834 р., але встигли прислужитися російським солдатам у війнах з персами, турками та поляками, а також у Кавказькій війні 1818—1864 рр.

П'ять тесаків (ОС-151; ОС-159; ОС-328; ОС-485; ОС-972) є піхотними солдатськими тесаками зразка 1848 р., форма яких відтворює античний меч. Така зброя з'явилася в країнах Італії наприкінці XVIII ст., 1830 р. поширилася у Франції, а згодом — у Росії.

Первинно нею були озброєні солдати Кавказького корпусу, де тесаки-мечі мусили протистояти кинджалам горців. Лише наприкінці Східної війни, у 1855 р., вони були прийняті на озброєння в усіх піхотних полках, а 1880 р. зняті з озброєння, завершивши історію тесака як роду зброї російської армії. Уже в 1870-х рр. під час туркестанських кампаній та російсько-турецької війни 1877—1878 рр. у похідно-бойових умовах тесак не зустрічався; вживали його лише зі стрійовою та парадною формою.

Тесаки зразка 1848 р. з колекції ХІМ були виготовлені в 1851 р. (ОС-972), 1857 р. (ОС-328), 1863 р. (ОС-151) зброярською фабрикою в Златоусті, яка з середини XIX ст. фактично стає монополістом виробництва військової холодної зброї у Росії. Перший з них (ОС-972) несе особисте клеймо майстра-бракувальника Л. Шліппера у вигляді літери «S», який почав його ставити саме 1851 р., а останній (ОС-151) має позначку 16-го стрілецького батальону.

Окремо слід згадати про піхотний тесак зі зменшеним ефесом та безпечною декоративною полосою у звужених піхвах (ОС-210). Імовірно, що він належав вихованцеві кадетського корпусу або військового (юнкерського) училища. Саме про такий згадував у повісті «Юнкера» О. І. Купрін: «...прежний тяжеловесный тесак, с которым наши предки делали такие могучие атаки и который был отнят у нас за чужую проказу. Он величествен и грозен, как настоящее оружие войны. И он универсален: в случае надобности на войне им можно было нарубить дров, наколоть лучин, расколотить лед, вырыть окоп и так далее...» Щоправда, сильно пошкоджені клейма та загальний стан полоси не дозволяють виключити імовірність того, що вона є новоробом, та остаточно атрибутувати цей зразок. Те ж саме треба сказати про тесак з ефесом дозвільної форми (ОС-238) з полосою та піхвами тесака зразка 1848 р. Обидва тесаки (ОС-210; ОС-238) потрапили до колекції ХІМ через Станіславський (Івано-Франківський) та Закарпатський краєзнавчі музеї, тоді як інші тесаки зразка 1848 р. здебільшого місцевого походження.

На зміну тесакам у пішій артилерії прийшла «шашка артилерійська солдатська зразка 1868 р.», яка була скороченим варіантом драгунської солдатської шаблі зразка 1841 р.— найпізнішого зразка кавалерійської шаблі в Росії. Фактично її вже можна було визначити як шашку — зокрема через піхви з антабками на вигнутому (а не на увігнутому, що характерно для шаблі) боці. Відміною шаблі від наступниці, шашки зразка 1881 р., була більш вигнута полоса, форма головки та поперечна, а не коса насічка руків'я.

Саме до цього типу належить шабля (ОС-676), яка була знайдена серед скарбу різновідмінної зброї в зруйнованому будинку на Фроловській вулиці в Харкові. Проте, незважаючи на коротку «артилерійську» полосу, її ефес належить офіцерській кавалерійській шаблі зразка 1841 р. Певна невідповідність назви та форми характерна і для двох матросських палашів зразка 1856 р. (ОС-330; ОС-331), зроблених 1864 р. у Златоусті: вони мають вигнуті, шабельні полоси, а не прямі, як належить палашам. Причина в тому, що на озброєння були прийняті під однією назвою два різновиди цієї зброї — прямий та вигнутий. Останній — типовий зразок західно-європейської абордажної шаблі XIX ст., з двогострим вістрям та закритою гардою. Матросські палаші були призначенні для десантних операцій і перебували на озброєнні до 1900 р., востаннє «побачивши світ» за скрутних умов оборони Порт-Артуру 1904—1905 рр. та під час подій Лютневої революції в Кронштадті.

На початку свого правління Микола I затвердив не тільки новий саперський тесак, але також кірасирський палаш, піхотну офіцерську та кавалерійську шаблі. Кавалерійська шабля зразка 1827 р. була трохи коротшою, легшою, ширшою та менш вигнутою, ніж попередня, зразка 1817 р.— тобто більш зручною, хоча, мабуть, і менш грізною зброєю. Вона слугувала російським драгунам до 1841 р., уланам та гусарам — до 1881 р., упродовж двох царювань. У часи Миколи II шабля зразка 1827 р. повернулася до гвардійських полків. До її офіцерського варіанту належить шабля (ОС-335) з колекції ХІМ. Визначити її було нелегко: ефес шаблі втратив дві бокові захисні дужки, що цілковито змінило загальний вигляд зброї. Імовірно, що володар шаблі був лівшею, і дужки заважали йому користуватися зброєю. Невідомо, чи сталася ця зміна на регулярній «царській службі» або пізніше: багато старих шабель XIX і навіть XVIII ст. відновили бойову кар'єру в руках вершників Громадянської війни. Про зброю цієї доби мова піде у нашій наступній розвідці.

Д. В. Богданов,
ст. наук. співробітник ХІМ

ВОГНЕПАЛЬНА ТА ХОЛОДНА ЗБРОЯ ЧАСІВ ВІЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ В УКРАЇНІ (1917—1920 рр.)

У часи визвольних змагань українського народу на території України діяло шість армій. На озброєнні всіх сторін конфлікту були зразки вогнепальної і холодної зброї, що виготовлялися кра-

їнами — учасницями Першої світової війни. Оскільки українці були і в австро-угорській, і в російській арміях, тож і озброєння українських збройних формувань було в основному австро-угорське та російське. Багато зброї німецького виробництва залишили в Україні кайзерівські війська після відступу в 1918 р. Найпоширенішою на українській території була зброя кількох систем: «Маузер» (Німеччина), «Манліхер» (Австро-Угорщина), «Арісака» (Японія), «7,62-міліметрова гвинтівка зразка 1891 р. конструкції С. І. Мосіна» (Російська імперія), «Наган» (Бельгія), «Лебель» (Франція) — в основному на озброєнні польської армії. Широко використовувалися кулемети систем «Максим», «Гочкіс» і «Льюїс».

Німецька гвинтівка «88» (зразка 1888 р.), створена прусською комісією з випробування рушниць, — це поєднання затвору системи «Маузер» 1871 р. (тому часто її називають «Маузер 88») і магазину системи «Манліхер», мала такі характеристики: калібр — 7,62 мм, довжина — 1250 мм, маса — 3,8 кг, прицільна дальність — 2050 м. Під час війни в німецькій армії використовували війська другої лінії. Основною гвинтівкою була «Маузер 98», більш досконалої конструкції, ніж зразок 1888 р. Тактико-технічні характеристики майже не змінилися, окрім маси — 4,1 кг. Ця гвинтівка стала зразком при створенні нових гвинтівок в інших країнах. Карабін «98» був уведений 1908 р. для озброєння кавалерії, артилеристів, саперів і технічних загонів німецької армії. Карабін відрізняється від гвинтівки меншими розмірами (945 мм), масою (3,4 кг) та прицільною дальністю (1800 м). Гвинтівка «Манліхер» 1895 р. була основним зразком зброї армії Австро-Угорщини і мала такі характеристики: калібр — 8 мм, довжина — 1270 мм, маса — 3,65 кг, прицільна дальність — 1950 м. Поширеними були також кавалерійський карабін та штуцер (для піших військ). Відносно невеликою була кількість французької зброї у військах ворогуючих сторін на території України. Основна французька гвинтівка «Лебель» зразка 1886/1893 рр. мала такі характеристики: калібр — 8 мм, довжина — 1305 мм, маса — 4,18 кг, прицільна дальність — 2000 м. Під час війни Російська імперія відчувала нестачу стрілецької зброї, тому вимушена була закуповувати іноземну, як, наприклад, японські гвинтівки «Арісака», зразок «38» (1905 р.). Тактико-технічні характеристики гвинтівки: калібр — 6,5 мм, довжина — 1270 мм, маса — 3,9 кг. Гвинтівка «Лі-Метфорт Мк II» 1892 р. використовувалася білогвардійськими військами. На відміну від більшості гвинтівок «Лі-Метфорт» мала магазин на 10 патронів. Характеристики її були такі: калібр — 7,69 мм, довжина — 1270 мм, маса — 4,6 кг.

Велика кількість пістолетів і револьверів використовувалася в часи національно-визвольних змагань. Більшість зразків такої зброї представлено в Харківському історичному музеї. Поширеними на нашій території були револьвер системи «Наган» (Бельгія), пістолети системи «Маузер» (Німеччина). У колекції ХІМ представлені найпоширеніша модель системи «Маузер» — «Маузер-96» зразка 1912 р. з кобурою-прикладом (калібр — 7,63 мм, довжина — 16 см, прицільна дальність — приблизно 100 м, хоча виробник заявляв про дальність до 1000 м). Основним зразком зброї близького бою російської армії був 7-зарядний револьвер системи «Наган» (калібр — 7,62 мм), що випускався за ліцензією в Російській імперії. Набули розповсюдження пістолети і револьвери так званих поліцейських та цивільних зразків різних виробників, що теж представлені у колекції музею.

У роки Першої світової війни широко використовувалися кулемети. Саме через цей вид зброї війна перетворилася на «позиційну», а це, у свою чергу, привело до появи нового виду озброєння — танка. У фондах історичного музею є кулемети системи «Максим» російського та німецького виробництва і кулемет «Гочкіс» зразка 1914 р., сконструйований та виготовлений у Франції. Станковий кулемет системи «Максим» зразка 1910 р. мав такі характеристики: калібр — 7,62 мм, темп стрільби — 500—600 пострілів за хвилину, місткість стрічки — 250 патронів, маса — 63 кг. Цим кулеметом були озброєні бронепоїзди, кораблі, бронеавтомобілі. «Максими» встановлювалися і на тачанках, що вперше з'явилися у загонах Нестора Махна. Поява на фронті англійського ручного кулемета «Льюїс» викликало введення у німецькій армії так званого «легкого максима» — модель MG 08/15. Ручний кулемет мав такі характеристики: калібр — 7,92 мм, темп стрільби — 400 пострілів за хвилину, маса — 17,7 кг, місткість стрічки — 100 патронів. Станковий кулемет «Гочкіс» у роки війни був на озброєнні армій багатьох держав світу. Причинами такої популярності кулемета стали простота і надійність конструкції та висока точність стрільби. Тактико-технічні характеристики: калібр — 8 мм, практична швидкострільність — 200—250 пострілів за хвилину, темп стрільби — 500 пострілів за хвилину, маса — 48 кг.

Окрім великої кількості зразків вогнепальної зброї часів Першої світової війни та національно-визвольних змагань в Україні, у колекції Харківського історичного музею широко представлені зразки холодної зброї цього періоду, а саме шаблі, шашки, багнети, тесаки, кинджали, kortики, сокири.

Основними для російської армії були шашка драгунська солдатська зразка 1881 р. (довжина 1050 мм, маса з піхвами — 1750 г) та шабля офіцерська 1913 р.— аналог офіцерської драгунської шашки зразка 1881 та 1881/1909 р., але із залізними піхвами (довжина — 890 мм, маса з піхвами — 1150 г). Були розповсюджені шашки козачі зразків 1881 й 1904 рр. (не представлені в колекції ХІМ). Німецька і австро-угорська холодна зброя представлена шаблею кавалерійською (довжина — 100 см), багнетами М-98 і М-14 до гвинтівок «Маузер», шаблею кавалерійською австро-угорською (довжина — 950 см), багнетом М-1895 до гвинтівки «Манліхер», тесаком австрійським саперним тощо.

Отже, для експонування при висвітленні тем, що стосуються періоду Першої світової війни та визвольних змагань українського народу, у колекції Харківського історичного музею є достатня кількість і розмаїття зразків зброї всіх сторін конфліктів. Також є можливість створити окрему виставку зброї періоду кінця XIX — початку ХХ ст.

Л. Корінсько,
учитель історії та географії Сковородинівської
ЗОШ I—III ступенів Золочівського району Харківської області

ТИХ ДНІВ НЕ ЗМОВКНЕ СЛАВА
(МАТЕРІАЛИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
В ЗІБРАННІ СКОВОРОДИНІВСЬКОЇ ЗОШ I—III СТУПЕНІВ)

65 років віддає нас від закінчення Великої Вітчизняної війни. Все менше і менше залишається людей, які були свідками тих жахливих подій, все менше і менше серед нас тих, хто кував перемогу, хто визволяв нашу державу, а з нею і майже півсвіту,— ветеранів. Завдання нашого покоління — шанувати тих, хто ще поряд із нами, спілкуватися з ними, допомагати, підтримувати, і не менш важливо — зберегти спогади, відомості про учасників бойових дій і на основі такої інформації проводити виховну роботу серед молоді. Саме цим і займається педагогічний та учнівський колектив Сковородинівської загальноосвітньої школи.

Учні і вчителі протягом десятиліть ведуть пошукову роботу: листувалися з родинами воїнів, які загинули під час визволення Сковородинівки, зустрічалися з родинами загиблих, проводили і проводять анкетування, записують спогади ветеранів, збирають їх особисті речі, які так чи інакше пов'язані з перебуванням вете-

ранів на фронтах. Учасниками гуртка «Пошук» зібрано і оформлено інформацію про братські могили, що знаходяться на території Великорогозянської сільради, до якої належить школа. Ще одним напрямом пошукової роботи є збір нагород ветеранів-односельчан. Отож, щороку зібрання поповнюється новими експонатами.

Нині тут представлено альбом «Вони захищали село Сковородинівку», де вміщено інформацію про солдат, які визволяли наше село: адресу, відомості про родичів, особисті речі: фото, похвальна грамота Олексія Шаврина; особиста справа, листи-трикутники з фронту, атестат Валентина Михайловича Земзерова, листи, що приходили від родичів. Зібрано інформацію про бійця Віктора Васильовича Кармішина, який брав участь у звільненні села. Він неодноразово приїжджав до Сковородинівки зі Львова, де проживає.

Учнями і вчителями записано і упорядковано спогади ветеранів: «Спогади про бої під Сталінградом» Степана Терентійовича Харченка, «До 50-річчя Великої Перемоги» — інформація про бойовий шлях Миколи Івановича Костенка, «Порятунок бійця» та «Окопщики» — спогади Тамари Федорівни Дубовик, учительки Сковородинівської школи. Зі спогадів Івана Григоровича Клименка «Так починалась війна» довідуємося про перші дні війни, а зі «Спогадів медсестри» дізнаємося про бойовий шлях Євдокії Кіндтратівни Ходак, тоді ще юної дівчини, яка працювала медсестрою в складі евакогоспіталю військової частини № 1774. Про «Довгожданих НАШИХ» і про «Марш Перемоги» розповідають спогади колишніх учителів Антоніни Олександровни Клименко та Оксани Антонівни Костоглодової.

Цінними є рукописи А. О. Клименко, Т. Ф. Дубовик, І. Х. Зірки та В. Г. Гурина. З ними проведено зустріч, яку записано на відео. Диски представлени на виставці, ними користуються класні керівники під час проведення годин спілкування. Ці матеріали використовують учні при написанні доповідей та інших робіт. Так, на основі спогадів була написана робота «Війна очима учителів-пенсіонерів» і представлена на обласну акцію «Слобожанські дзвони Перемоги», автор Я. Борзов. Підсумком однієї з пошукових експедицій стала робота «Пам'ятники розповідають», автор О. Міхно, цей матеріал теж подано до участі в вищезгаданій акції.

У 80-ті рр. у селі проживало більше тридцяти ветеранів, у 90-ті — близько двадцяти. На жаль, зараз у селі залишилось тільки два ветерани. Про життя, бойовий шлях інших можна довідатися лише

з анкет, які було оформлено за життя визволителів. Ці дані теж зберігаються в школі.

У січні 2010 р. учителем предмета «Захист Вітчизни» О. І. Ваком та учнями школи було розпочато роботу по збору нагород та особистих речей ветеранів.

Учителеві та учням вдалося зібрати нагороди односельчан. Де-хто їх передав сам, деякі нагороди (і таких, на жаль, більше) передали діти ветеранів. Ось частина з них: медаль «За оборону Ленінграда» — вручена Марку Семеновичу Теслу, «За оборону Сталінграда» — Василю Михайловичу Смикову, «За відвагу», «За бойові заслуги» — Костянтину Васильовичу Лінівенку, «За бойові заслуги» — Миколі Іллічу Костенку, «За мужність» 1999 р. — Михайліві Порфировичу Зінченку. Два ордени Великої Вітчизняної війни належали Василю Михайловичу Смикову та Івану Микитовичу Ємельяненку, медалі «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні» — В. М. Смикову, М. Д. Корнієнку, «За перемогу над Японією» — К. В. Лінівенку та М. Д. Корнієнку, «За визволення Праги» — М. Д. Корнієнку. Представлені в зібранні і ювілейні медалі: «Двадцять років Перемоги», «Тридцять років Перемоги», «Сорок років Перемоги».

З особистих речей, які передали діти ветеранів, є довідки про поранення, військові білети, посвідчення ветеранів тощо. Усі ці експонати, зібрана інформація допомагають вихованню молоді, сприяють збереженню світлої пам'яті про ветеранів та їхні подвиги.

I. А. Сніжко,

канд. іст. наук, провідний науковий співробітник ХІМ

**ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ МІКРОСТРАТИГРАФІЇ
ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРНОГО ШАРУ
ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК**

Основною метою польових археологічних досліджень є вивчення культурного шару пам'ятки. На жаль, дуже рідко культурний шар зберігається неушкодженим, особливо це стосується пам'яток палеолітичного часу. Для максимально повного вивчення таких об'єктів застосовується комплекс різноманітних методів, як лабораторних, так і польових. Серед останніх найбільш перспективним є поки що не дуже поширеній метод мікростратиграфії. Викладенню суті та результатів використання цього методу на прикладі дослідження конкретної пам'ятки присвячено цю публікацію.

Культурний шар зазвичай визначають як цілісний природно-історичний об'єкт, представлений рештками штучного походження (артефактами) та органо-мінеральним субстратом (наповнювачем). Це антропогенний ґрутово-літологічний горизонт, що виник на місці поселення людей і залигає в товщі плеистоценових або голоценових відкладів. Отже, культурний шар має природні та антропогенні складові [1, с. 9].

Формування культурного шару починається під час функціонування поселення, коли домінує антропогенний фактор. Після того як мешканці залишають поселення, абсолютно переважає природний фактор, а культурний шар заглибується в ґрутово-літологічний горизонт. Над ним утворюється своєрідний захисний екран, але в той же час на культурний шар впливають, руйнуючи його, процеси ґрунтоутворення, водний режим, ерозійні процеси, риочі тварини тощо [1, с. 11–12]. Таким чином, для коректного дослідження культурного шару необхідно розуміння процесів його постгенетичної руйнації. Особливої актуальності це твердження набуває під час роботи з перевідкладеним або зруйнованим культурним шаром.

Основними ознаками перевідкладеного культурного шару є відсутність добре визначеної поверхні залягання основної маси знахідок («завислість») та велика кількість предметів, що мають нахил або розташовані вертикально. Змивання культурного шару призводить до розміщення культурних решток вздовж русла водотоку або на поверхні схилу [2, с. 160].

Одним з найактуальніших питань, що постає під час вивчення пошкодженого культурного шару, є визначення первинного (ініціального) рівня відкладів культурних решток. Найкращі результати дає застосування не складного, але дуже ефективного методу мікростратиграфії. Під час польових досліджень необхідно провести тривимірну фіксацію якомога більшої кількості знахідок. На основі одержаних даних можна збудувати графічні мікропрофілі. Залежно від мети дослідження маємо можливість обрати різний «крок» таких графіків — від кількох метрів до більш дрібних відрізків. На плані поселення позначають лінії майбутніх мікропрофілів і на них заносять усі позначки глибин, одержані за допомогою нівеліра. У результаті з'являється можливість визначити найбільш насичену знахідками частину горизонту, яка відповідає ініціальному рівню культурного шару, а також встановити безперервність або дискретність його формування [2, с. 161].

Об'єктом цього дослідження є культурний шар пізньопалеолітичної пам'ятки, що знаходиться на мисі, біля впадання в р. Сіверський Донець невеличкої правої притоки р. Суха Кам'янка, за 1,5 кілометра на південний схід від с. Кам'янка Харківської області. Мис являє собою горизонтально виположену терасу, що піднята над рівнем р. Сіверський Донець на 8–10 м.

Культурний шар пам'ятки представлений розщепленим кременем, що демонструє всі стадії обробки від жовна до знаряддя, фрагментами кісток тварин, дрібними шматочками червоної та жовтої вохри, вугілля. Знайдено також кілька відщепів та уламків кременя зі слідами перебування у вогні. Крем'яні знахідки добре збереглися, не обкатані, поверхня вкрита шаром патини. Як сировина використовувався сірий напівпрозорий крейдяний високоякісний кремінь місцевого походження. Знахідки свідчать, що на поселенні відбувався повний цикл розщеплення. Нуклеуси торцевидної, призматичної, кубовидної форми демонструють ударну техніку сколювання. Процес виготовлення та підживлення нуклеусів представлено реберчастими сколами і відщепами. Метою первинного розщеплення були заготовки у вигляді видовжених пластинок та відщепів. Колекція виробів із вторинною обробкою включає різці, скребки, скреблоподібні та стамескоподібні знаряддя, пластинки з ретушованими віймками, відщепи і пластинки з ретушованими ділянками, мікропластинки з притупленим краєм тощо.

Планіграфічна структура культурного шару включає скучення крем'яних артефактів, які, імовірно, відповідають робочим місцям, де відбувалось розколювання кременю. На користь цього свідчать також і випадки ремонту в скученнях.

Пізньопалеолітичний культурний шар не має специфічного забарвлення, розтягнутий по вертикалі. Найбільша концентрація знахідок спостерігається частково в темно-коричневому, світло-коричневому та жовтувато-палевому суглинку, окрім артефакти зустрічаються також у гумусовому горизонті та в типовому лесі. Відзначено деяке падіння залягання культурного шару з півдня на північ і з заходу на схід, що відповідає зниженню рельєфу в бік обох річок, а також пов'язане з особливостями ґрунтоутворення в голоцені.

Таким чином, у цьому випадку маємо справу з пошкодженим культурним шаром, де без застосування методу мікростратиграфії важко визначити первинний рівень відкладів культурних решток. Цей метод також дозволяє більш точно встановити геологічний вік пам'ятки, з'ясувавши, з яким геологічним шаром пов'язаний ін-

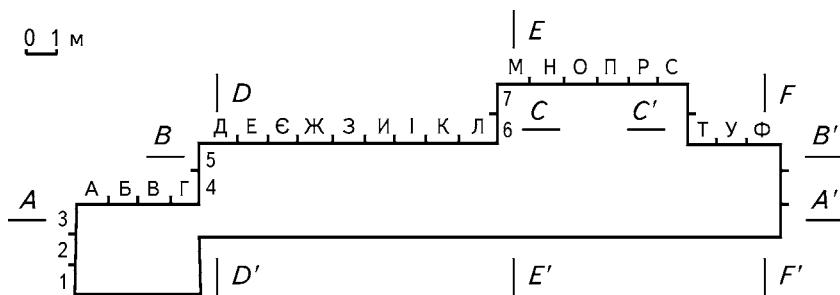

Рис. 1. План роскопу культурного шару пізньопалеолітичної пам'ятки недалеко від с. Кам'янка Харківської обл.

ціальний шар відкладів знахідок. Ще одне важливе питання — однотактність або дискретність формування культурного шару: місце, де розташована пам'ятка, є дуже зручним для поселення, що підтверджується наявністю культурних решток інших епох від енеоліту до раннього Середньовіччя (відповідні культурні шари, на жаль, знищені оранкою). Означений метод було застосовано вперше для вивчення пам'яток пізнього палеоліту цього регіону.

Метод мікростратиграфічного аналізу активно використовується і пропагується групою російських дослідників, очолюваних доктором історичних наук, професором Московського державного університету Н. Б. Леоновою [2, с. 161—193]. Саме її розробки було покладено в основу досліджень пам'ятки біля с. Кам'янка.

Під час польових досліджень на поселенні проводилась ретельна графічна фіксація більшої частини знахідок (зокрема, розміром понад 3 см) в трьох вимірах. Для побудови мікропрофілей було обрано лінії квадратів «3», «5», «6» в напрямку південь—північ — відповідно $A-A'$, $B-B'$, $C-C'$, та лінії квадратів «Д», «М», «Ф» в напрямку захід—схід — відповідно $D-D'$, $E-E'$, $F-F'$ (рис. 1). Усі знахідки, що мали позначки відносної глибини, одержані за допомогою нівеліра та розташовані в межах 1 м, позначалися на профілі. Сучасна поверхня також була пронівельована і на схемах позначена як лінія під розміткою квадратів.

Мікропрофіль $A-A'$ найдовший — 22 м, перетинає всю досліджену розкопом площину. На більшій частині профілю видно, що культурний шар є не дуже насиченим: у квадратах 3А—В, 3З—І він представлений поодинокими знахідками. Хоча квадрати 3Г—Ж, 3С—Ф є більш насиченими, тут знахідки не утворюють виразних скуп-

чень і чітко не позначають ініціального рівня культурного шару. Діапазон відстані між нижніми і верхніми артефактами становить 0,20—0,28 м і, скоріш за все, як і в інших аналогічних випадках, пояснюється життєдіяльністю риочих тварин та зміщенням унаслідок процесів ґрунтоутворення та відтавання. У квадратах 3К—Р спостерігається більша насиченість культурного шару: саме в цих квадратах планіграфічно зафіковані кілька скupчень артефактів — менше виражені в квадратах 3К—М, більше — у квадратах 3Н—О. Тут також спостерігається певне вертикальне розсіювання, що в квадратах 3Л—М досягає 0,4 м. Але тут також бачимо ділянку, де відносно чітко можна простежити рівень первинного горизонту і деяке його падіння в квадратах 3М та 3П, що, імовірно, відповідає нерівності рельєфу давньої поверхні (рис. 3).

Мікропрофіль В—В' демонструє більш насичену ділянку культурного шару 5О—Р та менш насичені 5Д—Н та 5С—Ф. Перша частина профілю 5Д—К представляє, очевидно, більш ушкоджену ділянку шару, оскільки діапазон відстані між артефактами по вертикалі доходить до 0,4 м і визначити ініціальний рівень неможливо. Починаючи з квадрату 5Л до квадрату 5О положення знахідок стає більш стабільним, хоча розмах коливань зберігається на по-

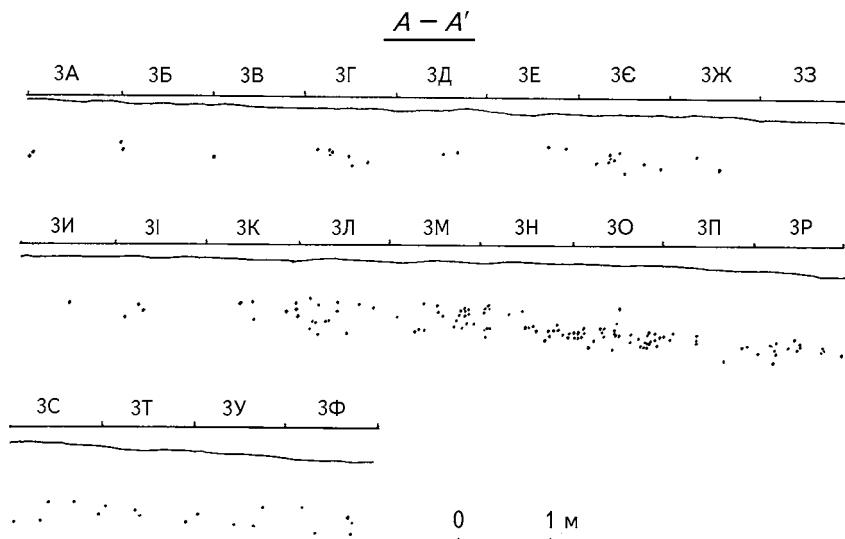

Рис. 2. Мікропрофіль A—A' роскопу пам'ятки біля с. Кам'янка

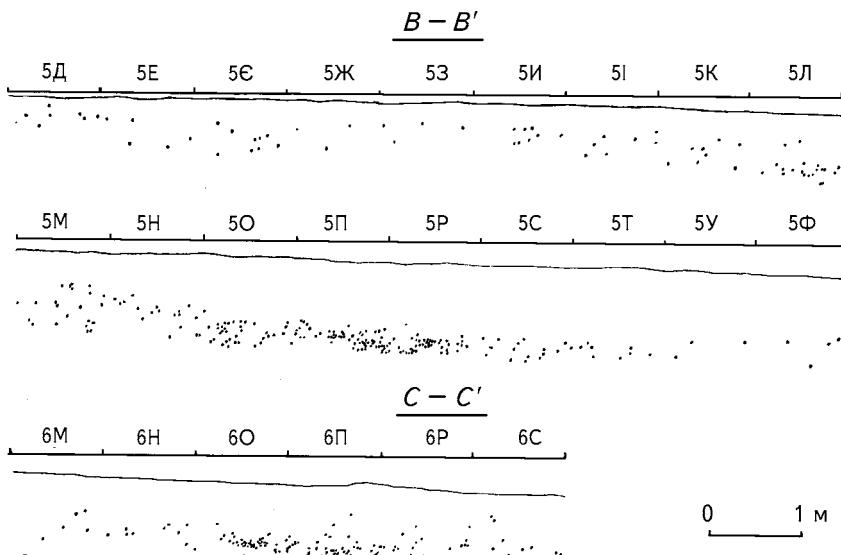

Рис. 3. Мікропрофілі *B—B'* і *C—C'* роскопу пам'ятки біля с. Кам'янка

передньому рівні. У квадратах 5О—Р зафіксовані скupчення кременю, що дають можливість простежити рівень первинного горизонту відкладів знахідок та падіння культурного шару в бік р. Сіверський Донець. Наступні квадрати 5С—Ф слабо насичені знахідками, хоча в квадратах 5С—Т можна прослідкувати продовження ініціального горизонту (рис. 3).

Мікропрофіль *C—C'* охоплює 6 м в напрямку південь — північ. З дослідженії площині поки це найзахідніша ділянка, що розташована вище за інші. Артефакти знаходяться у «завислому» положенні, тут найбільший діапазон вертикальної відстані між ними — до 0,8 м. Скупчення в квадратах 6О—П дає можливість простежити імовірний рівень первинного розташування знахідок. Невеличка ділянка мікрошаруватості в квадраті 6П, скоріш за все, маркує виміну, до якої були стягнуті артефакти. Це засвідчує також їх положення — переважно на боці та під кутом (рис. 3).

Мікропрофіль *D—D'* демонструє характер культурного шару в південній частині пам'ятки. Шар слабо насичений, знахідки роз-

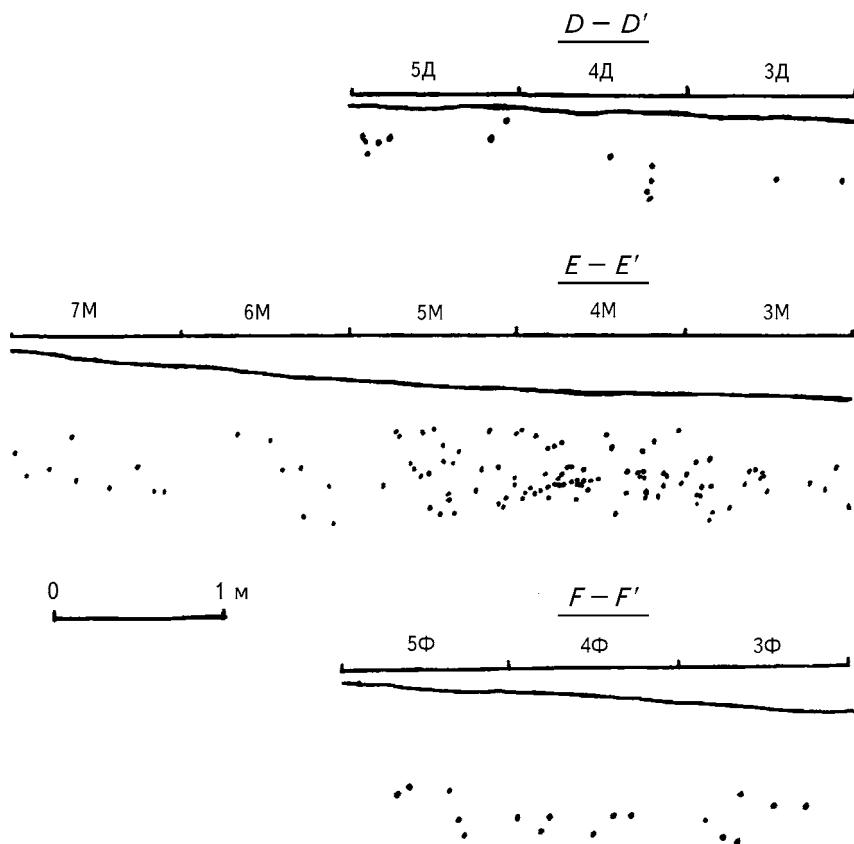

Рис. 4. Мікропрофіль $D-D'$, $E-E'$ і $F-F'$ роскопу пам'ятки біля с. Кам'янка

порошени по вертикалі в діапазоні до 0,4 м, ініціальний рівень не простежується (рис. 4).

Мікропрофіль $E-E'$ перетинає 5 м майже в центрі досліджуваної ділянки. Тут насиченість артефактами значно вища, особливо в квадратах 5М-4М. Спільним для всього профілю є «зависливість» і великий, до 0,48 м, діапазон вертикальної відстані між знахідками (рис. 4).

Мікропрофіль $F-F'$ демонструє культурний шар найпівнічнішої досліджуваної ділянки. Знахідок небагато, відстань між верхніми

та нижніми сягає до 0,28 м.Хоча чітко виділити ініціальний рівень неможливо, у загальних рисах він простежується (рис. 4).

Отже, розглянувши вищеперелік мікропрофілі, можна сформулювати такі спостереження:

- культурний шар краще зберігся на окремих ділянках (квадрати 5О—Т, 6О—П, 3Н—П);
- формування ініціального рівня відкладання знахідок можна визначити як одноактний процес;
- на ділянках, де можна простежити рівень первинного відкладу знахідок, він корелюється зі стиком літологічних горизонтів давнього голоценового ґрунту та причорноморського лесу;
- знахідки розпорощені по вертикалі в достатньо широкому діапазоні — від 0,1 до 0,8 м. Отже, усю лінзу, що містить артефакти, коректніше називати «горизонт знахідок», ніж «культурний шар»;
- причинами, що вплинули на руйнування ініціального рівня відкладання знахідок, можна вважати відсутність швидкої консервації артефактів, вплив делювіальних процесів, рух предметів під час голоценового ґрунтоутворення, відставання, життєдіяльність риуючих тварин.

Отже, використання методу мікростратиграфії дає можливість одержати якісно нову інформацію щодо формування культурного шару, виокремити ознаки його постгенетичної руйнації, що особливо актуально під час роботи з перевідкладеним або зруйнованим культурним шаром. Через зіставлення ініціального рівня залягання знахідок з певним літологічним горизонтом є можливість більш точно встановити геологічний вік пам'ятки. Означений метод дозволяє також встановити, який тип накопичення культурних решток — одноактний чи дискретний — є характерним для цього об'єкта. Метод мікростратиграфії є перспективним для подальшого дослідження, зокрема, стоянки біля с. Кам'янка, насамперед для з'ясування закономірностей розподілу окремих груп артефактів, визначення структури скупчень, характеру палеорельєфу тощо.

Список використаної літератури

1. Естественно-научные методы исследования культурных слоев древних поселений / С. А. Сычева, Н. Б. Леонова и др.— М.: НИА; Природа, 2004.— 162 с.
2. Палеоэкология равнинного палеолита (на примере комплекса верхне-палеолитических стоянок Каменная Балка в Северном Приазовье) / Н. Б. Леонова, С. А. Несмиянов, Е. А. Виноградова и др.— М.: Научный мир, 2006.— 360 с.

В. С. Аксюнов,
канд. іст. наук., зав. Відділу ХІМ

ПОХОВАННЯ ІЗ ЗОЛОТОЮ ВІЗАНТІЙСЬКОЮ МОНЕТОЮ З НЕТАЙЛІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У старожитностях салтівської археологічної культури другої половини VIII — першої половини X ст. доволі часто зустрічаються куфічні арабські срібні монети, які здебільшого були перетворені в підвіски шляхом пробиття в них отворів або припаюванням вушок [8, с. 145, 146, табл. 5, 6; 6, с. 367, 368, табл. 2]. Візантійські золоті монети та їх індикації більш характерні для пам'яток типу Соколовської балки, які датуються VII — третьою чвертю VIII ст. [5; 7]. Хоча окремі золоті візантійські монети та їх індикації зустрічаються в ямних похованнях (№ 164 Б Нетайлівського могильника) [6, с. 367, табл. 2] та катакомбах (№ 14 Старосалтівського та № 69, 92, 131 Дмитрієвського могильників) [1, с. 141; 13, с. 111, рис. 58] лісостепового варіанту салтівської культури. Тому кожна нова подібна знахідка не може не викликати інтерес у вчених.

У 2008 р. при дослідженні Нетайлівського могильника (с. Матайлівка Вовчанського р-ну Харківської обл.) спільною експедицією Харківського історичного музею, Харківської державної академії культури та Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонова університету під керівництвом автора статті було досліджено поховання № 472, інвентаря якого є винятково важливим для висвітлення проблем складання салтівського культурного комплексу.

Поховальний інвентар поховання № 472 був не численним, проте дуже показовим. Він складався з глиняного глечика, срібних елементів поясного ременя та золотої монети.

Глечик мав кулястий тулуб, високу шийку та відігнуті назовні вінця з коротким носиком-

Рис. 1. Глиняний глечик салтівської культури з Нетайлівського могильника

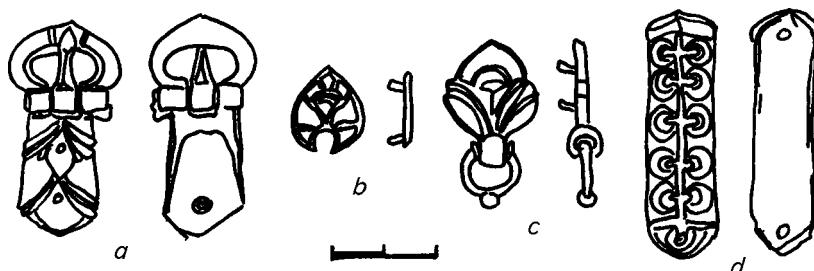

Рис. 2. Срібні елементи від поясного ременя, знайдені в Нетайлівському могильнику

зливом (рис. 1). Глечик мав еліпсоподібну в перерізі ручку. Зовнішня поверхня посудини сірого, місцями світло-бурого кольору, зараджена у вертикальному напрямку. Переход тулуба в шийку прикрашений рельєфним орнаментом у вигляді широкої смуги, що складається з трьох гранованих горизонтальних пружків. Посередині тулуба проходять горизонтальна канелюра. Висота глечика складає 24,5 см, максимальний діаметр тулуба — 20,5 см, діаметр дінця — 13,5 см. Цей глечик знаходить досить широкі аналогії в салтівських старожитностях басейну Сіверського Дінця.

Пряжка від поясного ременя — срібна, лита, трикутнорамчаста з язичком на шарнірному з'єднанні та щитком п'ятикутної форми (рис. 2, а). Поле щитка прикрашено рослинним орнаментом, що складається з трьох квіток лотоса, розташованих послідовно від рамки до кінчика щитка. На зворотній стороні щитка за допомогою шпеника прикріплена тонка неорнаментована пластина п'ятикутної форми. Висота пряжки складає 4,1 см, ширина рамки — 2,1 см, ширина щитка — 1,5 см. Подібні поясні пряжки були знайдені в катакомбах № 23, 143 Дмитрієвського могильника [13, рис. 86], у катакомбі № 4 (розкопки 1948 р.) Верхньосалтівського могильника [14, с. 38], у катакомбі № 55 Верхньосалтівського IV могильника [2, табл. XVI:16], у похованнях № 166 могильника Червона Гусарівка [11] та похованнях № 252, 273 могильника Суха Гомільша [3, рис. 65:1; 69:39].

Бляшки (2 екз.) — срібні, литі, серцеподібної форми (рис. 2, б). Поле бляшок прикрашено зображенням квітки лотоса з двома парами нижніх пелюсток та центральною трипелюстковою квіткою на довгій трикутній стеблині. На зворотному боці бляшок є три шпеника для кріплення до м'якої основи. Висота бляшок складає 1,5 см, ширина — 1,4 см. Бляшки цього типу знайдені в катаком-

бах № 21, 55, 72, 119 Дмитрієвського могильника [13, рис. 85, 86, 88], у похованні № 52 Нетайлівського некрополя [12, рис. 7:5], у похованні № 166 могильника Червона Гусарівка [11]. Штамповані бляшки, подібні до знайдених в похованні № 472, були відкриті в катакомбі № 12 Старо-Салтівського могильника [1, рис. 2:17].

Бляшки (12 екз.) — срібні, литі, фігурні з масивною петелькою в нижній частині щитка, у петельці вставлено рухоме кільце (рис. 2, c). Поле щитка бляшок прикрашено зображенням квітки лотоса з двома парами нижніх пелюсток та центральною трипелюстковою квіткою на довгій трикутній стеблині. На зовнішньому нижньому краї рухомого кільця знаходиться невеличкий виступ кулястої форми. Загальна висота бляшок складає 3,2 см, висота щитка — 2,3 см, ширина щитка — 1,8 см, діаметр рухомого кільця — 1,1 см. Литі бляшки цього типу походять з катакомб № 72, 108, 155, 157 Дмитрієвського могильника [13, рис. 87, 88], з катакомбі № 108 Маяцького некрополя [15, с. 131, рис. 54:2], з поховань № 52, 171, 216, 221 Нетайлівського могильника [12, рис. 7:10], з поховання № 166 могильника Червона Гусарівка [11]. Кулястий виступ у нижній частині рухомого кільця був присутній на бляшках з катакомбі № 155 Дмитрієвського некрополя [13, рис. 87], з поховання № 166 могильника Червона Гусарівка [11].

Наконечник пояса зроблено зі срібла. Він литий, має вигляд продовгуватої пластини (рис. 2, d). З одного кінця пластина має закінчення у вигляді фігурного гладкого пружка, з протилежного кінця вона овальної форми. Зовнішня сторона наконечника прикрашена рослинним орнаментом у вигляді довгої стеблини по центру, від якої в протилежні сторони відходять п'ять пар квіток лотоса овальної форми. Закінчується стеблина одинадцятою квіткою лотоса такої ж форми. На зворотному боці наконечника — тонка неорнаментована пластина, що повторює форму наконечника. Ця пластина прикріплена до наконечника за допомогою двох шпеників (один на верхньому, інший — на нижньому кінці). Висота наконечника складає 4,7 см, ширина — 1,3 см. Наконечник пояса з подібних орнаментом походить з поховання № 54 Нетайлівського могильника [12, рис. 7:8].

Орнамент у цілому та його окремі елементи, що представлені на бляшках, щитка поясної пряжки та на наконечнику пояса з поховання № 472, відповідають ознакам орнаментальної групи I, яку виділила пітерська дослідниця Н. О. Фонякова [16, с. 39, рис. 1, 4]. Вона вважає, що ця група ознак характеризує початко-

вий етап застосування салтівськими майстрами «лотосоподібного» орнаменту у своїх виробах та датує цей період кінцем VIII — початком IX ст. [16, с. 41, 45]. На думку іншого дослідника, А. В. Комар, поясні пряжки, бляшки та наконечники подібні у типологічному плані та за орнаментальними мотивами до елементів поясної гарнітури з поховання № 472 Нетайлівського могильника, характерні для хронологічного горизонту I/II та II салтівських старожитностей, які датуються 780—800 рр. (горизонт I/II) та 790 — початок IX ст. (горизонт II) [10, с. 130, табл. 4, с. 132]. На те, що знайдені в похованні № 472 поясні бляшки належать до початкового етапу засвоювання салтівцями «лотосоподібного» орнаменту (кінець VIII — початок IX ст.), на нашу думку, свідчить їх більший розмір відповідно до аналогічних салтівських бляшок, які датуються IX — першою половиною X ст. Якщо розміри «класичних» салтівських серцеподібних бляшок складає в середньому $1,2 \times (1,2 - 1,4)$ см, то розміри аналогічних бляшок з поховання № 472 дорівнюють $1,5 \times 1,4$ см. Висота бляшок з рухомим кільцем з поховання № 472 дорівнює 3,2 см, тоді як аналогічний показник у «класичних» салтівських аналогічних бляшок не перевищує 2,7 см. За своїми розмірами поясні бляшки з дослідженого поховання займають проміжне місце між поясними бляшками ранньосалтівського хронологічного горизонту Столбище — Старокорсунська (740—790 рр.) та власне «класичними» салтівськими бляшками IX — першої половини X ст. [10, с. 125—128, табл. 3:1—64, 70—72, 125—127]. Ознакою, на нашу думку, належності до ранньої групи салтівських старожитностей у бляшок з рухомим кільцем з поховання № 472 є наявність кулястого виступу на нижньому краї кільця. Саме так оформлені рухомі кільця поясніх бляшок з катакомби № 155 Дмитрієвського могильника, яка датується другою половиною VIII ст. [13, рис. 87].

Таким чином, поховання № 472 за прикрасами пояса слід датувати останньою чвертю VIII ст. Не заперечує, на наш погляд, такому датуванню дослідженого поховання й знайдена в похованні золота монета, яка була перетворена в підвіску.

Монета — золота, діаметром 2,1—2,2 см (рис. 3). Аверс: бюст імператора анфас. На голові імператора діадема з хрестом; одягнутий він у дівітисій, застебнутий на правому плечі фібулою з трьома перлинними підвісками. У правій руці імператор держить сферу, яку вінчає хрест. По колу напис латиною (?), що погано зберігся: ...V—...N(?)OIV... Реверс: бюст імператора анфас. На го-

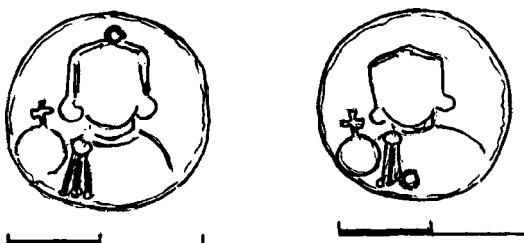

Рис. 3. Золота візантійська монета з Нетайлівського могильника

лові імператора діадема з хрестом; одягнутий він у дивітисій, застебнутий на правому плечі фібулою з трьома перлинними підвісками. У правій руці імператор держить сферу, которую вінчає хрест. По колу напис латиною (?), що погано зберігся: ...PI...V—Ч...VЧU. За визначенням В. В. Гурульової (Санкт-Петербург, Росія), ця монета є імітацією соліда Лева III (717—741 рр.) класу III (чеканка 732—741 рр.) за Ф. Грінсоном. Обидві сторони знайденої монети імітують лицеву сторону соліда Лева III. Легенду на монеті розібрали практично не можливо — це просто набір літер.

Новітні дослідження показали, що надходження візантійської золотої монети до Хозарії припиняється після 757—760 рр. [9, с. 90]. У 759/760 р. був укладений шлюбний союз арабського намісника Східного Закавказзя Йазіда ас-Саламі з дочкою хозарського кагана Хатун [4, с. 241, 242], що призвело до політичного розриву між каганатом та Візантією. З відновленням війни з халіфатом у 764 р. хозаро-візантійські відносини вже не встановлювалися. Хозари, витиснуті із Західного Закавказзя, уже не були зацікавлені в збереженні союзу з Візантією. Саме з цього часу починається інтенсивне надходження до Хозарії та Східної Європи (через територію кагату) арабської срібної монети [10, с. 132]. Цінність та рідкість візантійської золотої монети на території Хозарії привели до того, що в степових похованальних комплексах другої половини VIII ст. зустрічаються або сильно затерті (Барановка 13), або дефектні (Чистяково) екземпляри. З цим же періодом пов'язано випадіння золотих солідів Лева III та Костянтина V (Планерське, поховання № 164 «Б» Нетайлівського некрополя, Таманське) та імітацій візантійським монетам (Валовий, 31/2, Дмитрієвський катакомбний могильник, Мощева Балка, Старосалтівський катакомбний могильник, Чуфу-Кале) [9, с. 91]. Таким чином, імітація соліда Лева III з поховання № 472 є своєрідним відображенням кінця територіально-хронологічної групи 3В (за Є. В. Кругловим), що констатує

про обіг золотої візантійської монети на теренах Східної Європи. Тому імітація візантійської золотої монети з поховання № 472 вказує, що це поховання здійснено в другій половині VIII ст.

Присутність в одному поховальному комплексі, з одного боку, речей, що характерні для ранньосалтівського хронологічного горизонту (імітація золотого соліда Лева III), а з другого — речей, що відображають становлення «класичної» салтівської матеріальної культури (срібні прикраси пояса, глечик), указують на своєрідний переходний характер поховального комплексу № 472 та належність його до групи ранніх поховань Нетайлівського могильника (№ 132, 134, 139, 164 «Б», 215, 250, 267, 380, 413), яка датується другою половиною VIII ст.

Список використаної літератури

1. Аксенов В. С. Старосалтовский катакомбный могильник // *Vita Antiqua*. — 1999. — № 2.
2. Аксенов В. С. Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского IV катакомбного могильника в 2000 г. // Архив ХИМ. — 2000.
3. Аксенов В. С., Мухеев В. К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Могильник Сухая Гомольша // Хазарский альманах. — 2006. — Т. 6.
4. Артамонов М. И. История хазар. — М., 1962.
5. Безуглов С. И., Науменко С. А. Новые находки византийских и иранских импортов в степях Подонья // Донская археология. — 1999. — № 1.
6. Жиронкина О. Ю., Цитковская Ю. И. Новые данные о погребальном обряде Нетайловского могильника // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. — Самара, 1996. — Т. 1.
7. Иванов А. А. Раннесредневековые подкурганные кочевнические захоронения второй половины VII — первой половины IX вв. Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Волгоград, 2000.
8. Иченская О. В. Особенности погребального обряда и датировка некоторых участков Салтовского могильника // Вопросы хронологии и периодизации памятников Украины. — К, 1983.
9. Круглов В. Е. Некоторые проблемы анализа особенностей обращения византийских монет VI — VIII вв. в восточноевропейских степях // Хазарский альманах. — 2002. — Т. 1.
10. Комар А. В. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы // *Vita Antiqua*. — 1999. — № 2.
11. Мухеев В. К. Отчет о раскопках могильника салтовской культуры в с. Червоная Гусаровка Балаклейского района Харьковской области в 1997 г. // Архив Музея археологии и этнографии Слободской Украины. — 1998.

12. Пархоменко О. В. Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII — IX ст. // Археологія.— 1983.— № 43.
13. Плетнєва С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс.— М., 1989.— 288 с.
14. Семенов-Зусер С. А. Отчет о раскопках катакомбного могильника у с. Верхний Салтов в 1948 Г. // Архив Музея археологии и этнографии Слободской Украины.— 1948.
15. Флеров В. С. Погребальное обряды на севере Хазарии (Маяцкий могильник).— Волгоград, 1993.— 144 с.
16. Фонякова Н. А. Лотос в растительном орнаменте металлических изделий салтово-маяцкой культуры VIII — IX вв. // Советская археология.— 1986.— № 3.

Л. І. Бабенко,
ст. наук. співробітник ХІМ

ПРО ПОХОДЖЕННЯ ОДНІЄЇ ПЕПАРЕТЬСЬКОЇ АМФОРИ З ФОНДІВ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Серед численних пам'яток скіфської доби особливе місце займає курган Солоха. Подібне положення пояснюється не лише розмірами пам'ятки чи яскравими знахідками, серед яких всесвітньо відомі шедеври греко-скіфського мистецтва, але і тим, що матеріали двох поховань кургану Солоха розглядаються дослідниками як еталонний комплекс старожитностей скіфського часу кінця V — початку IV ст. до н. е., що вимагає пильного відношення до кожного предмету комплексу.

При розкопках Солохи був знайдений амфорний матеріал, що дійшов до наших днів далеко не в повному обсязі. Повністю були загублені знахідки 1912 р. — 4 амфори з центрального поховання (одна з північної ніші та три з «комори»), а також амфора, що стояла «на материке вертикально впереди желтой насыпи в первоначальной траншее в самом начале ее на расстоянии 40 м от центральной могилы» [7, с. 9].

У 1913 р. у боковому похованні було знайдено ще 12 амфор — дві в східній ніші та 10 у західній (одна розбита і відомості про неї в науковому обігу відсутні). У тому ж році вони були передані до Херсонського музею. У подальшому дослідники неодноразово зверталися до вивчення цього матеріалу, а форми солоських амфор з часом стали епонімними для певних типів цієї категорії давньогрецького імпорту («Солоха I»; «Солоха II») — лише порівняно

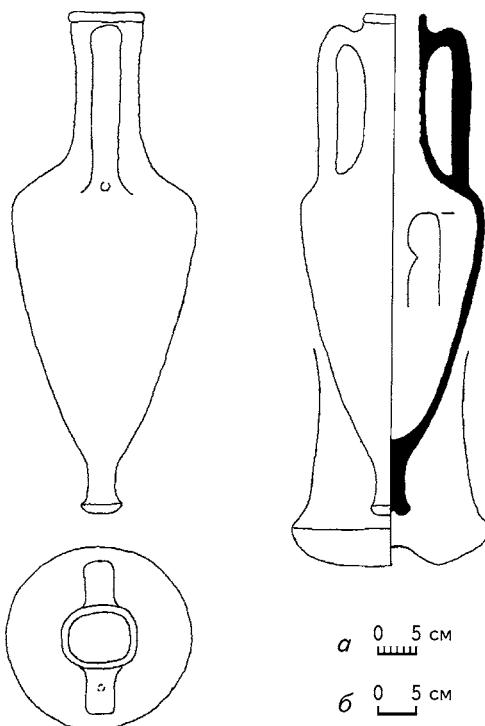
недавно було доведено пепаретське походження останнього типу [2, с. 34–42]).

Прискіпливу увагу вивченю амфор приділяла і головний дослідник старожитностей із Солохи А. П. Манцевич, присвятивши їм три спеціалізовані статті [4, с. 3–5; 5, с. 48–53; 6, с. 72–86] та чималу частину своєї монографії. Самі амфори, що зберігалися у Херсонському музеї, в 1937 (або 1938) р. були оглянуті, описані та сфотографовані дослідницею. За ствердженням А. П. Манцевич, під час війни частина їх зникла, від решти залишилися уламки [6, с. 74]. Ймовірно, через це в публікаціях зображення амфор були наведені лише у вигляді фотографій, що не дозволяє роздивитись подробиці окремих їх деталей.

Сталий у науці погляд на долю солоських амфор був спростований С. Ю. Монаховим, який 1994 р. при ознайомленні з фондами Херсонського музею відшукав нижню частину однієї з амфор типу «Солоха I», а також більшість амфор типу «Солоха II» (пепаретських), що були репрезентовані безпосередньо в експозиції музею [8, с. 239–243].

Частково солоський амфорний комплекс був опублікований у роботі І. Б. Зеест, в якій наведені рисунки шести посудин, у тому числі і профільні частини вінець та ніжок деяких з них [3, табл. XV, 32б; XVIII, 35а–д].

Поміж тим є можливість дещо доповнити відомості про місцезнаходження солоського амфорного комплексу. Так, одна із амфор з кургану Солоха зберігається у фондах Харків-

Ескіз скіфської амфори із кургану Солоха, що зберігається у фондах Харківського історичного музею

ського історичного музею (Арх. 103/50). Свого часу ця амфора, згідно з наказом № 270 Головного Управління культурно-освітніх установ Міністерства культури УРСР від 14 листопада 1953 року, була передана з Херсонського обласного історичного музею до Харківського державного історичного музею з метою поповнення колекції, що значним чином постраждала під час війни.

Зовнішній вигляд, форма клейма (кільце із трьох ланок), дипінти **ГЛУ** та присутність старих інвентарних номерів (15239, 2874) дозволяють без сумнівів ідентифікувати цю посудину з амфорою із західної ніші кургану Солоха [6, с. 78–81, рис.7, 1, 1а, 1б; 7, с. 53–55, кат. 32/8]. Між іншим зображення цієї амфори відсутнє в роботі I. Б. Зеест.

Параметри амфори такі: загальна висота — 82,8 см, висота верхньої частини — 29,5 см, висота горла — 25,5 см, глибина — 71,2 см, діаметр максимальний — 30,1 см, діаметр вінець: зовнішній — 12,0/10,1 см, внутрішній — 10,0/8,3 см.

За допомогою води була визначена місткість амфори, що складала рівно 17 літрів при заповненні під зріз вінця, отже «робоча» місткість амфори була дещо меншою. Таким чином, амфора належить до фракції в 5 аттичних хоїв (16,41 л.). Свого часу С. Ю. Монахов передбачав, виходячи з розмірів, більшу місткість пепаретських амфор із Солохи — не менше 20 літрів та їх належність до амфор більш високої фракції [9, с. 97]. Але в цьому зв'язку слід відзначити, що в амфори з Харківського історичного музею найменші параметри із пепаретських амфор солоського комплексу — висота інших посудин більша на 1,3–6 см, максимальний діаметр — на 1,5–4 см, що, відповідно, дозволяє передбачити і більшу їх місткість.

Ця публікація доповнює знання про місце зберігання матеріалів із Солохи — одного з чотирьох курганів IV ст. до н. е., що містили безпосередньо поховання скіфських царів, у цьому випадку, можливо, Оріка та Октамасада (відповідно, основне та впускне поховання) [1, с. 230], що може викликати зацікавлення не лише науковців, але і широкого кола відвідувачів.

Список використаної літератури

1. Алексеев А. Ю. Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.— СПб, 2003.— 416 с.
2. Гарлан И. Про походження амфор типу «Солоха» // Археологія.— 1992.— № 4.— С. 34—42.
3. Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— № 83.

4. *Манцевич А. П.* Амфоры кургана Солоха // СГЭ.— 1947.— Вып. 4.— С. 3—5.
5. *Манцевич А. П.* Об амфорах из кургана Солоха // СГЭ.— 1968.— Вып. 29.— С. 48—53.
6. *Манцевич А. П.* Керамічна тара з кургану Солоха // Археологія.— 1975.— Вип. 17.— С. 72—86.
7. *Манцевич А. П.* Курган Солоха. Публикация одной коллекции.— Л., 1987.— 193 с.
8. *Монахов С. Ю.* Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II вв. до н. э.— Саратов, 1999.— 648 с.
9. *Монахов С. Ю.* Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров — экспортёров товаров в керамической таре: Каталог-определитель.— М.; Саратов, 2003.— 352 с.

ЗМІСТ

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

<i>Сошиніков A. O.</i> «Люди ініціативи дороги во всяkie времена...»: наукова діяльність та громадянська позиція М. Ф. Сумцова	3
<i>Сошинікова O. M.</i> Харківський історичний музей: вчора, сьогодні, завтра (до 90-річчя заснування ХІМ)	9
<i>Яковлев В. М.</i> Використання методів усної історії в роботі Меморіального комплексу «Висота маршала І. С. Конєва»	20
<i>Панченко A. B.</i> Розвиток музейної справи Харківщини в 2009 р.	22
<i>Жукова O. B.</i> Особливості побудови експозицій ансамблевих музеїв (на прикладі музею Чинадійовського замку в Закарпатті)	25

МУЗЕЙНА СПРАВА ТА ИСТОРИЧНИ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Желтобородова O. A.</i> До питання створення стаціонарної експозиції Харківського історичного музею «Наш край у IX — на початку XX ст.»	31
<i>Пантелеїй O. M.</i> До питання про створення стаціонарної експозиції з етнографії	35
<i>Овчиннікова Л. Г.</i> Художній образ нової стаціонарної експозиції з етнографії	38
<i>Орел Л. М.</i> До питання створення експозиції «Харківщина сучасна: здобутки та перспективи»	41
<i>Фененко A. O.</i> Сучасні засоби масової інформації та їх висвітлення музейними засобами	46
<i>Амер A. H.</i> Сучасні форми та методи рекламної роботи музею: стан та перспективи розвитку	52

<i>Костюченко М. Д.</i> Науково-освітня робота музею в системі сучасного освітнього процесу (на прикладі роботи ХІМ)	54
<i>Співак О. П.</i> Форми та методи науково-освітньої роботи музею з учнівською молоддю з вивчення історії рідного краю	56
<i>Івченко Б. А.</i> Музей і патріотичне виховання	59
<i>Панченко А. В.</i> Розвиток музейної справи Харківщини у 2008 р.	60
<i>Ключнєва І. М.</i> Луганський краєзнавчий музей у період створення музейної мережі Донбасу	63
<i>Попова В. І., Зновенко О. В.</i> З досвіду науково-освітньої роботи відділу природи Луганського обласного краєзнавчого музею	72
<i>Лисак С. В.</i> Передумови виникнення Музею історії Харківського авіаційного заводу та створення його експозицій	74
<i>Прохоров А. М.</i> До створення нової експозиції Музею історії Південної залізниці	81
<i>Ярміш Г. П.</i> Микола Сумцов — дослідник творчості Г. С. Сковороди	84
<i>Желтобородова О. А.</i> Розвиток початкової та середньої освіти у Харкові у кінці XIX — на початку ХХ ст. Пушкінське парафіяльне училище	88
<i>Конюшенко Ю. А.</i> Університетські реформи 1863 та 1884 років та їх вплив на систему вищої освіти другої половини XIX ст.	90
<i>Конюшенко Ю. А.</i> Харківська періодика у висвітленні громадського життя Харкова другої половини XIX — початку ХХ ст. у колекції Харківського історичного музею	95
<i>Казус В. О.</i> Діяльність Української Центральної Ради у Харкові (березень — листопад 1917 р.) (на основі матеріалів ДАХО)	99
<i>Роман І. О.</i> Роль трестів і синдикатів у відбудові народного господарства радянської держави та Харківщини (на основі матеріалів ДАХО і документів)	102
<i>Яковлева Н. О.</i> Іменні списки селян як джерело вивчення політики більшовиків на селі у 1930-х рр.	104
<i>Казус В. О.</i> Пропаганда німецьких вербувальних комісій в окупованому Харкові (на основі документів ДАХО)	108
<i>Панченко А. В.</i> Харків'яни на чолі медичної служби фронтів у роки Великої Вітчизняної війни	111
<i>Віхрова Т. В.</i> Особливості етнічної культури лемків на Луганщині	113
<i>Родак Г. В.</i> Родина Желтових — хоронителі пам'яті народної	119

<i>Яковлєва Н. О.</i> Освоєння цілинних земель та молодь Харківщини (на матеріалах фондів ХІМ)	121
<i>Роман І. О.</i> Загальне становище промисловості Харківщини в 1980—1990-х рр.	124

**МУЗЕЙНІ ЗІБРАННЯ:
ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА НАУКОВЕ ВИВЧЕННЯ. АРХЕОЛОГІЯ**

<i>Горбова М. В.</i> Из опыта изучения и каталогизации культовых предметов в собрании Донецкого областного краеведческого музея	127
<i>Сушко В. А., Лисенко О. Л.</i> Розвиток Слобожанської вишивки у ХХ ст.	133
<i>Овчіннікова Л. Г.</i> Слобожанські традиційні прикраси	135
<i>Пантелеї О. М.</i> Рушники із колекції Харківського історичного музею	136
<i>Лисенко О. Л.</i> Традиції народної вишивки у творах майстринь-вишивальниць виробничо-художнього об'єднання «Україна» (у колекції ХІМ)	138
<i>Iвах О. Д.</i> Листи І. Алчевського у фондових колекціях Харківського історичного музею	140
<i>Іванова Н. М.</i> Матеріали В. П. Воробйова в колекції Харківського історичного музею	145
<i>Михайлівська Ю. А.</i> Матеріали С. І. Васильківського в колекції Харківського історичного музею	147
<i>Горлова Т. А.</i> Матеріали П. А. Грабовського в колекції Харківського історичного музею	150
<i>Никифоренко Л. В.</i> Колекція журналів «Вестник Европы» у фондах Харківського історичного музею	153
<i>Буличова В. В.</i> Картографічна колекція Харківського історичного музею	156
<i>Хасанова О. І.</i> Завод О. Г. Попова і його вироби у колекції Харківського історичного музею	159
<i>Звержховська Н. В.</i> Грошові емісії Добровольчої армії у колекції Харківського історичного музею	161
<i>Пашкова Г. В.</i> Медаль «За взятие Парижа 19 марта 1814 г.» у колекції Харківського історичного музею	164

<i>Зибіна Т. В.</i> Погляд у минуле через музейний предмет	167
<i>Бадаєв Д. В.</i> Холодна зброя російської армії 1790—1880-х рр. у колекції Харківського історичного музею	169
<i>Богданов Д. В.</i> Богнепальна та холодна зброя часів визвольних змагань в Україні (1917—1920 рр.)	173
<i>Корінько Л.</i> Тих днів не змовкне слава (матеріали Великої Вітчизняної війни в зібранні Сковородинівської ЗОШ І—ІІІ ступенів)	176
<i>Сніжко І. А.</i> Використання методу мікростратиграфії для дослідження культурного шару пізньопалеолітичних пам'яток	178
<i>Аксюонов В. С.</i> Поховання із золотою візантійською монетою з Нетайлівського могильника салтівської культури	186
<i>Бабенко Л. І.</i> Про походження однієї пепаретської амфори з фондів Харківського історичного музею	192

Наукове видання

ШІСТНАДЦЯТИ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

Збірник матеріалів наукової конференції,
присвяченої 90-річчю із часу заснування
Харківського історичного музею

16 квітня 2010 р.

Відповідальна за випуск *Ольга Сошнікова*
Редактор *Олена Трефілова*
Обкладинка *Івана Шевцова*
Художній редактор *Гліб Киреєв*
Технічний редактор *Михайло Теплицький*
Коректор *Зінаїда Рикова*

Формат 60×84/16. Умов.-друк. арк. 11,62. Обл.-вид. арк. 12,18.
Наклад 100 пр. Вид. № 10-02.

Харківське комунальне видавництво «Оригінал».
61022, Харків, пл. Свободи, 5, Держпром, 6-й під'їзд, 6-й поверх.
Тел.: 0-(57) 705-50-04, 705-50-03. E-mail: original_kharkiv@ukr.net.
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи серії ДК № 584 від 04.09.2001.

Віддруковано з оригінал-макета в друкарні ФО-П «Петрова І. В.».
61144, Харків, вул. Гв. Широнінців, 79-в, к. 137.